

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૯૨૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પંચીકરણ

વિષય કદમ્બ રામ : ૯

100

100

100

શ્રી પંચીકરણ ગુજરાતી.

બ્રહ્મવિદ્વદ્વરિષ્ઠ સદ્ગુરુ શ્રી રામકૃત.

મુમુક્ષુજનોના હિતને માટે.

શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા શ્રી ઉદયાનંદ
ગિરિજીની અનુકૃપાથી ગુજરાતી
ભાષામાં ટીકા કરી.

છપાવી પ્રગટ કરનાર.

અવેરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ.

વિદ્યાવર્ધક પુસ્તકાલય, રીંચીરોડ, અમદાવાદ.

રાજ્યનિયમાનુસાર રજીષ્ટર કરાવેલ છે.

સંવત. ૧૯૬૩

*

સને. ૧૯૦૭

કિંમ્મત એક રૂપિયો.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
મુદ્રણની કોપીરાઈટ સંપ્રદ
૧૯૨૭

રાજનગર.

નિર્મલ પિણ્ડિદ્ગ્ર મેસમાં છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

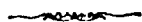
વેદ, વેદાંત, શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણ इतिहा-
સાદિકનું તાત્પર્ય એક મોક્ષગતિને પામવું એજ છે,
અને એનેજ પરમ પુરુષાર્થ કહેલો છે. ‘પુનરપિ જ-
નનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનની જઠરે શયનં’
એટલે વારંવાર જન્મવું, વારંવાર મરવું અને વારંવાર
માતાના ઉદરમાં (ગર્ભવાસમાં) શયન કરવું, એવાં
જન્મ મરણાદિક દુઃખોની નિવૃત્તિ થઈ પરમાનંદરૂપ
પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થવી એનુંજ નામ મોક્ષ છે. એ
મોક્ષનું સ્વરૂપ સાધન ભેદ રહિત આત્મજ્ઞાનજ છે. અ-
નેક મહાત્માઓએ આ ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન દર્શાવવા
માટે વેદાંતના ગ્રંથો રચેલા છે. વેદાન્ત એટલે વેદનો
અંતર્ભાગ—વેદનો ચૂડામણિ ભાગ—મોક્ષનો માર્ગ દર્શા-
વનાર ભાગ. એવા વેદાંતના ગ્રંથો પૂર્વે સંસ્કૃત ભાષામાં
ઘણા રચાયેલા છે, પણ તે ભાષાથી અજ્ઞાનનોને માટે
પ્રાકૃત ભાષામાં એવા ગ્રંથની ઘણી જરૂર હોવાથી
પરમદયાળુ, સર્વ વેદ શાસ્ત્રોના વેત્તા અને સર્વજ્ઞ સ-
દ્ગુરુ શ્રી રામવાવાએ આ પંચીકરણ નામનો ગ્રંથ
કચ્છી ગુજરાતી મિશ્રિત ભાષામાં દોહા ચોપાદરૂપે
રચીને પોતેજ તેની ગદ્યમાં ટીકા કરી હતી. વચ્ચે
પાછલથી તેમના શિષ્ય મૂલરામે પણ ટીકા કરી

હતી. આ ગ્રંથ બાલબોધ લિપિમાં કચ્છી ગુજરાતી મિશ્રિત ભાષામાં હોવાથી સને ૧૮૬૩ સાલમાં મી. જેરાજભાઈ મનજીભાઈએ સરઠ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ કર્યો હતો. અને ત્યાર પછી વ્યાસ જયકૃષ્ણ જીવનરામે તે ઉપર સ્ફુટ ટીકા કરી હતી; પરંતુ તેમાં પણ ઘણાંક દૃષ્ટાંત, પ્રમાણ તથા યુક્તિથી વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર જાણીને આ ગ્રંથ તે પ્રમાણે તૈયાર કરીને પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

આ ગ્રંથ સંસાર સાગર તરવાને નૌકારૂપ છે, વેદાંત પ્રક્રિયાની પ્રાપ્તિ માટે ચિંતામણિરૂપ છે, પરમહંસની વિશ્રાંતિને માટે માનસરોવર રૂપ છે, આનંદ અનુભવના સંકલ્પ પૂર્ણ કરનાર કલ્પતરૂપ છે, મોક્ષની કામનાવાળા-મુમુક્ષુ જનોને કામધેનુરૂપ છે અને અવિદ્યા (અજ્ઞાન) રૂપ ગજ (હાથી) ને મર્દન કરનાર કેસરી (સિંહ) રૂપ છે. માટે મુમુક્ષુ જનોએ આ ગ્રંથનું નિરંતર શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવું, જેથી દૃષ્ટફલ (મોક્ષ) ની પ્રાપ્તિ થશે.

રાજનગર	{	મુમુક્ષુ જનોનું હીન ઇચ્છનાર
ગંપંચમી, સંવત ૧૯૨૩		જીવેરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ.

શ્રી રામગુરુનું જીવનચરિત્ર.

સદ્ગુરુશ્રી રામવાશાનો જન્મ સંવત ૧૮૪૦ ની સાલમાં દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં થયો હતો. તેમના પિતા શાંના રાજાના મહા-મંત્રી યજુર્વેદીય મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણ હતા. મહાત્માશ્રી રામગુરુ પૂર્વના પ્રવલ સંસ્કારને લીધે વાલ્યાવસ્થાથીજ દૈવી સંપત્તિરૂપ શુભ ગુણોને ધારણ કરતા હતા. પોતાને યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર થયા પછી સ્નાન, સંધ્યા, દાન, વ્રત અને નિયમાદિક શુભ આચરણ વિષેજ પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. અને જ્યાં ત્યાં જઈને પુરાણ ઇતિહાસાદિક શાસ્ત્રની કથાનું શ્રવણ કરતા હતા. એમની સોલેક વર્ષની ઉમ્મર થઈ ત્યારે ત્યાં કોઈ ઉત્તમ નિષ્ઠાવાન પંડિત આવી પહોંચ્યા, તેમના મુખથી શ્રીમદ્ ભાગવત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યું, ત્યારથી તેમને તીવ્રતર પરમ નિર્મલ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. પછી તેમણે સ્ત્રી, દ્રવ્ય, હાથી, ઘોડા, રથ અને મુખપાલાદિક સર્વ ઐશ્વર્યને તૃણ, ફેર તથા અંગના મેલ સમાન ગણીને તેનો ત્યાગ કર્યો. અને પોતે વિરક્ત વેપ ધારણ કરી કાશી આદિક તીર્થરૂપ ઉત્તમભૂમિમાં વિચરવા લાગ્યા, અને મહા પુરુષોના મુખથી વેદાંત શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરી ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું; કેટલીકવાર ઘણા કાલ સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાંજ નિમગ્ન રહેતા હતા. તેઓ શુકદેવજી જેવા વિરક્ત, દત્તાત્રેય જેવા પ્રબુદ્ધ, હસ્તામલક જેવા યોગ ધારણાવાળા, સનકાદિક જેવા ઉપરત, દધ્યંગાથર્વા જેવા

સમાવાન અને શંકર જેવા બોધશક્તિવાળા હતા. પોતે માત્ર કૌ-
પીન, અંચલો, કમંડલુ અને જટા ધારણ કરતા હતા. એમનું લ-
લાટ વિશાળ અને તેજસ્વી હતું અને શરીરની કાન્તિ ગૌર હતી.
એમની મનોહર મૂર્તિ આગળ મોટા ચક્રવર્તિ રાજાનું તેજ પળ
સાંચું પડતું હતું. પોતે દરરોજ એકવાર સ્વલ્પ અહાર, બેવાર
ખંડપાન, એકવાર શૌચ, ચારવાર લઘુશંકા અને એક પોહોર
શયન કરતા હતા. એ પ્રમાણે નિયમિત આચાર રાખતા હતા.
સ્ત્રી તથા ધાતુપાત્રનો સ્પર્શ પણ કરતા નહતા, અને જો કદાચ
દૈવયોગથી સ્પર્શ થઈ જતો તો સ્નાન કરી નાંચતા હતા, ઘણી-
કવાર શીતકાળમાં પોતાના શરીરને માત્ર માથાપરની જટાથી જ
ઢાંકતા હતા.

પોતાના પ્રિય શિષ્યોની પાસે પણ કદી પોતાના કુળનું,
જાતિનું, કે પૂર્વાશ્રમનું કાંઈ પણ વૃત્તાંત કહેતા નહી, કદી પણ
કોઈની સાથે વ્યવહાર સંબંધી વાર્તા કરતા ન હતા તેમ સાંખ્યતા
પણ નહી. અને શુદ્ધ યથાસ્થિત વેદવાક્યના ઉચ્ચારણથી બ્રાહ્મણ
માલુમ પડતા હતા. અને શ્રુતિમાં મૂર્દનીપકારના ઉચ્ચારણથી ય-
જુર્વેદીય માલુમ પડતો હતા. પોતે સહજ હિંદુસ્તાની ભાષા બોલતા
હતા અને ગુજરાતમાં કાંઈક ગુજરાતી ભાષામાં વાતચિત કરતા
હતા, તથાપિ મહારાષ્ટ્ર દેશીય શિષ્યોની સાથે નિયમ પૂર્વક શુદ્ધ
મરાઠી ભાષા બોલતા હતા, તેથી તેઓ મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણ છે એમ
માલુમ પડતું હતું; તેમના વિદ્યમાન હૈદ્રાબાદનો કોઈ એક બ્રાહ્મણ

આવ્યો હતો, તેના કહેવાથી ઉપર લાલેલી સમગ્રી હકીકત નિઃસંદેહ થઈ છે.

મહાત્મા રામગુરુ પોતે પોતાનું નામ પણ કોઈને કહેતા નહતા પરંતુ વક્ષ્યમાણ રીતિથી રામ નામની ધ્વનિ કરતા હતા, તેથી લોકમાં “રામવાવા” એ નામથી પ્રખ્યાત થયા અને કચ્છાદિક દેશના સાધુ તથા સત્સંગી જનમાં “રામગુરુ” એ નામથી પ્રખ્યાત થયા હતા. એ પ્રકારે એમણે પોતાનું પૂર્વજ્ય વ્યતીત કર્યું છે.

ઉત્તરવયમાં લોકના પરમભાગ્યથી પરમદયાલુ પરમશાંત અને પરમમુહૂર્ત (મિત્ર) એ મહાત્માને લોકોનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ થઈ, તેથી જ્યાં ત્યાં પૃથ્વીપર વિચરતા થકા લોકોને અદ્વૈત વ્રણનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. આસ્તિક લોકોને ઇશ્વરનાં નામોનાં ઉચ્ચારણમાં ધની રુચિ હોય છે તેથી શ્રીરામગુરુ જે ગામ કે નગરમાં જાય ત્યાં રામનામની ધૂન કરે તેથી ઘણાં લોક એકઠા મળે, ત્યારે તેઓને કહે કે બેસો, કાંઈક વાત કરીએ. એ કહી વેદાંતના ગ્રંથોની કથા કરી દ્રષ્ટાંત, મિદ્ધાંત તથા સરલ પ્રક્રિયાની રીતિથી તુરત માણસના મનમાં ‘હું બ્રહ્મ છું અને જગત મિથ્યા છે’ એવો બોધ દૃઢ થાય તેમ સમજાવતા હતા. તેમના જેવી બોધ કરવાની શક્તિ ધુરંધર પંડિતમાં પણ ભાગ્યે હોય. મંદબુદ્ધિવાળા તથા વનમાં ભૂટનારા માણસો પણ એમનાં દર્શન તથા સંગતિથી તીવ્ર જિજ્ઞાસાવાન થઈ થોડાજ સમયમાં અદ્વૈત નિષ્ણાવાન થયા છે. જે પુરુષ તેમની પાસે જતો,

તેને 'તું કોણ છે?' એવો પ્રશ્ન કરીને 'હું બ્રાહ્મણ છું ક્ષત્રિય છું, સાધુ છું. એવી રીતના ઉત્તરને અનુસાર તેને દેહાદિકથી ભિન્ન કરી 'ત્વં' પદના અર્થરૂપ વિદાત્માના સ્વરૂપનો बोध કરે. પછી 'તારો ઇષ્ટદેવ કોણ છે' એ પ્રશ્નના ઉત્તરને અનુમાર 'તત્' પદના અર્થનો बोध કરે, અને દૃષ્ટાંત તથા પ્રમાણથી એ બન્ને પદના અર્થની એકતા સમજાવી તેને "અહંબ્રહ્માસ્મિ" એવો દૃઢ નિશ્ચય કરાવતા હતા. કોઈ અન્યમતનો પંડિત તેમની પાસે વિવાદ કરવા આવતો તે પણ તેમના ગુણ જોઈ વિવાદ કરવો છોટી દડ તેમનામાં ગુરુભાવ ધારણ કરી જતો હતો. એવા એ મહાત્મા-માં ઉત્તમ ગુણો હતા.

એ પ્રમાણે જન્મતના ઉદ્ધારને અર્થે વિચરતા વિચરતા મહા-ત્માશ્રી રામગુરુ મોદાવરીના તટપર નાસિક ક્ષેત્રમાં પધાર્યા. ત્યાં પંડિત સ્વામી (મૌડસ્વામી) રહેતા હતા. ત્યાં કેટલોક કાઠ રહ્યા. ત્યાં રાજારામ શાસ્ત્રી તથા રામાચાર્ય પૌરાણિકને बोध કર્યો. એકવાર કોઈ નીચ જાતના પુરુષને તિલક માઝા વગેરે સાધુનાં વિન્દ ધારણ કરેલો જોઈ તેને પરમાત્મ દૃષ્ટિથી નમસ્કા કરવા ઉઝ્યા; પરંતુ એ સાધુ તેમનું તેજ સહન કરી શક્યો નહિ તેથી પોતે જ નમ્યો. એ જોઈને ઘીજા સંન્યાસીઓ શ્રીપંડિત સ્વામીની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા કે રામે પ્રાયશ્રિત કરવું જોઈએ. ચારે શ્રીપંડિત સ્વામી બોલ્યા કે રામ જાતે નિર્વિકાર છે અને એની વર્ણાશ્રમ રહિત વિશુદ્ધ દ્રષ્ટિ છે. માટે એને

कांइ पण प्रायश्चित करवुं उचित नथी, पण एनामां दीप दृष्टि करवाथी तमारे ज प्रायश्चित करवुं जोइए. एवा श्रीरामगुरु सर्वत्र अद्वैत परमात्मदर्शी होता. पछी त्यांथी मुंबई पधार्थी. त्यां एक वर्ष रही ब्रह्मविद्यानुं बीज रोपीने द्वारकामां पधार्थी अने त्यांथी कच्छ मांडवीमां पधार्थी. मांडवीमां रेवागिरीजीना मठमां निवास करी श्री सुखलालगिरि, विश्वनाथ, नरभेराय, उ गीया-शंकर (माधवानंद), व्यास महादेव, देवकृष्ण, साधु हरिदास अने सोनी दामजी तथा मनजी आदिक अनेक अधिकारी पुरुषोने उपदेश कयों.

भुज नगरमां श्री बापु महाराज रहेता होता, तेओ भगवत् मंदिरमां हरिकीर्तन तथा नृत्य करता थका वैराग्य तथा शक्तिथी पूर्ण रहेता अने महात्माओनो समागम करता फरता होता. तेओ श्री रामगुरुना सत्संग माटे मांडवी पधार्थी अने तेमनी पास तत्त्वनो साक्षात्कार प्राप्त करी तेमनी साथेज विचरवा लाग्या. पछी बापु महाराज श्री रामगुरुनी आज्ञाथी मज्जल गाममां मातापितानी पास रहेवा लाग्या. अने रामगुरु पछी भुजनगरमां पधार्थी. सारे त्यांनो राजा देशल राहु रूपियानी थेली लइने दर्शन माटे आव्यो, तेने कहुं के—“ यह विष्टा मेरे पास क्या धरता है ? यह ब्राह्मणनकुं दे दे, और इस हाठ चामका क्या दर्शन करता है ? यह राम नहि है जो देखने योग्य है सो देख ” ए सांभली राजा निस्तेज थइ बोल्यो के—“ महाराज ! हुं आप-

नो किकर छुं ' एम कही ए द्रव्य ब्राह्मणो पासे लुंटावी दीधुं. गुरुजी कथा करता ते धणां स्त्री पुरुषो सांभळवा आवतां हतां, तेमां कोइ रजोगुणी कारभारी स्त्रीओनी सामे द्रष्टि करतो तेने कहेता के " हे कौवा ! तहां क्या देखता है ? इहां देख, तेरा यह पिता (शास्त्र) क्या कहता है " तेमां लक्ष्मीदास नामे मोटा राज्यकारभारी हता ते पण सभा वच्चे रामगुरु तिरस्कार करता ते सहन करता हता. एकवार श्रीनिवास ताताचार्य तेमनी पासे विवाद करवा आव्या, ते पण तेमना गुणो जोइने बहु प्रसन्न थया अने पेदांतने अनुमार एक अष्टक बनावीने तेमने संभळाव्युं. एकवार पोते अपरोक्षानुभूतिनी कथा करता हता, ते समये राजयोगनी रीतिथी निर्विकल्प समाधिनुं वर्णन करतां पोते निर्विकल्प समाधिमां जोडाइ गया. आठ दिवस सुधी काष्ठवत् पडी रह्या. आठमे दिवसे सर्व शिष्यो विचार करवा लाग्या के रामावतार पूर्ण थयो के थुं ? पछी बापु महाराज "श्री सद्गुरु ब्रह्मतनुं नौमि नररूपं, यदाश्रिता न पतन्ति भूयो भवकूपं " इत्यादि गुरु स्तुति करवा लाग्या, त्यारे श्री रामगुरु प्रश्रवाय मूकीने समाधिथी जाग्रत थया.

एकवार कोइ नदी अथवा तळावमां स्नान करवा पधार्या हता त्यां सर्व शिष्यो डूबकी मारता हता तेम पोते पण डूबकी मारी अने बे पोहोर सुधी जळमांथी बहार निकळ्या नही, पछी निकळ्या त्यारे तेमनुं शरीर सिंदूरवर्ण थइ गथुं हतुं.

एकवार कोइ शाहुकारे सो रुपीआनी शाल अर्पण करी हती, ते कोइ शिष्ये शीतकालमां महाराजने ओढवा माटे गांस-डीमां बांधी राखी हती. पछी कोइ गरीब साधु आवीने मागवा लाग्यो, त्यारे महाराजे पेला शिष्यने कहुं के-ए वस्त्र आ साधुने आपी दो, त्यारे पेला शिष्ये कहुं के-ए तो बीजा साधुने आपी दीधुं. ए सांभळी पोते उठी तेनी गांसडी छोडी शाल काढीने पेला साधुने आपी दीधी अने पेलो शिष्य साधु थइने जूठुं बो-ल्यो तथा वस्त्रजो संग्रह कर्यो माटे तेनी उपेक्षा करी.

सद्गुरु श्रीरामना समागम माटे देश परदेशथी साधु तथा सत्संगीजन घणा आवता हता. एक भजनी बावो बहु दीनथी तेमनी साथे रहेतो हतो. महाराजने त्यां एवो नियम हतो के मं-ढळीने भोजन करतां बाकी जे काचुं पांकु अन्न बचे ते अभ्या-गतोने आपी देवुं. पण पेला भजनी बावा बीजा दिवस माटे अन्न छुपावी राखता हता. एक दिवस भोजन थइ रह्या बाद कोइ अभ्यागत आव्यो तेने अन्न आपवानी आज्ञा करतां भजनी बावाए कहुं के-अन्न कांइ रहुं नथी. पछी महाराजे पोते उठीने जोयुं तो अन्न बहु दीठुं, ते अभ्यागतोने आपी दीधुं अने पेला शिष्यने “ तुह्मने साधु होय के काहेकुं संग्रह किया? क्या कलका श्रावध नहि होवेगा ? ” एम कहिने तेने काढी सूक्यो.

ए रीते भूजमां निवास करी जंयकृष्ण शास्त्री, सुंदरजी ऋगास, वल्लभजी महाराज, मुरारजी महाराज, अर्जुनशेठ अने

લક્ષ્મીદાસ કારભારી વગેરેને બોધ કર્યો અને સત્સંગીજન જ્યાં જ્યાં લઈ જતા હતા ત્યાં ત્યાં પોતે પધારીને તેઓને સ્વસ્વરૂપનું અનુસંધાન કરાવતા હતા. શ્રીરામગુરુ માર્ગમાં અથવા નગરમાં જ્યાં જ્યાં ચાલતા ત્યાં “બ્રહ્મૈવાઽહં, શિવોઽહં” એવો ઘોષ ચારે તરફ થઈ રહેતો હતો. એવી રીતે તેમણે કચ્છદેશમાં બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ ધ્વજા ફરકાવી દીધી હતી.

એકવાર શ્રી રામગુરુ કથા કરતા હતા ત્યાં કોઈ દુર્જનની પ્રેરણાથી ટોકરાસ્વામી આવીને ગાઠો દેવા લાગ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે—“તમે સભા વચ્ચે વેદાંતની કથા તથા શ્રુતિસ્મૃતિનું ઉચ્ચારણ કેમ કરો છો? તમારું યજ્ઞોપવિત તોડાવી નાંચીશ” એવો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા; તો પણ મહારાજ પોતે શાસ્ત્રાનુસાર ઉત્તર આપીને મૌન રહ્યા. તેમનો એવો ક્ષમાવાન ગુણ જોઈને ટોકરા સ્વામીને પાછળથી બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો.

સાર પછી એ મહાત્મા સુદામાપુરી (પોરબંદર) માં પધાર્યા. ત્યાં આવી મહંત સુખલાલગિરિને કહ્યું કે—મને બ્રહ્મવિદ્યાની દક્ષિણામાં એટલું આપો કે—માંડવીમાં કોઈક પંડિતને બેસાડીને લોકોને નિરંતર વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરાવો. પછી સુખલાલગિરિએ તે પ્રમાણે બંદોબસ્ત કર્યો. સુદામાપુરીમાં પણ જયકૃષ્ણભટ્ટજી, કાનજી મહારાજ, અદ્વૈતાનંદ, આત્માનંદ, યોગાનંદ, રુપગિરિ, દેવજીભાઈ, કાનરામ અને વઢોદરાના આવાશાસ્ત્રી વગેરેને બોધ કર્યો. કેટલાક મેહેર લોક (રજપૂત) પણ તેમના ઉદ્દેશથી પરમહંસ થઈ વિચરવા લાગ્યા. એકવાર ત્યાં પણ કથા

પ્રસંગમાં ત્રણ દિવસ સુધી સમાધિસ્થ રહ્યા હતા. ત્યાંથી પછી જામનગર પધાર્યા, ત્યાં વિશ્વનાથ વગેરેને વોધ કરીને પાછા સુદામાપુરીમાં પધાર્યા અને ત્યાંથી પછી માંડવીમાં પધાર્યા.

માંડવીમાં રહીને તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં આ શ્રી પંચીકરણ નામનો પદ્યાત્મક ગ્રંથ રચ્યો. અને પાછલ્લથી પોતેજ તેના ઉપર ટીકા કરી હતી. વઢી પછીથી તેમના શિષ્ય મૂલદાસે પણ ટીકા કરી હતી તે કચ્છી ગુજરાતી મિશ્રિત ભાષામાં હતી, તેને સુધારીને મિ. જેરાજભાઈ મનજીભાઈએ સને ૧૮૬૩ની સાલમાં મુંબઈમાં છપાવી પ્રગટ કરી હતી. ત્યાર પછી તેમાં પણ ભટ્ટજી જયકૃષ્ણ મહારાજે સુધારો વધારો કર્યો હતો.

માંડવીથી પછી સુદામાપુરીમાં આવ્યા, અને ત્યાંથી પછી જુનાગઢ પધાર્યા અને સૂઝ ગોકુલજી શ્રાલાને બ્રહ્મોપદેશ કર્યો.

ત્યાર બાદ મહાત્મા રામગુરુ પોતાના મસ્તકમાં પીઢા થતી જોઈને જટા ઉતરાવી નાંખી, અને સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો, સારથી તેમનું નામ ‘ અલંકારાનંદ સરસ્વતી ’ કહેવાયું. પછી ત્યાંથી સુદામાપુરી થઈને અમદાવાદ પધાર્યા અને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા ત્યાં શ્રી સદાનંદ સ્વામીએ પોતાના શિષ્યો સહિત તેમનું બહુ સન્માન કર્યું. પછી ત્યાંથી વડોદરે પધાર્યા. ત્યાં તેમના શરીરમાં તાવ પ્રગટ થયો, ત્યારે દેહપાતનો સમય જાણીને ત્યાંથી શ્રી નર્મદા કિનારે (ચાળોદ) જવાની ઇચ્છા કરી. નર્મદાતટે દેહપાત થાય તો શરીરને નર્મદાના જલમાં પથરાવાય અને વડો

દરામાં બાપુ મહારાજને શ્રમ ન પડે. એમ જાણીને હરિભાઈ નામના કારખારીને તેડાવ્યા, પરંતુ મહારાજ કોણ જાણે શી આજ્ઞા કરશે ? એવા ભયથી તે આવ્યા નહીં. પણ બીજા સઘળા શિષ્યોની એવી ઇચ્છા થઈ કે મહારાજનું શરીર અહીં વડોદરામાં રહેશે તો આ ભૂમિમાં ઘણો આનંદ દાયક સત્સંગ થશે. તેથી મહારાજ ત્યાંજ “બ્રહ્મૈવાહં, શિવોઽહં” એ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતે કરતે સ્વરૂપાવસ્થિતિમાં આરુઢ થયા. અને સંવત ૧૯૦૬ ના માદરવા શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે પરબ્રહ્મભાવને પામ્યા.

પછી ત્યાં સત્સંગીજનોએ લિંગ સ્થાપન કરી તે ટેકાણાનું નામ જ્ઞાનમઠ પાડયું અને બાપુ મહારાજ ત્યાં રહી કથા શ્રવણ કરાવવા લાગ્યા.

આ પરમદયાલુ શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ સર્વાર્ચ્ય ગુણ સંપન્ન મહાત્મા શ્રી રામગુરુના અનુગ્રહથી એતદેશીય અનેક મુમુક્ષુ જનોને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે.

આ બ્રહ્મનિષ્ઠ સત્પુરુષનું ચરિત્ર જે મુમુક્ષુ જન પ્રીતિપૂર્વક વાંચીને વિચારશે તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જ્ઞાનદ્વારા તે મોક્ષ મુખને પામશે.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

મેગલાચરણ, સદ્ગુરુ શ્રી રામબાવાના સ્મરણથી આત્મસ્વ- રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે... ..	૧
પંચીકરણ રચવાનું પ્રયોજન... ..	૪
જીવાત્માનો અનાદિ કાલનો ભ્રમ... ..	૫
જીવના ભ્રમ વિષે દૃષ્ટાંત પેહેલું	૬
જીવના ભ્રમ વિષે દૃષ્ટાંત બીજું	૮
જીવના દેહાધ્યાસ વિષે દૃષ્ટાંત પેહેલું	૧૦
જીવના દેહાધ્યાસ વિષે દૃષ્ટાંત બીજું	૧૨
જીવના દેહાધ્યાસ ઉપર શ્રીજી રાજકુંવરનું દૃષ્ટાંત	૧૬
અરૂપજ્ઞાની ગુરુના અવલ્લા ઉપદેશ ઉપર ધનવાનના પુત્રનું દૃષ્ટાંત	૧૭
અજ્ઞાની ગુરુથી બોધ થતો નથી, તે ઉપર રાજાનું દૃષ્ટાંત...	૨૦
દેહાધ્યાસની નિવૃત્તિ વિષે	૨૪
ચોરાશીલક્ષ યોનિમાં ફરવા વિષે આંધળાનું દૃષ્ટાંત ...	૨૮
પશુયોનિમાં પડતાં દુઃખોનું વર્ણન	૩૨
ગર્ભવાસનાં દુઃખ વિષે	૩૭
જન્મમરણ વિષે ઘટીયંત્રનું દૃષ્ટાંત	૩૯
જન્મમરણ ટલવા વિષે પ્રશ્ન ઉત્તર	૪૨
સત્પુરુષનાં લક્ષણો	૪૩
શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ વિષે	૪૫
તે ઉપર મુસાફરનું દૃષ્ટાંત	૪૬
ગુરુની પાસે પ્રશ્ન પૂછવાની રીત	૫૧
તૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચાર કરવા વિષે દૃષ્ટાંત... ..	૫૨
આત્મજ્ઞાનથી જન્મ મરણ ટલવા વિષે	૫૩

જન્મ મરણનો કાગલ ફાટવા વિષે આત્મારામનું દૃષ્ટાંત...	૫૫
પંચીકરણના વિચારથી મુક્તિ મળેછે	૬૪
અનાદિકાલનાં કર્મો જ્ઞાનથી નાશ પામેછે	૬૪
પંચીકરણ સદ્ગુરુ મુખથી સમજી લેવું... ..	૬૭
તે ઉપર શિવાલયના ઈંડાનું દૃષ્ટાંત	૬૮
શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસથી સાક્ષાત્કાર થાય છે	૭૭
મન સ્થિર કરવા વિષે દૃષ્ટાંત પેહેલું	૭૭
एकाग्रचित્તે સાંભળવું—દૃષ્ટાંત ધીજું	૭૮
તે ઉપર દૃષ્ટાંત વ્રીજું... ..	૭૯
મનન વિષે ગાયનું દૃષ્ટાંત	૮૦
નિદિધ્યાસન વિષે ભમરી ને ચેલનું દૃષ્ટાંત	૮૧
અહંતા મમતા જ સંસારનું બંધન છે	૮૩
તેને ટાલવાનો ઉપાય... ..	૮૪
ધકરું કાઢતાં ડંટ પેસે—દૃષ્ટાંત	૮૫
દેહમાંથી અહંતા ટાલવા વિષે ગુરુનો ઉપદેશ	૮૭
દેહના મિથ્યાપણા વિષે ભાગવતમાં કરેલું વિવેચન ...	૯૦
દેહથી આત્મા ન્યારો છે તે વિષે ઘરનું દૃષ્ટાંત	૯૧
પંચભૂતના દેહને પોતાનો માનવાથી થતું દુઃખ—દૃષ્ટાંત પેહેલું	૯૨
તે ઉપર દેહગામમાં વસેલા જીવાભાઈનું દૃષ્ટાંત	૯૩
અર્હમમત્વ ઉપર સરોવરના પાણીનું દ્રષ્ટાંત	૯૮
અવિદ્યાકલ્પિત ઉપાધિથી દુઃખ થાયછે તે ઉપર સ-	
મઠીનું દૃષ્ટાંત	૧૦૦
પંચમહાભૂત વિષે	૧૦૧
સ્થૂલ દેહનાં પચ્ચીશ તત્ત્વોનું કોષ્ટક	૧૦૨
ઉપરના કોષ્ટકનું વિવેચન દૃષ્ટાંતો સાથે	૧૦૫
ધનવાન પુરુષ અને ચોરનું દૃષ્ટાંત... ..	૧૦૮

કામ ક્રોધ મય મોહ તથા શોક વિષે	૧૦૯
કામ ઉપર અવંતીવાસી પુરુષનું દૃષ્ટાંત	૧૧૧
ક્રોધથી થતા અનિષ્ટનું દૃષ્ટાંત	૧૧૩
પંચીકૃત પંચમહાભૂતનો ખુલાસો	૧૧૬
પંચીકૃત પચ્ચીશ તત્ત્વોનું કોષ્ટક... ..	૧૧૮
સદર કોષ્ટકનો ખુલાસો	૧૧૯
સ્થૂલ દેહમાં અહંતા મમતા ન રાખવી	૧૨૪
તે ઉપર જીવરાજનું દૃષ્ટાંત... ..	૧૨૫
ઘઠો તે ઉપર બીજું જ્ઞાની તથા અજ્ઞાનીનું દૃષ્ટાંત	૧૨૬
અન્નમય કોશનું વિવેચન	૧૨૮
જાગ્રત અવસ્થા વગેરે આઠ તત્ત્વો વિષે... ..	૧૩૦
જાગ્રત અવસ્થાનો વ્યવહાર ૪૨ તત્ત્વોથી ચાલેછે તે	૧૩૧
સ્થૂલ દેહનાં ૩૩ તત્ત્વોથી આત્મા જુદો છે	૧૩૩
દેહથી આત્મા જુદો છે તે ઉપર ઘડાનું દૃષ્ટાંત	૧૩૪
દેહના છ વિકાર વિષે	૧૩૬
આત્મા છ વિકારથી રહિત છે તે વિષે... ..	૧૩૭
આત્માને જન્મ મરણ નથી તે ઉપર ગીતાજીનું પ્રમાણ	૧૩૮
સૂક્ષ્મ દેહ હુંહું પવિ શિષ્યની શંકા	૧૩૯
સૂક્ષ્મ દેહથી તે ન્યારો છે પવો ગુરુનો ઉપદેશ	૧૪૧
સૂક્ષ્મદેહનાં પચીશ તત્ત્વોનું કોષ્ટક	૧૪૩
સદર કોષ્ટકનું વિવેચન પેહેલી પ્રક્રિયા	૧૪૪
બીજી પ્રક્રિયા	૧૪૫
અજ્ઞાની જનો ઉપર ભંગીના ટોપલાનું દૃષ્ટાંત... ..	૧૫૧
પંચવિષયોથી થતો નાશ-દૃષ્ટાંતો... ..	૧૫૪
ત્રીજી પ્રક્રિયા	૧૫૭
ચોથી પ્રક્રિયા	૧૬૪

પાંચમી પ્રક્રિયા અંતઃકરણ પંચકની ત્રિપુટીનું કોષ્ટક ...	૧૬૬
જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચકની ત્રિપુટીનું કોષ્ટક	૧૬૭
કર્મેન્દ્રિય પંચકની ત્રિપુટીનું કોષ્ટક	૧૬૮
છઠ્ઠી પ્રક્રિયા	૧૭૦
સાતમી પ્રક્રિયા... ..	૧૭૨
સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ અંશનાં પચ્ચીશ તત્ત્વોનું કોષ્ટક	૧૭૩
આઠમી પ્રક્રિયા, અપચીકૃત ભૂતોનું એક બીજામાં સંમીલન...	૧૭૫
નવમી પ્રક્રિયા	૧૭૮
દશમી પ્રક્રિયા-સૂક્ષ્મદેહના ત્રણ કોશ	૧૮૩
સૂક્ષ્મદેહનાં બીજાં આઠ તત્ત્વો	૧૮૬
સૂક્ષ્મદેહનાં તેત્રીશ તત્ત્વોથી આત્મા ન્યારો છે ...	૧૮૯
ત્રીજા કારણ દેહથી આત્મા ભિન્ન છે.	૧૯૦
અજ્ઞાનને જાણવાવાળો આત્માજ છે તે ઉપર દૃષ્ટાંત ...	૧૯૨
અસત્ આવરણ અને અમાન આવરણ વિષે	૧૯૩
કારણદેહનાં આઠ તત્ત્વોનું વર્ણન	૧૯૪
સુષુપ્તિ અવસ્થાનું વર્ણન	૧૯૪
સુષુપ્તિનો અનુભવ જાગ્રતમાં કહેવાયછે-દૃષ્ટાંત	૧૯૬
કારણદેહનાં આઠ તત્ત્વોથી આત્મા જુદો છે	૧૯૮
સાક્ષીનું નિરુપણ	૧૨૮
સત્ ચિત્ અને આનંદ વિષે	૧૯૯
અસ્તિ ભાતિ અને પ્રિય વિષે	૧૯૯
આત્મા આનંદરૂપ છે	૨૦૦
આનંદમય કોશ વિષે... ..	૨૦૨
ચોથા મહાકારણ દેહ વિષે... ..	૨૦૪
મહાકારણ દેહનાં આઠ તત્ત્વો	૨૦૭
તુર્યા અવસ્થા અને મૂર્ધનિસ્થાન વિષે દૃષ્ટાંત... ..	૨૦૯

તુર્યાના સામાન્ય આનંદ વિષે દૃષ્ટાંત	૨૧૦
વ્યાપ્તિ તત્ત્વોર્થા આત્મા ભિન્ન છે	૨૧૧
પરોક્ષ જ્ઞાન અને અપરોક્ષ જ્ઞાન વિષે દૃષ્ટાંત	૨૧૨
ચાર દેહથી આત્મા ન્યારો છે	૨૧૫
વિવેકદૃષ્ટિથી વિચાર કરવા વિષે... ..	૨૧૬
જગત્ અસત્ય છે આત્મા સત્ય છે... ..	૨૧૮
સુખ દુઃખથી છૂટવાનો ઉપાય	૨૨૦
મનોમય દ્વંત દુઃખનો હેતુ છે-દૃષ્ટાંત	૨૨૧
આત્મજ્ઞાનથીજ દુઃખની આત્યંતિક શાન્તિ થાયછે	૨૨૨
તે ઉપર શ્રુતિઓનાં પ્રમાણ	૨૨૩
શિષ્યને થયેલા અનુભવનું વિવેચન	૨૨૫
સાક્ષ્ય અને સાક્ષીનો નિષેધ	૨૨૬
સર્વથી ભિન્ન હું કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્મા હું	૨૨૭
ગુરુ અદ્વૈત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વર્ણવેછે... ..	૨૨૯
વૃત્તિવ્યાપ્તિ તથા ફલવ્યાપ્તિ વિષે... ..	૨૩૦
અભેદલક્ષ્ય જાણીને સુખસ્વરૂપ રહેવા વિષે	૨૩૩
જીવ ઈશ્વર માયાં અને પરબ્રહ્મનું નિરૂપણ	૨૩૫
જીવ ઈશ્વર અને બ્રહ્મની એકતા વિષે	૨૩૬
તત્પદ અને ત્વંપદ વિષે ઘટાકાશ અને મટાકાશનું દૃષ્ટાંત	૨૩૮
માગ ત્યાગ લક્ષણા વિષે	૨૩૯
જહતી અજહતી અને જહદજહતી લક્ષણા વિષે	૨૩૯-૨૪૦
માગત્યાગ લક્ષણા ઉપર કાશીના રાજાનું દૃષ્ટાંત	૨૪૧
ચારે વેદે કહેલાં ચાર મહાવાક્યો	૨૪૪
તત્પદ અને ત્વંપદ ઉપાધિનો ત્યાગ કરવા વિષે	૨૪૫
જીવની તથા ઈશ્વરની ઉપાધીનું કોષ્ટક	૨૪૬
હું ઈર્મિઓથી આત્મા ન્યારો છે	૨૪૯

પ્રારબ્ધ કર્મો દેહને ભોગવવાં પડે છે	૨૫૧
સંચિત ક્રિયમાણ અને પ્રારબ્ધકર્મ વિષે... ..	૨૫૧
પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવ્યા વિના હુટતાં નથી, પારધિનું દૃષ્ટાંત ...	૨૫૩
જ્ઞાનાગ્નિથી સંચિત તથા ક્રિયમાણ કર્મો નાશ પામે છે પણ	
પ્રારબ્ધ કર્મ તો ભોગવ્યે જ છૂટે છે	૨૫૫
જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો	૨૫૭
દેહાભિમાની પાપી છે અને આત્મજ્ઞાની પુણ્યવાન છે ...	૨૫૮
દેહ અને આત્માનું ભિન્નપણું	૨૬૦
ચૈતન્યદેવ અને આત્મા એક રુપ છે, ૫ વસ્તુમાં ભિન્ન પણું	
માનનારને બંધન પ્રાપ્ત થાય છે	૨૬૩
માનનો સાક્ષી આત્મા એક જ દેવ છે તે ઉપર શ્રુતિનું પ્રમાણ,	૨૬૪
ચંચળ મનોવૃત્તિવાળાણ નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અભ્યાસ	
કરવા વિષે	૨૬૬
સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ વિષે... ..	૨૬૮
યોગ સમાધિથી ફલપ્રાપ્તિ	૨૭૦
આત્મસાક્ષાત્કારને માટે શ્રવણાદિક સાધનો	૨૭૧
વેદાંત તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવામાં છ પ્રકારનાં લિંગનું	
નિરૂપણ	૨૭૨
સત્પુરુષના સમાગમ (સત્સંગ) વિષે	૨૭૬
સત્સંગ વિષે ભર્તૃહરિનું કથન	૨૭૮
કુસંગતિથી દુર્ગુણો વધે છે. અપીણીનું દૃષ્ટાંત	૨૭૯
મયસાગર કહેવાનું તાત્પર્ય... ..	૨૮૧
નિરંતર સત્સંગ રાખવા વિષે	૨૮૩
ગ્રંથ સમાપ્તિ વિષે	૨૮૪
પૈંગલોપનિષદ સટીક	૨૮૫

ॐ

॥ तत्सत् परमात्मने नमः ॥

अथ श्री

सटीक पंचीकरण प्रारंभः

टीकाकार कृत मंगलाचरण.

गीति

रामरूप रामगुरुनुं, स्मरण करतां सर्वे
दुःख भागे; आत्मस्वरूपने पामी, काम क्रोध
मद मोह व्याधि त्यागे. ॥

अर्थः—श्री रामचंद्ररूप सद्गुरु श्री रामबावानुं
स्मरण करतां आ संसारनां सर्व दुःखो नाश पामे
छे, आत्मस्वरूपनी प्राप्ति थाय छे. अने काम, क्रोध,
मद, मोहादिक शत्रुओ तथा जन्म मरणरूपी व्याधि
(रोग) दूर थाय छे.

વિવેચન—આ પંચીકરણના મૂળ કર્તા સદ્ગુરુ
 શ્રી રામવાવા રામરૂપ છે. એમને રામરૂપ કહેવાનું
 કારણ એ કે—જેમ શ્રી રામચંદ્રજીએ પોતાનાં માત
 પિતાદિ સગાં સહોદર તથા રાજવૈભવનો ત્યાગ કરી
 વનવાસ ધારણ કર્યો હતો, તેમ શ્રી રામગુરુ પણ પો-
 તાનાં ઘરવાર, રાજવૈભવ તથા સગાંસહોદરનો ત્યાગ
 કરી બ્રહ્મચર્ય વેશે પૃથ્વી ઉપર વિચરતા હતા; જેમ
 શ્રી રામચંદ્રજી સીતાયુક્ત છે, તેમ શ્રી રામગુરુ શાંતિ
 સંયુક્ત છે, જેમ શ્રી રામચંદ્રજી રાવણાદિ અનેક
 રાક્ષસોનો નાશ કરનારા છે, તેમ શ્રી રામગુરુ પણ
 કામ ક્રોધાદિરૂપ અનેક રાક્ષસોનો નાશ કરનારા
 છે; જેમ શ્રી રામચંદ્રજીએ પંપા કિષ્કિંધાદિ સ્થળે વિ-
 ચરી સુગ્રીવ, હનુમાન, અંગદ, જટાયુ, શંબરી, અહ-
 લ્યાદિ મુમુક્ષુજનોનું કલ્યાણ કર્યું હતું, તેમ શ્રી રા-
 મગુરુએ પણ કચ્છ, વરડા, હાલાર, સોરઠ, ગુજરાત
 વગેરે દેશોમાં વિચરી અનેક મુમુક્ષુ જનોને બ્રહ્મવિ-
 દ્યાનો ઉપદેશ કરીને તેઓનું કલ્યાણ કર્યું છે; જેમ
 શ્રી રામચંદ્રજીએ પોતાની સેનાને સમુદ્રપાર ઉતરી
 લંકામાં જવા માટે સેતુ બાંધ્યો હતો, તેમ શ્રી રામ

ગુરુ પળ મુમુક્ષુજનોને સંસારરૂપી સમુદ્રથી પાર
 ઉતરી પરમાત્માને પામવાને અર્થે આ પંચીકરણરૂપી
 સેતુ ઇટલે પુલ બાંધ્યો છે; જેમ શ્રી રામચંદ્રજીએ
 અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો, તેમ શ્રી રામગુરુ પળ
 ધર્મમેધ કર્યો હતો; જેમ શ્રી રામચંદ્રજી લ-
 ક્ષ્મીથી શોભી રહેલા છે, તેમ શ્રી રામગુરુ પળ બ્ર-
 હ્મવિદ્યારૂપી લક્ષ્મીથી શોભી રહેલા છે. માટે રામ-
 ગુરુને રામરૂપ કહ્યા છે. શાસ્ત્રમાં પળ કહ્યું છે કે-
 નિષ્કામ વ્રત, જપ, તપ આદિ સાધનોએ કરીને જે-
 ઓના રાગ દ્વેષાદિક મનના મેલ પરિપક્વ થયા હોય,
 એવા અધિકારી પુરુષોને આત્મતત્ત્વના ઉપદેશરૂપી
 દીક્ષા આપીને, જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ કરનારા આવરણા-
 દિક મલોને નાશ કરવારૂપી શક્તિ જે પરમાત્માના
 સ્વરૂપમાં જોડે છે, તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા, ગુરુ
 મૂર્તિમાં રહેનારા પરમાત્મા છે. માટે રામગુરુને શ્રી
 પરમાત્મારૂપ જાણવા. ગુરુ, શાસ્ત્ર અને પરમાત્માની
 ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી જ્ઞાન મળે છે, માટે પરમાત્મા
 રૂપ ગુરુનું સ્મરણ કરવાથી આં જીવનાં જન્મમર-
 ãાદિક સર્વ દુઃખો પલાયન કરી જાય છે. અને ગુ-

રુના સ્મરણ-સેવન-આશ્રયથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે અને કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ વગેરે દુર્ગુણો નાશ પામે છે, તથા વ્યાધિ જે જન્મમરણ તે પળ ટક્કી જાય છે. આ સંસારમાં વારંવાર જન્મવું અને મરવું એના જેવો વીજો એકે વ્યાધિ નથી. જેમ દેહના સાધારણ વ્યાધિ ઔષધ વિના મટતા નથી, તેમજ જન્મ મરણરૂપી મહા વ્યાધિ પળ આત્મજ્ઞાનરૂપી અમૂલ્ય ઔષધિ વિના મટતો નથી. જેમ રોગ મટાડવાને માટે વિચક્ષણ વૈદ્યની જરૂર છે, તેમ જન્મ મરણરૂપી વ્યાધિ મટાડવાને માટે બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની આવશ્યકતા છે. માટે જ ગ્રંથના આરંભમાં સદ્ગુરુનું સ્મરણ કરવું દ્રષ્ટ છે.

પંચીકરણ પ્રવેશ.

કોઈ એક મુમુક્ષુ પુરુષ પરમ પવિત્ર કચ્છ દેશ મધ્યે આવેલા શ્રી માંડવી બંદરમાં નિવાસ કરી રહેલા, બ્રહ્મચર્યાશ્રમી, બ્રહ્મવિદ્યામાં કુશલ, અઘંડા નંદરૂપ, સદ્ગુરુ શ્રી રામવાવાના આશ્રમમાં જઈ ચઢ્યો. અને તે મહાત્માને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ ક-

रीने बोल्यो के—हे सद्गुरु महाराज ! आ संसार-
रूपी दावानळनी ज्वाळाथी हुं बळी रहेलो छुं, माटे
आ अपार एटले जेने पार न उतराय एवा भवसा-
गरने हुं शी रीते तरुं ? ते हे महात्मा ! मने दीन
जाणीने कहो. आ उपरथी ए सद्गुरुना हृदयकम-
ळमां दया आवी, अने ए सुमुक्षु पुरुषने अधिकारी
जाणीने तेने पोतानो शिष्य मान्यो अने तेने आ-
त्मज्ञाननी सिद्धि थवा माटे आ पंचीकरणनो उ-
पदेश कर्यो.

पंचीकरण प्रारंभ.

गुरु पोताना शिष्यने कहे छे:—

चोपाइ.

जीवने भ्रम थयो छे चीर, तेथी माने पोते
शरीर: (ते माटे) लक्षचोराशीं योनि भमे,
फरि फरि जन्ममरण दुःख.खमे. ॥ १ ॥

टीका—जीवात्माने एटले अविद्यारूप उपाधि

યુક્ત પ્રત્યક્ આત્માને અનાદિકાલના અજ્ઞાને કરીને ઘણા લાંબા વચ્ચતનો એટલે અનાદિકાલનો ભ્રમ થયો છે. સ્વરી રીતે જોતાં પોતે દેહનો દૃષ્ટા, સાક્ષી અને સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે—દેહરૂપ નથી, ભ્રમથી જ હું દેહ છું, હું બ્રાહ્મણ છું, હું વાણીયો છું, હું પાટીદાર છું, હું રજપૂત છું, इत्यादि માની બેઠો છે, તેણે કરીને એટલે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જઈ જીવાત્માએ દેહાધ્યાસ કર્યાને લીધે તે ચોરાશી લાખ યોનિમાં વારં વાર ભમે છે અને ફરી ફરીને વારંવાર જન્મમરણનાં અસહ્ય દુઃખો ભોગવે છે.

જીવને ભ્રમ કેવી રીતે થયો છે તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહે છે:—

દૃષ્ટાંત, ૧—એકવાર એક ભાવસારને ઘેર કોઈ પરોળો આવ્યો હતો, તેને રાતે રહેવાના ઘરથી છોટે એક બીજા ભૂતના વેહેમવાળા ઘરમાં એકલો સૂવાડ્યો હતો. પછી તે મધ્યરાત્રિએ જાગ્યો અને મોં ડાહીને જોયું તો ઓરડામાં એક મોટો ભૂત ઉભેલો દીઠો, તેથી તે ઘણો જ બીન્યો અને શરશર ધુજવા લાગ્યો. અંતે તો તે બિચારો રોડ પડ્યો. તેથી આ-

डोशी पाडोशी धाड आव्या ने बारणां ठोकवा मंड्या.
 पेलाने वूम पाडीने कहे के बारणां उघाड, पण ते
 एटलो वधो डरी गयो हतो के तेनाथी खाटलामांथी
 उठायुं ज नही. अंते लोकोए कमाड उतार्यां ने मांहे
 पेठा. एटले तो पेलो परोणो खाटलामांथी उठाने
 नाठो ने बहार आव्यो, अने लोकोने कहवा लाग्यो
 के-जुओ ओरडामां पेलो भूत उभो छे, एणे मने
 दवावी राख्यो हतो. ए जोडने लोको पण थरथर
 घुजवा लाग्या. घणाक तो तेने देव देवीनी आण दे
 ने पथरा मारे, पण ते भूत खसे नही. मांही पेसीने
 तपासवानी कोडनी हिंमत चाले नही. एवामां चो-
 कीवाळा आवी पोहोच्या, तेमणे ते भूतने तीर मा-
 र्यां ते तेना शरीरमां वाग्यां तो पण ते कांड बोले
 पण नही ने जाय पण नही. एटलामां कोड चतुर
 माणस दीवो लड आव्या ने सारी पेठे तपासीने
 जोयुं तो भूत तो कांड हतुं ज नही, पण ओरडामां
 डामचीया उपर गोदडानुं खोळीयुं ढांकेलुं हतुं, ने
 तेना उपर चंद्रमानुं चांदरणुं पडतुं हतुं, तेथी तेनो
 आकार माणसना जेवो देखातो हतो, ते पेला परो-

ળાને અને લોકને ભ્રમથી ભૂત જેવો દેખાતો હતો.

સિદ્ધાંત-જેમ પેલો પરોળો અંધારામાં ઢામચી-
યા ઉપર દેખાતા પુરુષ જેવા આકારને ભ્રમથી ભૂત
સમજીને તેનાથી ભય પામ્યો, તેમ જ આ જીવાત્મા
અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને લીધે ભ્રમથી દેહને હું હું એમ
માને છે, તેથી તેને નાના પ્રકારની સાંસારિક પીડા
નિમિત્ત ભય પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જો કોઈ જ્ઞાની સદ્-
ગુરુ જ્ઞાનરૂપી દીવાના પ્રકાશથી તેનો ભ્રમ ટાળી
નાંખે છે, ત્યારે તેનો જન્મ મરણાદિ દુઃસ્વરૂપી ભય
ટળી જાય છે.

દૃષ્ટાંત, ૨-એક ગામડામાં એક વાળીયો રહેતો
હતો, તે કોથળો કરીને પોતાનું ગુજરાન નિભાવતો
હતો. તે દરરોજ મઠસકામાં વેહેલો ઉઠી સ્વભે કોથળો
લઈ બીજે ગામ વેચવા જતો હતો, પણ તે બીકળ બહુ
હતો. રાત્રિના અંધારામાં જો કાંઈ પણ જોવામાં આ-
વતું તો ડરીને પાછો પગલે નાસતો હતો. એકવાર તે
વઢાણામાં વેહેલો ઉઠીને એક અજાણ્યા ગામે કોથળો
કરવાને જવા સારુ ધેરથી નીકળ્યો. અરધે રસ્તે પો-
હોચ્યો ત્યારે એક ઠેકાણે તેણે જાડનું એક બેઠેલું ઠુંઠું

जोयुं. रात्रिना अंधकारने लीधे ए कोइ चोर उभा
छे एवो तेने भ्रम थयो. ए बळेला ठुंठानी टोच ते
माथा जेवी, डाळां ते हाथ जेवां, ने मूळ ते पग
जेवां देखातां हतां. तेने दूरथी जोइने ते खरेखरो
चोर छे एम भ्रम थवाथी तुरत ते पाछो वळी दम-
भेर नासवा लाग्यो. ने बीकथी कोथळो लइने नाठो
ते घेर आवीने उभो रह्यो. पछी तेणे ए बात पोता-
ना पाडोशीने कही के—फलाणे गाम जतां फलाणे
ठेकाणे मने चोर मळयो हतो, तेने जोईने हुं तो
दूरथी ज पाछो वळीने नाठो, नही तो ते जरूर मने
लुंटी लेत. आ सांभळीने पेलो पाडोशी के जे ते
रस्तानो भोमियो हतो. तेणे कह्युं के—अरे भाई !
ए तो चोर न होय, ए तो बळेला झाडनुं ठुंठुं छे.
एम कही तेने त्यां लइ जइने ते ठुंठुं बताव्युं, तेथी
पेला वाणीयानो भ्रम टळी गयो ने त्यारथी तेनो
भय दूर थइ गयो.

सिद्धांत—एज रीने जीवात्माने अज्ञानने लीधे
भ्रम थयो छे, ते भ्रम ज्यारे तेने कोइ ज्ञानी सद्गु-
रु मळे त्यारे टळे छे.

દૃષ્ટાંત, ૩-જેમ અંધારામાં રજ્જુ એટલે દોરી પડી હોય તે ભ્રમથી સર્પ જેવી દેખાય છે, અને તેને લીધે ભય કંપાદિ થાય છે; પણ જો દીવો લટકે જોડાવે તો તે ભ્રમ દૂર થાય છે ને ભય પણ જતો રહે છે. તેમજ અજ્ઞાન (અવિદ્યા) રૂપી અંધારાને લીધે આ જીવાત્માને ભ્રમથી દેહરૂપ માન્યો છે, તેથી જ જન્મમરણાદિ ભય પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જો આત્મજ્ઞાનરૂપી દીવાવડે એ ભ્રમ દૂર કરવામાં આવે તો જન્મમરણના દુઃખરૂપી ભય ટળી જાય છે.

એ પ્રમાણે જીવને ભ્રમ કેવી રીતે થયો છે તે ત્રણ દૃષ્ટાંતે કરીને સમજાવ્યું. હવે જીવ પોતાને દેહરૂપ કેવી રીતે માની બેઠો છે, તે નીચે લખેલાં બે દૃષ્ટાંતવડે સમજાવે છે.

દૃષ્ટાંત, ૧-કોઈ એક બ્રાહ્મણે ભાંગમાં જુવારનાં મૂળ તથા વાજરી વગેરે ઘુંટી ચૂંચ મશાલો નાંચીને ઘણી કેફ ચંદે એવી ભાંગ તૈયાર કરીને પુષ્કલ પીધી. તેની કેફથી તે પોતાનું બ્રાહ્મણપણું ભૂલીને હું ક્ષત્રી છું, વૈશ્ય છું, શુદ્ર છું, સુતાર છું, લુહાર છું, એમ બકવા લાગ્યો, પણ એવું વિપરીત બોલવાથી તે બ્રાહ્મણ

मटीने क्षत्री, वैश्य के शुद्र थयो नथी, ब्राह्मण ज छे; परंतु केफनी झुंममां विपरीत बोलवा लाग्यो छे. पछी कोइ एक दयाळु पुरुष तेना उपर दया करिने तेनी केफ उतारवा सारु तेने खटाश-छाश-दही तथा घी पायुं, तेथी तेनी केफ उतरी गइ अने ते ब्राह्मणने पाछुं पोतानी जातिनुं ज्ञान थवाथी ते पोताने 'हुं ब्राह्मण छुं' एम कहेवा लाग्यो. अने हुं क्षत्री, वैश्य के शुद्र वगैरे छुं, एवं विपरीत मानवापणुं छो-डी दीधुं; कारण के भांगनी केफथी तेनी बुद्धि विपरीत थइ गइ इती, ते केफ उतरी गयाथी पाछी सत्य बुद्धि आवी, तेथी ते पोताना स्वाभाविक ब्राह्मणना स्वरूपने जाणवा लाग्यो.

सिद्धान्त—पेलो ब्राह्मण जेम पोते ब्राह्मण छतां भांगनी केफने लीधे हुं क्षत्री छुं, वैश्य छुं, शुद्र छुं, एवं विपरीत बोलवा लाग्यो हतो, तेम आ प्रत्यक् आत्मा पण अज्ञानरुपी केफने लीधे अज्ञान कल्पित स्थूल सूक्ष्म शरीरना संबंधथी पोतानुं वास्तविक सच्चिदानंद स्वरूप भूली जइने हुं ब्राह्मण छुं, हुं क्षत्रिय छुं. हुं वैश्य छुं, हुं शुद्र छुं, हुं ब्रह्मचारी छुं, हुं गृहस्थ छुं, हुं कुल-

વાન છું, હું રૂપવાન છું, હું જન્મુંછું, હું મરુંછું, હું પુ-
રૂપ છું, હું સ્ત્રી છું, હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું, એવી રીતે
અધ્યાસ કરે છે; પરંતુ સત્ય રીતે તેમ નથી, પણ પોતે
દેહાદિકનો દ્રષ્ટા—સાક્ષી બ્રહ્મરૂપ છે, તે અનાદિકાલના
અજ્ઞાનને લીધે જાણતો નથી. તે અજ્ઞાન સદ્ગુરુ મળે
ત્યારે ટળે. જેમ પેલા બ્રાહ્મણની કેફ કોઈ દયાલુ પુરુષ
છાશ દહી વગેરે યદાશ પાડને ઉતારી નાંખી, તેમ
બ્રહ્મણિષ્ઠ સદ્ગુરુ એવા અજ્ઞાનીને બ્રહ્મવિદ્યારૂપી ઉપદે-
શરસ પાય છે ત્યારે તેનું અજ્ઞાન ટળે છે. જેથી તેનો દેહા-
ધ્યાસ ટળી જઈ પોતે પોતાને સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મસ્વ-
રૂપ માને છે.

દૃષ્ટાંત, ૨—કોઈ એક ભરવાડ વનમાં બકરાં ચ-
રાવતો હતો. ત્યાં તેણે તરતનું જન્મેલું એક સિંહનું બ-
ચું દીધું, તે બચ્ચાને તે પોતાનાં બકરાંની સાથે ઘેર લા-
વ્યો અને તેને નિત્ય બકરાંનું દૂધ પાડ પાડને મોટું કર્યું.
તે સિંહનું બચ્ચું હમેશાં તે ભરવાડનાં બકરાં ભેગું વા-
ડામાં રહેતું હતું, અને બકરાં વગડામાં ચરવા જાય
ત્યારે પણ તે બકરાંના ટોળા ભેગું જાય ને ત્યાં તે બ-
કરાંની સાથે જ હરે ફરે, બેસે ઉઠે, યાય પીએ અને બ-

કરાંની સાથે રમત ગમત કરે. એવી રીતે તે ઘણા દિ-
વસ સુધી રાત દહાડો બકરાંની સોવતમાં રહ્યું, તેથી
તે પોતાનું સિંહસ્વરૂપ ભૂલી જઈને હું બકરો છું એમ
માનવા લાગ્યું. અને પેલો ભરવાડ પણ તેને બકરો જ
કહીને બોલાવવા લાગ્યો, કોઈ તેને સિંહ તો કહેતું જ
નહી. એવી રીતે તે સિંહને બકરાનાં દેહનો દૃઢ અધ્યાસ
થયો. ત્યાર પછી કોઈ એક સમયે તે સિંહ વનમાં બ-
કરાંના ટોળા ભેગો ફરતો હતો, તેવામાં તે વનનો
કોઈ એક વીજો સિંહ ત્યાં આવી ચઢ્યો, તેણે પોતાના
જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે મોટી ગર્જના કરી, તેથી તે સ-
ઘળાં બકરાં નાસી જવા લાગ્યાં, તેની સાથે પેલો બ-
કરાં ભેગો ઉછરેલો સિંહ પણ નાસવા લાગ્યો. તેને
જોઈને પેલો વનનો સિંહ તેને કહેવા લાગ્યો કે-હે
ભાઈ ! તું ઉભો રહે, નાસે છે શા માટે ? તું તો મારા
જેવો સિંહ છે, તેમ છતાં બકરાંની પેઠે મારાથી ભય
પામીને કેમ નાશી જાય છે ? એ સાંભળીને પેલો બ-
કરાં ભેગો રહેલો સિંહ ઉભો રહ્યો. અને બોલ્યો કે-હું
તો બકરો છું, તું જૂંટું બોલીને મને સિંહ કેમ કહે
છે ? સિંહ તો તું છે. એ સાંભળીને પેલા વનના સિંહને

લાગ્યું કે—આ મારા જેવો જ સિંહ છે, પળ તે ઘણા દિવસ સુધી બકરાંના સંગમાં રહ્યો છે તેથી તે પોતાને ‘ હું બકરો છું ’ એમ માની બેઠો છે, માટે તેને ઉપદેશ કરીને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવું. એમ વિચારીને બોલ્યો કે—હે ભાઈ ! તું વિચારીને જો તો સ્વરો કે બકરાંમાં ને તારામાં કેટલો વધો તફાવત છે ? બકરાંનાં શરીર તો નાનાં છે અને તારું શરીર તો મોટું છે. તું એમ માનતો હોઈશ કે મારું શરીર મોટું છે તેથી હું મોટો બકરો છું, પણ તેમ પણ નથી. કેમકે હું વનનો મોટો સિંહ છું તે મારા શરીરની સાથે તારું શરીર સરખાવી જો, મારું મોટું ગોઠ છે તેમ તારું પણ તેવું જ છે અને બકરાંનું મોટું તો લાંબું છે, મારી ડોકે જેમ કેશવાળી છે તેમ તારે પણ છે, મારી કેડ પાતળી છે તેમ તારી પણ છે, મારા પગે નોહોર છે તેમ તારા પગે પણ છે, મારું પૂછડું લાંબું છે તેમ તારું પણ લાંબું છે, પણ બકરાંને તેમાંનું કશું નથી. બકરાંની ડોકે કેશવાળી નથી, તેઓની કેડો પણ આપણા જેવી પાતળી નથી, અને તેઓને ચારે પગે વચ્ચે સ્વરીઓ છે પણ આપણી પેઠે

नोहोर नथी. तेओनी पूछडी पण आपणा करतां घणी टुंकी होय छे. वळी आपणामां ने बकरांमां मोटो फेर ए छे के ते सघळांने माथे शींगडां होय छे, पण आपणें माथे तो विलकुल शींगडां छेज नही. आवी रीते बकरांनां शरीर करतां आपणां शरीरमां असमान जमीननो फेर छे, तेम छतां तुं पोतानुं सिंहस्वरूप भूली जइने ‘ हुं बकरो छुं ’ एवुं मिथ्या मानी बेठो छे, ए तारी केटली बधी मूखाड छे ! माटे हे अज्ञानी ! हवे तुं पोतानुं खरुं स्वरूप ‘ हुं सिंह छुं ’ एम जाण.

ए वात सांभळीने पेला पकरांना संगी सिंहे विचार करी तपासी जायुं तो तेने पेला सिंहे कहेली वात साची लागी ने ते दहाडाथी ते पोताने ‘ हुं सिंह छुं ’ एम मानवा लाग्यो. पळी ते बकरांनो संग छोडी दइने पेला सिंहनी साथे वनमां तथा पर्वतोमां विचारवा लाग्यो.

सिद्धान्त—जेम पेलो सिंह बकरां साथेना घणा दहाडाना समागमथी पोतानुं सिंहस्वरूप भूली जइने ‘ हुं बकरो छुं ’ एम मानी बेठो हतो, तेम प्रत्य-

ક આત્મા કે જે દેહનો દ્રષ્ટા, સાક્ષી, સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તે પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જઈને અનાદિકાલના અજ્ઞાનથી તથા કામ કર્માદિકના સંવંધથી તથા અવિદ્યા કલ્પિત દેહ ઈન્દ્રિયો વગેરેના સંવંધથી હું દેહ છું, હું મનુષ્ય છું, હું બ્રાહ્મણ છું, હું પુરુષ છું, હું દેવદત્ત છું, હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું, એવી રીતે મિથ્યા માની બેઠો છે.

વળી તે ઉપર એક ત્રીજું દૃષ્ટાંત કહું છું:—

દૃષ્ટાંત-૩. કોઈ એક રાજાના અજ્ઞાન-બાલક કુંવરને ઘરેણાંની લાલચથી ચોર લોકો ચોરી લઈ ગયા. કુંવરનું રૂપ ઘણું સુંદર હોવાથી તેને મારી નહીં નાંખતાં એ ચોર લોકોએ તેને ઉછેરીને મોટો કર્યો. નિરંતર ચોરોના સહવાસથી એ કુંવર પણ પોતાને ચોર માનવા લાગ્યો અને ચોરી કરવા લાગ્યો. જ્યારે તે મોટો થયો ત્યારે દૈવયોગે કોઈ એક ભાટે (ચારણે) આવી તેના બાપદાદાની વંશાવલી કહી સંભળાવીને તેને રાજ્યપદ્વીનું ભાન કરાવ્યું. પછી તેણે ચોર લોકોની સોબત છોડી દીધી અને પોતે પોતાના બાપદાદાનું રાજ્ય સંપાદન કરી સુખી થયો.

સિદ્ધાંત—રાજકુંવર તે જીવાત્મા જાણવો. તે અજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યાથી ફસાયેલો છે. ચોર તે દેહ ઇન્દ્રિયાદિક જાણવા, અને ભાટ ચારણ તે બ્રહ્મનિરૂપણ કરનાર વેદાંત શાસ્ત્ર જાણવાં. તે શાસ્ત્રદ્વારા જીવને પોતાના વાસ્તવિક આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં દેહ ઇન્દ્રિયાદિક ચોરોની સોબતરૂપ દેહાધ્યાસનો ત્યાગ કરી રાજ્યપદ્વીરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપને પામી મોક્ષ સુખને પામે છે.

અલ્પજ્ઞાની અધુરોયા ગુરુઓ પેલા ભરવાડ જેવા જાણવા તેઓ એવો ઉપદેશ કરે છે કે—તું દેહ છે. તું બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિક છે, એવો અવલો ઉપદેશ કરીને તેનું વિપરીત માનવાપણું છે તેને દૃઢ કરાવે છે. અને તેને સંસારરૂપી ગદ્દન વનમાં અથડાવે છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહુંછું તે હે શિષ્ય ! ધ્યાન દઈને સાંભલ.

દૃષ્ટાંત, ૧—કોઈ એક ધનવાનના પુત્રને એક ચોર આડી અવલી લાલચ આપીને તેને ચોરી લટકાવે અને તેની આંખોએ પાટા બાંધી એક નિર્જન ગદ્દન વનમાં લટકાવે તેનાં વંશો તથા આભૂષણ ઉતારી લટકાવે છોડી વીધો. ત્યાં તે અહીંથી તહીં રાખ-

હતો મહા રુદન કરવા લાગ્યો, એવામાં ત્યાં કોઈ બીજો નિર્દયવંચક આવી ચઢ્યો, તેણે તેની આંખના પાટા નહીં છોડી નાંખતાં એક વંઢવાન આંખલાનું પૂછડું તેના હાથમાં પકડાવીને કહ્યું કે હે છોકરા ! તું આ ગાયનું પૂછડું જ્ઞાલીને એ જ્યાં જાય ત્યાં જજે એટલે તું તારે ગામ પોહોચીશ. પછી એ છોકરો વિચારો એ આંખલાનું પૂછડું પકડીને તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો અને તે વનનાં કાંટાવાળાં જ્ઞાડોમાં અથડાતો ટીચાતો મહા મહા દુઃખી થયો. એટલામાં કોઈએક દયાળુ પુરુષ ત્યાં આવો ચઢ્યો, તેણે તેની આંખોના પાટા છોડી નાંખ્યા અને તેના ગામનો માર્ગ બતાવી તેના પિતા પાસે પોહોચાડ્યો.

સિદ્ધાંત—ઉપલ્યા દૃષ્ટાંતમાં શાહુકારના પુત્રને ઠેકાણે જીવાત્મા સમજવો, ચોર તથા નિર્દય વંચક ને ઠેકાણે અજ્ઞાની, ઢોંગી તથા ધન હરણ કરનારા ગુરુ સમજવા, કાંટાવાળાં જ્ઞાડવાળા ગહન વનને ઠેકાણે અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી ભરેલો આ સંસાર સમજવો, આંખના પાટાને ઠેકાણે અજ્ઞાની ગુરુનો ઉલટો બોધ સમજવો, આંખલાને ઠેકાણે ભેદવાદી

પાઘંડપંથ સમજવો અને દયાલુ પુરુષને ઠેકાણે આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુ સમજવા. એવા ગુરુ પૂર્વના પુણ્યે આવી મળે તો તેનું ઝલટા બોધરૂપી અજ્ઞાન દૂર કરી જીવાત્માને તેના પિતા પાસે પોહોચાડે છે, અર્થાત્ તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

માટ હ શિષ્ય ! આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુને જ શરણે જવું, તે જન્મ મરણનાં દુઃખ ટાળે છે. અને બીજા અજ્ઞાની, પાઘંડી, ભેદવાદી અને કેવલ ઢોંગી ગુરુઓ તો કેવલ ધન હરણ કરનારા જાણવા. કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

ગુરવો બહવઃ સન્તિ શિષ્ય વિતાપ હારકાઃ ।

ગુરવો વિરલા સન્તિ શિષ્ય સંતાપ હારકાઃ ॥

શિષ્યનું ધનહરણ કરનારા ગુરુઓ તો ઘણા છે; પરંતુ શિષ્યના ત્રિવિધ તાપને દૂર કરનારા ગુરુઓ તો વિરલા જ છે. ધન એકઠું કરવા માટે કે મોટા થઈ પૂજાવા માટે ઉપદેશ કરનારા ગુરુઓ ઢગલે ઢગલા છે, પણ શિષ્યનું અજ્ઞાન દૂર કરી તેને સંસારનાં બંધનથી છોડાવનારા ગુરુ વહુ થોડા હોય

छे. माटे प्रत्येक मुमुक्षु पुरुषे विचार करीने वेदना पारंगत अने ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुने शरणे जवुं. कारण के जे गुरु पोते ज संसारनां बंधनथी बंधायेला छे ते बीजाने उपदेश करीने शी रीते मुक्त करी शके ? ते उपर एक दृष्टांत नीचे प्रमाणे छे:—

दृष्टांत—एक राजा वेदांत शास्त्र उपर बहु प्रीति राखतो हतो, ते जाणतो हतो के वेदांत शास्त्रनुं श्रवण करवाथी ज्ञान थाय, ने ज्ञान थाय तो मोक्ष मळे. तेथी ए मुमुक्षु राजा एक पंडित पासे नित्य शास्त्र श्रवण करतो हतो. अने ते पंडितने हमेशा पूछ्या करतो के—हे महाराज ! मारा राग द्वेषादिक क्यारे टळशे ने क्यारे मोक्ष मळशे ? त्यारे ते ब्राह्मण कहेतो के—घणा दिवस श्रवण करशो एटले मोक्ष मळशे. एम करतां करतां राजा वृद्ध थयो, तो पण तेने शास्त्र श्रवणनो कांड पण चमत्कार जणा-यो नही. एवामां एक दिवस दैवसंयोगे कोइ एक ब्रह्मवेत्ता संन्यासी त्यां आवी चढ्या. तेमने सन्मान पूर्वक राजाए आतुरताथी पूछ्युं के—हे महात्मा ! हुं घणा दिवसथो वेदांत शास्त्रनुं श्रवण करुंछुं, पण

मारा राग द्वेषादिक विक्षेप निवृत्त थइने ज्ञान थतुं नथी तेनुं कारण शुं ? त्यारे ते संन्यासी महाराज बोल्या के-हुं जे कहुं ने करुं ते तमारे अने आ पंडितने कबुल होय तो तेनुं कारण हुं तमने समजावुं. राजाए ते कबुल कर्युं. पछी पेला संन्यासीए बे दोरडां मंगाव्यां, ने एक दोरडावती एक आंभला साथे राजाने बांध्यो, अने बीजा दोरडावती बीजा आंभला साथे पेला पंडितने बांध्यो. पछी राजाने कहुं के-तमे प्रजानुं रक्षण करनारा समर्थ राजा छो, माटे आ पंडितने बंधनथी मुक्त करो. त्यारे राजाए कहुं के-हुं बंधायेलो छुं, तेथी ए पंडितने शी रीते छोडी शकुं ? त्यारे महात्मा बोल्या के-जेम तमे बंधनयुक्त होवाथी बीजानुं बंधन छोडावी शकता नथी, तेमज आ पंडित पण संसाररूपी बंधनथी बंधायेल छे, ते तमने संसारनां बंधनथी शी रीते छोडावी शके ? जे माणसनी पासे जे वस्तु न होय ते वस्तु बीजाने क्यांथी लावीने आपे ? जे माणस जे रस्तो जाणतो न होय ते माणस बीजाने ते रस्तो शी रीते बतावी शके ? आंधळो आंधळाने शी

રીતે દોરે ? તેમજ અજ્ઞાની ગુરુ શિષ્યને પોતાના જે-
વુંજ જ્ઞાન આપે, વિશેષ ક્યાંથી આપી શકે ? અસ્વા
ભક્તે પણ કહ્યું છે કે-

ગુરુ કીધા મેં સર્વે સાથ, ઘરડા બલદને ઘાલી નાથ;
ધન હરે ધોखો ન હરે, તે ગુરુ કલ્યાણ શું કરે ?

ગુરુગીતામાં પણ કહ્યું છે કે-

॥ શ્લોક ॥

જ્ઞાનહીનો ગુરુસ્ત્યાજ્યો મિથ્યાવાદી વિઢંબકઃ ।
સ્વવિશ્રાંતિં ન જાનાતિ પરશાંતિં કરોતિ કિમ્ ॥

ટીકા—જ્ઞાન વગરના મિથ્યાવાદી દંભી ગુરુ
હોય તેનો ત્યાગ કરવો, કેમકે તે પોતાની વિશ્રાં-
તિને જાણતો નથી તો બીજાને શી રીતે શાંતિ કરી
શકે ? જેમ કાગળના નાવથી સમુદ્ર તરી શકાતો
નથી, તેમ અજ્ઞાની ગુરુના આશ્રયથી આ ભવસાગર
તરી શકાતો નથી.

માટે જીવાત્માને પોતાના અનંત જન્મના પુ-
ણ્યકર્મના સંસ્કારથી કોઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ મળે અને
તે સારી પેઠે સમજણ પાડીને ઉપદેશ કરે ત્યારે

તેનું અજ્ઞાન ટલી જાય છે ને પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપને ઓઢાંચે છે.

એ મહાત્મા સદ્ગુરુ પાસે મુમુક્ષુ શિષ્ય જાય, ત્યારે તે કૃપાહુ ગુરુ દયા કરીને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછીને તે શિષ્યને સમજાવે છે.

ગુરુ—તું કોણ છે ?

શિષ્ય—હું મનુષ્ય છું, બ્રાહ્મણ છું.

ગુરુ—આ તારો દેહ મનુષ્ય છે, તારો આત્મા મનુષ્ય નથી, તે તો દેહથી જુદોજ છે, માટે તું તો બ્રહ્મસ્વરૂપ છે.

શિષ્ય—હે ગુરુજી ! આપ કહોછો કે તું તો બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, પણ મારાથી બ્રહ્મ કેમ થવાય ? પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ તો એક ભગવાન છે, ને હું તો સંસારી, સુ-ખદુઃખનો ભોક્તા, નરકનો કીડો, મહા અપરાધી છું, ને તમે તો મને બ્રહ્મસ્વરૂપ કહોછો, તેથી તમારું ક-હેવું મારા સમજવામાં આવતું નથી.

ગુરુ—હે ભાઈ ! તે તારા દેહમાં પોતાપણું માની લીધું છે, તેથી તું દેહના દુઃખે દુઃખી, દેહના સુખે સુખી, દેહના ગોરાપણાથી ગોરો, દેહની કાઢાશથી

કાળો, દેહના કાળાપળાથી કાળો, દેહની બેદરાશ-
થી બેહેરો, દેહની જુવાનીથી જુવાન, દેહની વૃદ્ધાવ-
સ્થાથી વૃદ્ધ, દેહના સામર્થ્યથી સમર્થ, એવી રીતે દે-
હાભિમાન રાખે છે. અને દેહમાં રહેલા એ અહંકારને
લીધેજ તું ‘ હું મનુષ્ય છું ’ એમ માનીને સંસારનાં
બંધનથી બંધાયેલો છે. માટે જ્યારે તારું દેહાભિમાન
ટલશે ત્યારે તું જીવન્મુક્ત થઈશ. અષ્ટાવક્ર મુનિએ
કહ્યું છે કે-

॥ શ્લોક ॥

દેહાભિમાન પાશેન ચિરં વદ્નોસિ પુત્રકં ।

બોધોહં જ્ઞાનસ્વરૂપેન તં નિષ્કૃત્ય સુખી ભવ ॥

અર્થ-હે પુત્ર ! તું ઘણા કાલથી દેહાભિમાન
રૂપ પાશથી બંધાયેલો છે, માટે એ પાશને ‘ હું બોધ-
રૂપ છું, એવા જ્ઞાનરૂપ સ્વરૂપથી કાપી નાંખીને સુખી થા.
વળી અષ્ટાવક્ર મુનિએ કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

યદિ દેહં પ્રત્યક્ત્ય ચિતિ વિશ્રામ્ય તિષ્ઠસિ ।

અધુનૈવ સુખી શાંતો બંધમુક્તો ભવિષ્યસિ ॥

અર્થ—જો દેહને પોતાના આત્માથી જુદો કરીશ (એટલે જન્મ મરણ ધર્મવાળો દેહ હું નથી, દેહ તો દૃશ્ય છે ને હું તો તેનો દ્રષ્ટા પ્રત્યક્ આત્મા છું એમ જાણીશ) અને ચૈતન્યરૂપ પરમાત્માને વિષે વિશ્રામ કરીને રહીશ, તો તું હમણાંજ સુખી, શાંત અને બંધનથી મુક્ત થઈશ.

માટે હે શિષ્ય ! તું વિચાર કરી જો કે દેહ તો માતાના ઋતુ સમયના મહા મલિન તથા અપવિત્ર રુધિર, અને અન્નથી ઉત્પન્ન થયેલા પિતાના વિર્યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેની સાથે આત્મા ને કાંઈ પણ વાસ્તવિક સંબંધ નથી. કેવલ આત્મ સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ સુખ દુઃખ વગેરે દેહના ધર્મો આત્મામાં માની લીધા છે, વાસ્તવિક જોતાં તો આત્મા શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. વળી વિચાર કરી જોતાં આત્માનાં લક્ષણ દેહની સાથે બિલકુલ મળતાં નથી, પણ બ્રહ્મની સાથે મળતાં છે. દેહ દૃશ્ય છે ને આત્મા દ્રષ્ટા છે, દેહ જડરૂપ છે ને આત્મા ચૈતન્ય રૂપ છે, દેહ દુઃખરૂપ છે ને આત્મા સુખસ્વરૂપ છે, દેહ પંચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલો અજ્ઞ છે ને આત્મા

સ્વયં જ્યોતિરુપ સર્વજ્ઞ છે, દેહ છ વિકાર વાળો છે ને આત્મા વિકાર રહિત છે, દેહ નિત્ય એટલે નાશ વંત છે ને આત્મા અનિત્ય એટલે અમર છે. એવી રીતે આત્મા દેહથી કેવલ ન્યારો જ છે અને કેવલ બ્રહ્મ-સ્વરુપ છે. બ્રહ્મનાં સત્ ચિત્ આનંદાદિ લક્ષણ આત્મસ્વ રુપમાં મળે છે. બ્રહ્મ સત્યરુપ, આનંદરુપ અને વિકાર રહિત છે તેમ આત્મા પણ તેવો જ છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના અઠાવી-શમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ભવજીને કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

શોક દર્ષ ભય ક્રોધ લોભ મોહ સ્પૃહાદયઃ ।
અહંકારસ્ય દૃશ્યંતે જન્મ મૃત્યુશ્વનાત્મનઃ ॥

અર્થ—શોક એટલે દુઃખ, દર્ષ એટલે આનંદ, ભય એટલે વીક, ક્રોધ, લોભ, મોહ, સ્પૃહા એટલે ઇચ્છા, જન્મ, મૃત્યુ વગેરે ધર્મો અહંકારમાં દેખાય છે, આત્મામાં નથી. આ ઉપરથી એમજ સિદ્ધ થાય છે કે—દેહમાં અહંકાર એટલે અહંપણું છે,

એજ બંધનનું કારણ છે; કેમકે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તથા સમાધિમાં અહંકાર લીન થાય છે તેથી સુખ દુઃખાદિ ધર્મ પ્રતીત થતા નથી, ને જાગ્રત અવસ્થામાં અહંકાર છે તો તેથી સુખ દુઃખાદિ થાય છે.

શિષ્ય—હે મહારાજ ! તમે આત્માને દ્રષ્ટા-સાક્ષી કહ્યો તે શી રીતે સમજવું ?

ગુરુ—આ દેહરૂપી ઘરમાં ચિદાત્મરૂપ અલૌકિક દીપક છે, તે દેહરૂપી ઘરમાં જે ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ વગેરે છે, તે ગમનાગમન, ભાવાભાવ, શુભાશુભ આદિ સર્વ ક્રિયા કરે છે તેને ઉદાસીનપંખાથી સ્વ-સ્વરૂપથી પ્રકાશે છે અર્થાત્ જુએ છે એટલે દેખે છે, માટે એ ચિદાત્માને દ્રષ્ટા કહેલો છે, અને જે દ્રષ્ટા એટલે જોનાર છે એજ સાક્ષી કહેવાય છે. જે ઉદાસીન (એટલે નિષ્પક્ષપાતપણે જોનાર), ચૈતન્ય અને સમીપવર્તી એટલે પાસે રહેલો એ ત્રણ લક્ષણયુક્ત હોય તેનેજ સાક્ષી જાણવો.

એ પ્રમાણે પેહેલી ચોપાડના પૂર્વાર્ધનું વિવેચન કર્યું. હવે ઉત્તરાર્ધનું એટલે “ (તે માટે) લક્ષચોરાશી યોનિ ભમે, ફરિ ફરિ જન્મમરણ દુઃખ સ્વમે ” એનું

વિવેચન કરવામાં આવે છે.

જીવને અનાદિકાઠના અજ્ઞાનથી દેહાધ્યાસ થયો છે તેણે કરીને તે પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ મૂલી જઈને વારંવાર ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં ભ્રમણ કરે છે અને ફરી ફરીને જન્મમરણનાં અસહ્ય દુઃખો ભોગવે છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંત.

દૃષ્ટાંત—કોઈ એક આંધળો એક મોટા શેદેરમાં ગયો હતો. ત્યાં તે કેટલીક મુદત રહ્યા બાદ તેણે શે-હેરનાં અનેક તરેહનાં દુઃખોથી કંટાળીને તેમાંથી બહાર નીકળી જવાની ઇચ્છા કરી. પછી તે હાથમાં જા-લેલી લાકડીના ટેકા વતી ફાંફાં મારતો શેદેરના કોટ સુધી આવ્યો, પણ તેને બહાર જવાનો રસ્તો જ-ડયો નહીં. પછી તેને કોઈએક દયાળુ પુરુષ મળ્યો, તેને તે આંધળાએ પૂછ્યું કે-“હે ભાઈ ! મારે શેદેર-માંથી બહાર નીકળી જવું છે, તે બહાર નીકળવાનો રસ્તો ક્યાં છે ? હું તો જ્યાં જાઉંહું ત્યાં બધે કોટની ભીંતજ જળાય છે.” ત્યારે તે દયાળુ પુરુષે કહ્યું કે-“હે સુરદાસ ! આ શેદેરમાંથી બહાર નીકળવાનો દરવાજો ફક્ત એકજ છે, માટે તમે આ કોટની ભીંતે

હાથ લગાડતા લગાડતા ચાલ્યા જાઓ, જે ઠેકાણે
 દરવાજો આવે ત્યાં થઈને બહાર નીકળી જજો. પછી
 તે આંધળો પેલા દયાળુ પુરુષનું કહેવું સ્વં મારીને
 કોટની દીવાલે હાથ લગાડતો લગાડતો ચાલ્યો.
 ધીમે ધીમે ચાલતાં જ્યારે દરવાજો છેક પાસે આ-
 વ્યો ત્યારે તે આંધળાને શરીરે સ્વરજ આવી, તેથી તે
 કોટની ભીંત ઉપરથી હાથ ઉપાડીને શરીર સ્વંજવા-
 લવા લાગ્યો ને ચાલવાનું પળ જારી રાખ્યું. જ્યારે
 શરીર સ્વંજવાળી રહ્યો ને પાછો કોટની દીવાલે હાથ
 લગાડ્યો તે દરમ્યાનમાં દરવાજો પાછળ રહી ગયો,
 તેથી તે પાછો ફરીથી શેહેરના કોટે કોટે ફરી ફ-
 રીને મહા દુઃખી થયો. માર્ગમાં કાચના કકડા, કાં-
 કરા, કાંટા વગેરે પગમાં વાગે, પાણીનાં સ્વાવેચી-
 યાંમાં પડે, કાદવ કીચડમાં પડે, તડકાથી હેરાન
 થાય અને ધુલ વગેરે ઉડીને શરીરમાં ભરાય. એવાં
 એવાં અનેક દુઃખોથી દુઃખી થતો ને ભટકતો ભટક-
 તો પાછો દરવાજા પાસે આવ્યો, ત્યારે વળી તેનાં ક-
 ર્મસંયોગે પાછી શરીરે સ્વરજ આવી અને સ્વંજવાલવા
 લાગ્યો, તેથી દરવાજો પાછળ રહી ગયો. એમ વારં-

ચાર ભટકી ભટકીને ઘણાં દુઃખો ભોગવ્યાં. પછી તેને બીજાં એક દયાળુ દેવતો પુરુષ મળ્યો, તેણે તે આંધળાનાં હાથ જાલી દરવાજા વહાર કાઢીને તેને ઘેર પોહોંચાડ્યો.

સિદ્ધાંત-ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં આંધળાને ઠેકાણે અજ્ઞાની જીવાત્મા સમજવો, શેહેરને ઠેકાણે આ સંસાર સમજવો, કોટને ઠેકાણે ચોરાશી લક્ષ યોનિ સમજવી, દરવાજાને ઠેકાણે મનુષ્યદેહ સમજવો, કાંટા કાંકરા વગેરેને ઠેકાણે સંસારવ્યવહારનાં અનેક તરેહનાં દુઃખ સમજવાં, સ્વરજન ઠેકાણે વિષયસુખ સમજવાં અને દેવતો પુરુષ તે બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ સમજવા. એ રીતે અજ્ઞાની જીવ ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં ફરતો ફરતો મોક્ષના દ્વારરૂપ મનુષ્યદેહમાં આવે છે, ત્યારે બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના બોધથી પોતાનું બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણીને મોક્ષ પામે છે; પણ માયામાં લુબ્ધ થયેલા અજ્ઞાની જીવને ‘ આ મનુષ્ય દેહ મુક્તિનું દ્વાર છે માટે તેમાં મોક્ષ પામવાનો પ્રયત્ન કરવો જોડે ’ એવી સમજણ આવતી નથી. ને આ સંસારનાં અનેક તરેહનાં મિથ્યા વિષયસુખો ભોગવવામાંજ પોતાનું અમુલ્ય

અને ફરીથી ન મળી શકે એવું આયુષ્ય ગુમાવી દે છે તે વિષયભોગનાં સુખો ઉપર અત્યંત પ્રીતિ કરે છે ને આ મનુષ્યદેહનાં સંબંધી સ્ત્રી, પુત્ર તથા અંગાસહોદર ઉપર તથા ધન, માલ ને ઘણવાર ઉપર અત્યંત મમતા રાખે છે, પણ એ અજ્ઞાની એમ નથી સમજતો કે એ સઘડાં તો ચોરાશીલક્ષ યોનિમાં નાંચનારાં આ દેહનાં જ સંબંધી છે, પણ આત્માનાં સંગાથી નથી. આ અસાર સંસારનાં સુખ દુઃખ ભોગવતાં ભોગવતાં મૃત્યુ ન-જીક આવી પોહોંચે છે તો પણ વિષયોમાંથી આસક્તિ ટલતી નથી ને પરમેશ્વરમાં પ્રીતિ કરતો નથી. મરવા ટાળે પણ સંસારની લુબ્ધા ટલતી નથી, ને ચિંતા કર્યાં કરે છે કે—“હજી મારાં છોકરાં કુંવારાં છે, મારી સ્ત્રી નાની છે, તે બચરવાળ છે, તેનું પોષણ કોણ કરશે ? મારે માથે દેવું છે, છોકરાંની શી ગતિ થશે ?” કદાપિ આ સંસારમાં તેને ધન મળ્યું હોય તો તેની પણ તેને ચિંતા થયાં કરે છે કે—“અંરે ! મેં ઘણાં ઘણાં દુઃખો વેઠીને મહા મેહેનતે આ ધન એ-કટું કર્યું છે તે વાપરવાને મને પુત્ર પણ નથી, આ ધન કોણ જાણે કોને હાથ જશે ? મારી બનાવેલી

હવેલીઓ કોણ ભોગવશે ! મારાં વાડીવજીફાનું શું થશે ! ” એ રીતે અત્યંત ચિંતા કરતાં અંતકાળે તેની વાસના તેમાં જ રહી જાય છે અને મરીને અવગતિયો થાય છે. મનુષ્યદેહમાંથી પ્રાણ ગયા એટલે મોક્ષનું દ્વાર ગયું સમજવું અને ફરીથી પાછો ચોરાશી લક્ષ યોનિનાં ફેરા ફેરે છે. તેમાં જો કૂતરાંનો અવતાર મળે તો રોટલાના ટૂકડા માટે ઘેર ઘેર ભટકે તો પણ પૂરું પેટ ભરાય નહીં. ચારે તરફથી લોકોની હાડછેડ ને લાકડીનો માર પડે, ભૂંચ્યો તરસ્યો રસ્તામાં ધાડો ધાડો તેમાં પડી રહે અને બીજી પોળ કે મેદેલામાં જાય તો બીજાં કૂતરાં અદેખાઈથી તેને લોહી લુહાણ કરી મૂકે, મૈથુનસુખ ભોગવવા જાય તો તેમાં પણ કષ્ટનો શુમાર નહીં. વઢી કોડને બારણે કે એટલે મઝમૂઝ કરે તો ત્યાં પણ લાકડીથી તેની કેડો ભાગી નાંખે. જો ગધેડાંની યોનિમાં અવતરે તો પીઠપર ચાર મળની ગુણ લઈ ભૂંચ તથા તરસથી ટાંટીયા ફરી જાય તો પણ પગમાં ને ઢેકાપર લાકડીના માર સ્વાતાં ચાલવું પડે, આંખો દહાડો વૈતરું કરે તો પણ કુંભારને ઘેર સ્વાવાની તો રાખ. વૈતરેથી છુટે એટલે રાખમાં આ-

लोटे अने भूँके, पछी उकरडामां छाणवाळा सांठा व-
गेरे खावाने रखडे. जो कुंभार तेनापर घणो प्रसन्न
श्राय तो तेने खावाने डांगरनां फोतरां (छाळां)
आपे, एतो जाणे तेने जमवानी उजाणी मळी. जो
बळदना अवतार मळे तो खरे मध्यान्हे हळ खेंचे, के
पचास मण भारनुं गाडुं खेंचे, के आंखे डाबला बां-
धीने घांचीनी घाणीए फरे, ने जो धीमो चाले तो
तेनो धणी पूठमां आर घोचे, बळी थक लाग्यो होय
के भूख तरस लागी होय तो मोढेथी बोलाय पण
नही. मनुष्य ज्यारे तेने छोडे अने खावा पीवानुं
आपे त्यारे ज खवाय पीवाय.

श्रीमत् शंकराचार्य गुरुजीए पण कह्युं छे के-

॥ श्लोक ॥

सततं प्रवाह्यमाणै र्वपभैरुष्टैः खरैर्गजैर्महिषैः ।
हा कष्टं क्षुत्क्षामैः श्रातैर्ना शक्यते वक्तुम् ॥

टीका—बळद, उंट, गधेडां, हाथी अने पाडा
वगेरे पशुओ पराधीन पडी धणो भार उपाडीने
चाले छे, ते समये अहो हो हो ! तेओ केवां दुःखी

થાય છે તે તો જુઓ ! મૂંઝવણ તરસ્યાં થાય તો ધાવા પીવાનું પળ ન મળે, તેથી દુવળાં થઈ જાય છે, ઘણો ભાર વહ્યાથી થાકી જાય તો પળ મુઠે કહી શકતાં નથી કે અમે ઘણાં થાકી ગયાં છીએ માટે અમને છોડી મૂકો.

અહાહા ! આવાં દુઃસહ ઇટલે દુઃખે કરીને પળ સ્વપ્ન ન શકાય એવાં કષ્ટો ભોગવતાં પશુ વગેરેને આપણે જોડીએ છીએ, છતાં એવી નરકની સ્થાન જેવી ચોરાશી લક્ષ યોનિના ફેરામાંથી છુટવાનો ઉપાય પ્રાણીને સૂઝતો નથી એ કેવો સ્વેદની વાત કહેવાય!!

અનેક જન્મમાં સુકૃતો એકટાં થાય છે ત્યારે આ મનુષ્ય દેહ મળે છે, તેમાં પળ આ ભરતખંડ જેવા પવિત્ર દેશમાં મનુષ્યનો અવતાર મળવો તો વહુ જ દુર્લભ છે. આસ્ટ્રેલીયા જેવા જંગલી દેશમાં કે જ્યાં મનુષ્યો, જંગલમાં જ રહી જાય છે અને એક બીજાને મારી નાંખીને મનુષ્યના માંસનું જ ભક્ષણ કરે છે, એવો પશુ કરતાં પળ અધમ મનુષ્યદેહ મળે તેથી પળ શું સાર્થક થવાનું ? માટે હજારો હીરાથી પળ શ્રેષ્ઠ એવો ભરતખંડમાં મળેલો આ અમુ-

લય મનુષ્યદેહ કે જેને સ્વર્ગના દેવતાઓ પણ ઇચ્છે છે, તેને વૃથા ગુમાવી દેવો અને ચોરાશીલક્ષ યોનિ-માં પડવું એ છતી આંખે આંધળા બની છાતીએ પથ-રો બાંધીને એંછી હાથના ડંડા કુવામાં પડવા જેવું છે. એના જેવી ભૂલ, એના જેવું અવિચારપણું, એના જેવી મૂર્ખાઈ અને એના જેવું આત્મઘાતી પણું બીજું એકે નથી. તેનું આયુષ્ય એલ જ જાય છે. શ્રીમદ્ ભાગવત દ્વિતીય સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

આયુર્હરતિ વૈ પુંસામુચ્ચન્નસ્તં ચ યન્નરૌ ।
તસ્યર્તે ચત્ક્ષ્ણો નીત ઉત્તમશ્લોક વાર્તયા ॥

અર્થ:—જે ક્ષણ દિશ્વરજ્ઞાન સંબંધી વાતોમાં ગાલવામાં આવે છે, તે ક્ષણ વિના મનુષ્યનું જે આયુષ્ય છે તેને ઊગતો અને આથમતો સૂર્ય નાશ કરે છે.

આ પ્રમાણે ક્ષણ ક્ષણ પ્રત્યે આપણા આયુષ્યનો નાશ થતો જાય છે. મહાત્માઓ કહી ગયા છે કે— ચાર चीज પાછી આવતી નથી. ૧ બોલેલો બોલ, ૨ મારેલો તીર, ૩ ગડ્ડ જીંદગી, ૪ સ્વોયેલી જોગવાઈ.

ગયેલો સમય કોઈ દિવસ પાછો આવ્યો નથી, આવતો નથી અને આવશે પણ નહીં, માટે આ જ જન્મ આ જ જાતિ, આ જ અવસ્થા, આ જ સમય, અને આ જ ઘડી આપણા આત્મસ્વરૂપને ઓઠાંચીને કલ્યાણ કરી લેવાની છે એમ નિશ્ચય કરવો, અને આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરી લેવું.

મનુષ્યદેહ સિવાય इतर યોનિમાં અવતાર મળ્યાથી આત્મજ્ઞાનનું સાધન ત્રિલકુલ થતું નથી, કારણ કે એકલો મનુષ્યાવતાર જ મોક્ષનું દ્વાર છે. શંકરસ્વામીએ કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

नरदेहाति क्रमणात् प्राप्तौ पश्वादि देहानाम् ।
स्वतनोरप्यज्ञानं परमार्थस्यात्र का वार्ता ॥

ટીકા—જીવ અનેક યોનિમાં અતિક્રમણ કરીને એટલે ભટકી ભટકીને મનુષ્યનો દેહ પામેછે, તેને વૃથા ગુમાવ્યાથી પાછો ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં પડી પશુ વગેરેના દેહોને પામે છે, તે પશુ વગેરે દેહ-વાળા પ્રાણીઓને પોતાના દેહનું પણ પૂરું જ્ઞાન રહેતું

નથી તો પછી પરમાર્થ એટલે પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાની તો વાત જ શી કરવી ?

વઢી પ્રત્યેક યોનિમાં ગર્ભવાસનાં તથા જન્મ મરણનાં જે દુઃખો પડે છે તેનો વિચાર કરીએ તો તેનો પાર પળ આવે તેમ નથી. ચોરાશી લક્ષ યોનિની ચાર ધાણ છે. ૧ જરાયુજ, ૨ અંદજ, ૩ સ્વેદજ અને ૪ ઉદ્ભિજ. તેમાં જરાયુજ એટલે ઓરે વીંટાં-ફેડે જન્મે છે તેના એકવીંશલક્ષ અવતાર છે. પ્રત્યેક અવતારમાં માતાના ઉદરમાં નવ મહિના સુધી ઝાંઘે માથે ઝુલતો રહે છે. ત્યાં મળ, મૂત્ર, રુધિર, માંસ, કફ વગેરેનું પાન કરે છે, કૃમિ વગેરે જંતુઓ ચટકા મારે છે અને માતા ચારું, ચાટું, ગરમ તીસું વગેરે ખાય છે તેથી પણ ઘણો દુઃખી થાય છે; અર્થાત ગર્ભવાસનું દુઃખ લાગ્યો વીંછીની વેદના કરતાં પણ અધિક લેખાય છે. ત્યાં પ્રાણી સ્તુતિ કરે છે કે—“હે પ્રભુ ! હે દીનદયાળું ! હે કૃપાસિંધુ ! હે ભક્તવત્સલ ! મને આ અસહ્ય દુઃખથી છોડાવો, હું કદીપણ પાપ માર્ગે નહીં ચાલું, નિરંતર ધર્મમાર્ગે ચાલીશ, તમારું સ્મરણ એક ઘડી પણ નહીં વિસારું.” એવી રીતે

દીન થઈ ઘણા જ કાલાવાલા કરે છે. ત્યારે દીનદ-
યાલુ ભગવાન તેનો તે દુઃખમાંથી હુટકો કરે છે,
પણ એ જીવ ગર્ભમાંથી વહાર આવે છે કે એ સઘલું
ભૂલી જાય છે ને સંસારની માયામાં લુલ્લુચ થઈ પા-
પકર્મો કરીને નરકમાં પડે છે. ચ્વરું જોડે એ તો ગર્ભ-
વાસ છે તે નરકવાસ કરતાં પણ વધુ ચ્વરાવ છે.
માટે જન્મમરણથી હુટવાનો વિચાર આપણા મનમાં
નિરંતર રાખવો.

એવી રીતે એક યોનિમાં ગર્ભવાસ તથા જન્મ-
મરણનાં દુઃખો ભોગવે છે એટલે વીજી યોનિમાં પડે
છે. વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પંચદશીના પ્રથમ પ્રકરણમાં
કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

કુર્વંતે કર્મ ભોગાય કર્મ કર્તુ ચ ભુજ્જતે ।

નદ્યાં કીટા ઇવાઽઽવર્તાદાવર્તાન્તરમાશુતે ॥

વ્રજન્તો જન્મનો જન્મ લભન્તે નૈવ નિર્વૃત્તિમ્ ॥

ટીકા—જીવ આત્મજ્ઞાનનું સાધન કરતો નથી
તેથી તે અનેક યોનિમાં શરીર ધારણ કરીને ભોગ

ભોગવવા માટે કર્મો કરેછે અને કર્મ કરવા માટે તે કર્મોનાં ફળોને ભોગવેછે. જેમ જલચર પ્રાણીઓ નદીમાં એક આવર્ત (ભ્રમરી) માંથી બીજા આવર્તમાં ને તેમાંથી ત્રીજામાં પડેછે ને તેથી થતાં દુઃખો ભોગવે છે પણ સુખ તો પામતાંજ નથી, તેવીજ રીતે કર્મો કરતા અને કર્મોનાં ફળોને ભોગવતા જીવો પણ એક જન્મમાંથી ત્રીજામાં અને ત્યાંથી ત્રીજા જન્મમાં, એવી રીતે સંસારરૂપી જલના પ્રવાહમાં પડીને અત્યંત દુઃખો ભોગવ્યાજ કરેછે, પણ તેઓને શાંતિ સુખ મળતું નથી.

॥ શ્લોક ॥

જાતો બાલો યુવા વૃદ્ધો મૃતો જાતઃ પુનસ્તથા ।
બંધ્રમીત્યેપ સંસારે ઘટીયંત્ર સમોઽવશઃ ॥

ટીકા-જેમ ઘટીયંત્ર* એટલે વસ્ત્ર માપવાનું યંત્ર સદા ફર્યા કરે છે, અથવા જેમ કુવામાંથી પાણી કાઢવાનો રેંટ જેને ઘટમાલ કહે છે, તેમાં બાંધેલા

* મંદિરોમાં વસ્ત્ર જાળવા માટે પેઢેલાં તઢીંણ છિદ્રવાળી એક વાટકી પાણીમાં તરતી મૂકતા હતા. તે જ્યારે ભરાઈને ડૂબી જાય ત્યારે એક ઘડી ગણતા હતા. એવી રીતે તે વારંવાર ભરાય છે અને પાછી ઠલવાય છે, એને ઘટકાયંત્ર કહે છે.

લોટકાઓ ચક્રની ગતિથી ઝુંબે માથે નીચે કુવામાં
 ઉતરે છે ને ભરાઈને પાછા ઝૂંબા મુખે ઉપર આવીને
 ઠલવાઈ જાય છે. એ રીતે વારંવાર નીચે જાય છે, ભ-
 રાય છે, ઉપર આવે છે ને ઠલવાય છે. વઢી જેમ
 ઘાળીએ જોડેલો વઢદ આંચે પાટા બાંધીને સદા ફર્યા
 કરે છે, તથા જેમ કુંભારનો ચાક સદા ફર્યા કરે છે,
 તેમ અજ્ઞાની જીવ આ સંસારમાં પરવશ પડીને જ-
 ન્મે છે, વાલક થાય છે, જુવાન થાય છે, વૃદ્ધ થાય છે,
 મરે છે અને પાછો જન્મે છે. એવી રીતે જન્મ મરણ
 રૂપી ઘટમાલમાં વારંવાર ફરી ફરીને જીવ ઘણાં
 કષ્ટો ભોગવે છે. વઢી કબીર સાંઢેવે પળ કહ્યું છે કે-

સાચી.

ચલતી ચક્કી દેશ્વકર દિયા કબીરા રોય;

દો પાટનવીચ આયકર સાવીત બંચ્યા ન કોય.

વિવેચન--જેમ ઘંટીમાં હજારો ઢાળા દલાઈ
 દલાઈને લોટ થઈ જાય છે, ને વઢી નવા નવા તેમાં
 ઓરાતા જાય છે, તેમ આ સંસારરૂપી ચક્કી એટલે
 ઘંટીમાં કરોડો પ્રાણીઓ જન્મે છે ને મરે છે, એવું

निरंतर अया जाय छे. आवी रीतनी आ संसार च-
क्कीने जोड़ने कबीर साहेब रोइ पड्या, अने कहेवा
लाग्या के-अहो ! आ चक्कीना जन्म मरणरूपी बे
पाट एटले घणाज भारे पथरानी वचमां आवेलो कोइ
प्राणी बची शकतो नथी !!

ए प्रमाणे जरायुज, स्वेदज (परसेवाथी उत्पन्न
थाय छे ते), अंडज (इंडांमांथी उत्पन्न थाय छे ते), अने
उद्भिज (पृथ्वीमांथी उगी नीकळे छे ते) ए चार
खाणोना मळीने चोराशीलाख अवतार थाय छे. ते
सघळा अवतारनां दुःखो वर्णव्याथी तेनो पार आवे.
तेम नथो.

एवी रीते चोराशीलक्ष योनिनां असह्य दुःखो
श्रवण करीने शिष्ये मनमां निश्चय कर्यो के-हवे
तो ए दुःखमांथी छुटवानो उपाय करवो. पण ते
दुःख केम टळे एवी जिज्ञासाथी तेणे गुरुने प्रश्न
पूछ्यो ते तथा तेनो उत्तर बीजी चोपाईमां आप्यो
छे. ते आ प्रमाणे-

चोपाइ.

शिष्य- जन्ममण केम टळशे भाई ?

गुरु- साधुनो समागम करीए जाई.

शिष्य- जन्ममरण केम टळशे मारे ?

गुरु- 'हुं कोणछुं' एवो विचार करे त्यारे.

एवी रीते महात्मा गुरुए खुलासो कयों के जन्ममरणशी छुटवानो उपाय तो एकज छे, ते ए के साधुनो समागम करवो. ते साधु ब्रह्मनिष्ठ, श्रोत्रिय, समदृष्टिवान अने परोपकारी होय तेमने शरणे जवुं. ने तेमनी पासे जइने प्रदक्षिणा करवी, दंडवत् प्रणाम करवा ने तेमने साक्षात् ब्रह्मरूप जाणवा. गुरु- गीतामां कह्युंछे के-

॥ श्लोक ॥

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देव महेश्वरः ।

गुरुरेव परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

शिष्य-एवा ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुने शी रीते ओळखवा ? शरीरे भगवां वस्त्र पेहेरी, कौपीन, तुंबडी के कमंडलु आदि धारण करीने जगतमां घणा साधु फरे छे. त्यारे केवां लक्षणोवाळा साधुने सद्गुरु मा-

નીને તેમને શરણે જવું, કે જેથી જન્મ મરણનાં કષ્ટથી છુટાય ? તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ—સાધુ એટલે સત્પુરુષ, સ્વધર્મ પાલનાર, સદાચરણી, સદ્બોધ આપનાર, સન્માર્ગે ચલાવનાર, શુભ ઇચ્છનાર, શુભ નિષ્ઠાવાન અને સર્વે શુભગુણોના ગ્રાહક (ગ્રહણ કરનાર) સમજવા. જે પરમ વૈરાગ્યવાળા, સમદ્રષ્ટિવાળા, દયાળુ, શાંતિવાળા, ધીરજવાન, ક્ષમાવાન, અને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, આશા, તૃષ્ણા, ઇર્ષ્યા, માન, દ્વેષ, દંભ, કપટ વગેરેથી રહિત હોય, અને જે બ્રહ્મનિષ્ઠ તથા શ્રોત્રિય હોય, એવા મહાત્મા ગુરુને શરણે જઈ તેમનો સમાગમ કરવાથી જન્મમરણનાં દુઃખ ટળે છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

यस्यदेवे परा भक्ति रयथादेवे तथा गुरौ ॥

तस्यैते कथिताह्वर्याः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

અર્થ—જે મહાત્મા પુરુષને પરમાત્માને વિષે પરમભક્તિ હોય, અને એવી જ ગુરુ ઉપર પણ પરમ

ભક્તિ હોય, તે મહાત્માને શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષરૂપી અર્થો અથવા શ્રુતિના અર્થો પોતાની મેળે સૂઝે છે (અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે).

શિષ્ય—હે ગુરુજી ! મહાત્મા પુરુષનાં બીજાં શાં લક્ષણો છે ?

ગુરુ—મહાત્મા પુરુષોના ચિત્તની વૃત્તિ ચાર પ્રકારની હોય છે. ૧ મૈત્રી, ૨ મુદિતા, ૩ કરુણા, અને ૪ ઉપેક્ષિતા. તેઓ મુમુક્ષુ પુરુષો સાથે મૈત્રી એટલે મિત્રતા રાખે છે; સુખી પુરુષોને સુખી જોઈને તેમના પ્રત્યે મુદિતા વૃત્તિ (આનંદવૃત્તિ) રાખે છે; દુઃખી પુરુષો પ્રત્યે કરુણાવૃત્તિ એટલે દયા રાખે છે, અને પાપી પુરુષો પ્રત્યે ઉપેક્ષિતાવૃત્તિ રાખે છે. આ ચાર લક્ષણો ઉપરથી મહાત્મા પુરુષોને ઓળખી લેવા.

એવા સત્પુરુષોનો સમાગમ અનેક જન્મનાં સુકૃત વિના થતો નથી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

અન્નેક જન્મ સુકૃતૈઃ સુકૃતૈઃ સાધુસંગમઃ ।

સદાચારસ્તત સત્વ બુદ્ધિજ્ઞાનં તતો ભવેત્ ॥

જ્ઞાનાન્મોક્ષ સ્તતોઽનન્ત સુખપ્રાપ્તિર્ન સંશયઃ ॥

અર્થ-અનેક જન્મમાં કરેલાં પુણ્યોથી સત્પુરુષોનો સમાગમ થાય છે, તેમના સહવાસથી-દેખાદેખીએ-તેમના જેવાં શુભ આચરણો કરવામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, શુભ આચરણો કરવાથી સત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, સત્વગુણની વૃદ્ધિ પ્રવાથી જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિથી અનંત સુખ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં કાંઈ સંશય નથી.

વળી લૌકિક કહેવત પણ છે કે ‘ગુરુ વિના જ્ઞાન નહી.’ માટે ગુરુને શરણે જઈ પરમાત્મા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવું.

શિષ્ય-ગુરુવિના જ્ઞાન નહીં એ વાત સ્વસ્ત છે; પરંતુ આપે શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એવાં બે વિશેષણ વાળા ગુરુનો સમાગમ કરવાનું કહ્યું તેનું શું કારણ?

ગુરુ-શ્રોત્રિય એટલે વેદ વેદાંત તથા શ્રુતિ સ્મૃતિના અર્થને જાણનાર અને બ્રહ્મનિષ્ઠ એટલે બ્રહ્મસ્વરૂપના અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા. એવાં વિશેષણ વાળા ગુરુને શરણે જવાથી યથાર્થ જ્ઞાન મળે છે. તે ઉપર તને દૃષ્ટાંત કહું છું તે ધ્યાન દઈને સાંભલ.

દૃષ્ટાંત—કોઈ એક પુરુષ મુસાફરી કરવા ની-
 કળ્યો હતો, ચાલતાં ચાલતાં માર્ગમાં એક મોટી
 નદી આવી, તેને સામે પાર જવા સારું તે વિચાર કર-
 તો હતો, એટલામાં કોઈ એક આંધળો માણસ ત્યાં
 આવી ચઢ્યો, તેને પેલા મુસાફરે પૂછ્યું કે—“ આ
 નદીમાં પાણી ઘણું જણાય છે તેથી તેને પેલેપાર ફી
 રીતે જવાશે ? ” ત્યારે તે આંધળો બોલ્યો કે—તમે જો
 મારી ધાંધ ઉપર બેસો તો હું તમને સામે પાર લઈ
 જાઉં. આંધળાનાં એવાં વચન સાંભળીને પેલા પુરુષે
 મનમાં વિચાર કર્યો કે—આ આંધળો શરીરે ઋષ્ટપુષ્ટ
 છે અને ચાલવામાં પણ સમર્થ છે; પરંતુ તે નદીનો
 સામો કિનારો તો દેખી શકતો નથી, ત્યારે એ મને
 સામેપાર ફી રીતે ઉતારશે ? માટે એના કહ્યા પ્રમાણે
 કરવું એ ઘણું ધાસ્તી ભરેલું છે. એમ વિચારીને તેણે
 પેલા આંધળાના કહ્યા પ્રમાણે કરવાની ના પાડી.
 પછી થોડીવારે તેજ ઠેકાણે એક બીજો પાંગળો મા-
 ણસ આવી ચઢ્યો. તે આંખે દેખતો હતો. તેને પણ
 પેલા મુસાફરે સામેપાર જવાની વાત પૂછી. ત્યારે તે
 પાંગળો બોલ્યો કે—આ નદીમાં પાણી ઘણું ઊંડું નથી

ते हुं जाणुं लुं, माटे हुं कहुं ते मार्गे जाओ तो तमने कांड अडचण पडशे नही. आ किनारेथी नदीमां उ-
तरीने सीधा चाल्या जाओ. पचीसेक डगलां चाल्या
पछी थोडुं डावे हाथे वळजो, ने पछी सीधा चाल्या
जजो एटले सुखेश्री पार उतरशो.

पांगळानां एवां वचन सांभळीने पेलो मुसाफर
मनमां विचारवा लाग्यो के आ पांगळाने पग नथी,
तेथी कोई दिवस नदीमां उतर्यो पण नही होय, तेम
छतां ते कहे छे के—पाणी उंडुं नथी. माटे तेना कह्या
प्रमाणे हुं जउं ने कदापि वचमां पाणी उंडुं आवे तो
डूथी मरुं, ते वखते ए पांगळो मारी मददे शी रीते
दौडी आवे ? एवो विचार करीने तेना कहेवा उपर
तेणे विश्वास राख्यो नही. अगर जो के पांगळाना
कहेवा प्रमाणे नदीमां पाणी थोडुं हतुं, तो पण ते
जाते पांगळो तेथी तेना कह्या उपर भरोसो राख्यो
नही. एटलामां दैवयोगे कोइ एक त्रीजो माणस त्यां
आवी चढ्यो. ते आंखे देखतो हतो तथा पगे चाल-
वामां पण समर्थ हतो. तेने पण पेला मुसाफरे नदी-
पार उतरवा संबंधी पूछगाछ करी. त्यारे ते माणसे

કહ્યું કે—“ હું આ માર્ગનો જાણીતો છું, તેમ વઢી મને તરતાં પળ આવડે છે, માટે તમે મારીસાથે ચાલો, હું તમને પાર ઉતારીશ. ” પછી પેલો મુસાફર એ ત્રીજા માણસનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ આણીને તેની સહાયતાથી નદીપાર ઉતર્યો ને પોતાને મુકામે પહોંચી ગયો.

સિદ્ધાંત—ઉપલ્યા દૃષ્ટાંતમાં મુસાફરને ઠેકાણે બ્રહ્મસ્વરૂપને પામવાની ઇચ્છાવાળો મુમુક્ષુ પુરુષ સમજવો; નદીને ઠેકાણે જન્મમરણરૂપી પ્રવાહવાળો સંસાર જાણવો; તેનો સામો કિનારો તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ સમજવી; આંધળાને ઠેકાણે કેવળ શાસ્ત્રને જાણનારા શ્રોત્રિય ગુરુ સમજવા. એમને શાસ્ત્રના અર્થ કરવાની પ્રવીણતારૂપી શક્તિ છે, પણ તે બ્રહ્મનિષ્ઠ નથી તેથી સામા કિનારાંરૂપી પરમાત્માની પ્રાપ્તિને જોતો નથી તેથી તેને આંધળો કહ્યો. માટે કેવળ શ્રોત્રિય ગુરુના આશ્રયથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પાંગળાને ઠેકાણે કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ સમજવા. એમને બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપી નેત્ર છે, પણ શાસ્ત્રાર્થ નિરૂપણ કરવારૂપી પગ (શ્રોત્રિયપણું)

નથી. તે જો કે સંસારરૂપી નદીને પાર ઉતરવાનો રસ્તો જાણે છે, પણ તેને વેદ તથા શ્રુતિ સ્મૃતિનાં વાક્યોનાં પ્રમાણ આપીને યુક્તિપૂર્વક ઉપદેશ કરતાં આવડતો નથી, તેથી તે બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો ઉપાય બતાવે છે, તોપણ મુમુક્ષુ પુરુષો તેનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખતા નથી ને તેના ઉપદેશમાં સંશય રાખે છે. નેત્રવાળા તથા પગવાળા ત્રીજા પુરુષને ઠેકાણે શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એ બે વિશેષણવાળા ગુરુ સમજવા. એવા ગુરુની સહાયતાથી જ આ સંસારરૂપી નદીને સામેપાર જવાય છે અર્થાત્ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અર્થવ વેદના મુંડક ઉપનિષદની શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ. ગુરુમેવાભિગच्छेत्समित्पाणि શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ।

અર્થ—મુમુક્ષુ પુરુષે આત્મજ્ઞાન મેળવવાને માટે હાથમાં સંમિઘાદિ ઉપહાર લઈ શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને શરણે જવું.

तेमज श्रीमद् भगवद्गीतांना चौथा अध्या-
यमां श्रीकृष्ण भगवाने कहुं छे के-

॥ श्लोक ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

टीका-सद्गुरुनी पासे जइ साष्टांग दंडवत्
प्रणाम करीने तथा आत्मा कोण ? परमात्मा कोण ?
बंध शुं ? मोक्ष शुं ? हुं कोण ? मारुं स्वरूप शुंछे ?
वगेरे प्रश्नो पूछीने तथा तेमनी सेवा करीने प्रसन्न
करेला गुरुनी पासेथी परमात्माना ज्ञानने जाण.
एटले ए ज्ञानी (श्रोत्रिय) तथा तत्त्वदर्शी (ब्रह्मनिष्ठ)
गुरु परमात्माना ज्ञाननो उपदेश करशे.

वळी श्रीमद् भागवतना एकादश स्कंधना त्रीजा
अध्यायमां नव योगेश्वरोमांना प्रबुद्ध नामना योगे-
श्वरे जनकराजाने कहुंछे के-

॥ श्लोक ॥

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेयउत्तमम् ।

शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥

अर्थ—उत्तम प्रतिभुं कल्याण केम थाय ? ते

जाणवानो इच्छावाळा पुरुषे वेदमां निपुण होवाथी संशय टाळनांरा तथा अपरोक्षानुभव करवाथी शिष्योना मनमां पोतानो उपदेश दृढ रीते बेसाडनारा अने अगाध शांतिवाळा गुरुने शरणे जवुं.

शिष्य—एवा ब्रह्मनिष्ठ तथा श्रोत्रिय गुरुने शरणे जडने शुं करवुं ?

गुरु—तेमनी पासे जडने आ प्रमाणे प्रश्न पूछवा:—‘जन्ममरण केम टळशे मारे’ हे परमकृपाळु स्वामी ! मारां जन्ममरण शीरीते टळशे ? हुं शो उपाय करुं तो मारुं आ संसारनुं आवागमन मटे ? तेने माटे मारे जप करवा ? के तप करवुं ? के तीर्थयात्रा करवी ? के यज्ञयाग करवा ? के कोई बीजुं साधन करवुं ?

वळी शिष्ये ‘हुं कोणछुं’ एवो विचार करीने गुरुने पूछवुं के—हुं कोणछुं ? हुं आ देह छुं ? के प्राण छुं ? के इंद्रियो छुं ? के मन छुं ? के बुद्धि छुं ? अथवा

ए सर्वनो समुदाय ते हुं छुं ? के हुं कोइ जुदोज पुरुषछुं ? आवीरीते प्रश्नो पूछीने गुरुने विनंति करवी.

પછી તે ગુરુ પોતાના જિજ્ઞાસુ શિષ્યને કહેછે કે—“તું તારું સ્વરૂપ જાણ ” સ્વસ્વરૂપ એટલે નીજ સ્વરૂપ, તે સૂક્ષ્મ વિચારે કરીને પ્રાપ્ત કરવું. તે ઉપર દૃષ્ટાંત—

દૃષ્ટાંત—એક માણસ ટાંડ લઈને જતો હતો, ત્યાં માર્ગમાં તેની ટાંડ રેતીમાં છુટી પડીને વેરાડ ગઈ. પછી તે માર્ગે થઈને એક હાથી જતો હતો તેણે ટાંડ ઢીઠી, તેથી તે ટાંડ માટે પોતાની સૂંઢવડે ગ્રહણ કરવા ગયો, પણ વધુ જાડી સૂંઢથી તે ગ્રહણ કરી શક્યો નહીં ને ટાંડ રેતીમાં ભેળાઈ ગઈ. પછી ઘણીક કીડીઓ એકઠો મઢીને તે ટાંડ ટાંડ ગઈ.

સિદ્ધાંત—હાથીની સૂંઢની પેઠે જાડા વિચારથી આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ કીડીની પેઠે સૂક્ષ્મ વિચારથી પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં દૃષ્ટાંત કે—

દૃષ્ટાંત—બ્રહ્મા રજોગુણે કરીને આજ્ઞા બ્રહ્માંડને સ્રજે છે, પણ પોતે પોતાનું નીજસ્વરૂપ નિશ્ચય કર્યું છે તેથી કહે છે કે—‘જગતની ઉત્પત્તિ રજો ગુણે

करीने थायछे, हुं कांड स्रजतो नथी, हुंतो सदा सर्वदा पूर्ण ब्रह्मस्वरूप छुं.' ब्रह्माना एवा निश्चयथीज तेमने जन्ममरण नथी, तेथी ते अज कहेवाय छे. विष्णु पण कहे छे के सत्वगुणे करीने सर्व जगतनुं प्रतिपालन थाय छे हुं कांड पालन करतो नथी, हुंतो सदा सर्वदा साक्षी सच्चिदानंद स्वरूप छुं.' एवा विचारथीज विष्णुने पण जन्ममरण नथी. रुद्र एटले शिव पण कहे छे के- 'जगतनो संहार एटले नाश तमो गुणे करीने थायछे, हुं कांड जगतने मारतो नथी, हुंतो सदा सर्वदा ब्रह्म-स्वरूप छुं.' एवा निश्चयथीज शिवने पण जन्म मरण नथी.

ए प्रमाणे गुरु कहे छे के—

चोपाई.

तारुं स्वरूप सच्चिदानंद जाण,
(एटले) जन्ममरण टळशे ए प्रमाण;
(तारा) जन्ममरणनो कागळ फाटे,

सद्गुरु वचने विश्वास राखे ए माटे. ३

टीका—तुं तारुं स्वरूप ' हुं सच्चिदानंद छुं ' एम

જાણ, એટલે 'હું પ્રત્યક્ આત્મા છું, પણ દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ તે હું નથી, હું તો એ સર્વનો સાક્ષી છું, વળી દેહના ધર્મ વર્ણાશ્રમાદિક તથા ઇન્દ્રિયોના ધર્મ આંધળા બેહેરાદિક તે મારા સ્વરૂપમાં નથી, હું તો કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છું, એમ જાણ, એટલે તારાં જન્મમરણ અવશ્ય ટળી જશે.

શિષ્ય-જ્યારે પોતાના સ્વરૂપને જ જાણવાથી જન્મમરણ ટળી જઇને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રમાં જપ, તપ, યજ્ઞ યાગાદિક ક્રિયા અને ઉપાસના તથા યોગક્રિયા કરવાનું કહ્યું છે તેનું કારણ શું? વળી વેદનાં પણ કર્મકાંડ, ઉપાસના કાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એ ત્રણ અંગ છે, તેનું કારણ સમજાવો.

ગુરુ-જપ, તપ, હોમ હવન-યજ્ઞયાગાદિક જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે છે; ઉપાસનાથી સાંસારિક ફાલની સિદ્ધિ થાય છે, અને યોગક્રિયાથી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે. ચિત્તની શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, માટે કર્મ ઉપાસના તથા યોગક્રિયા એ જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનરૂપ છે. જેમ રસોઈ કરવી હોય તો સીધું, વા-

सण, लाकडां, चूलो वगेरे साधन जोड़ए, पण अग्नि विना रसोड़ सिद्ध थती नथी, तेमज ज्ञान विना मोक्षनी प्राप्ति थती नथी.

शिष्य—हे महाराज ! आपे कह्युं के-तारा जन्ममरणनो कागळ फाटी जशे. ते कागळ ते वळी शुं समजवुं ?

गुरु—पुराण वगेरेमां कह्युं छे के—जीव पुण्य पाप वगेरे जे जे कर्म करे छे ते धर्मराजाना चित्रगुप्त कारभारी लखी राखे छे, अने ते नोंधी राखेलां पाप पुण्यादि कर्म प्रमाणे यमराजा तेने शिक्षा करे-छे अने चोराशो लक्ष योनिमां नांखीने तेनां कर्मनां फळ भोगवावे छे. माटे सच्चिदानंदस्वरूप एवा सद्गुरु ब्रह्म ज्ञाननो जे उपदेश करे ते उपर जो विश्वास राखे तो ज ए जन्ममरणनो कागळ फाटे. ते उपर दृष्टांत कहुं छुं.

दृष्टांत—आत्माराम नामे कोई एक शाहुकारनो छोकरो हतो, तेनी पासे द्रव्य धणुं हतुं, पण दुर्व्यसनी दोस्तदारोनी सोवतथी तेनुं सघळुं धन जतुं रह्युं

ને ઉલટો દેવાદાર થઈ ગયો, અને લેહેણદારો તેના-
 પર તગાદો કરીને તેને સતાવવા લાગ્યા. તેથી તેણે
 કોઈની નોકરી કરીને પણ તે લેહેણદારોને થોડું
 થોડું આપવાનું ધાર્યું. પછી તે એક કાપડીઆની દુ-
 કાને દરવરસે એક સો રૂપીઆની ગુમાસ્તીથી નોકર
 રહ્યો. દરવરસે સો રૂપીઆ મળતા તે ખાવા પીવામાં
 તથા લૂગડાં લત્તામાં પૂરા થઈ જતા હતા, તેથી મા-
 ગનારાઓને વ્યાજપેટે પણ એક પાઈ સરખી આપી
 શક્યો નહી. અને દિન પ્રતિદિન વ્યાજ ચઢ્યાથી
 દેવું ઘણું વધી ગયું, તેથી તેને ઘણી ચિંતા થવા લા-
 ગી. એટલામાં દૈવયોગે તેને કોઈ એક દયાલુ પુરુષ
 મળ્યો, તેણે તેને સલાહ આપી કે—“હે ભાઈ ! આ-
 વી હલકા પગારની નિર્ધન કાપડીઆની નોકરીથી
 તારું કાંઈ વઢવાનું નથી. માટે તું કોઈ મોટા પૈસા-
 દારની મરજી સંપાદન કર. આ શેહેરમાં દામોદર
 શેઠ નામે મોટા શાહુકાર છે, ને તે ઉદાર પણ છે.
 માટે તેમને ત્યાં જઈ ગુમાસ્તી માગ્યા વિના જે રીતે
 તે પ્રસન્ન થાય તે રીતે તનમનથી નિષ્કપટપણે તેમ-
 ની ચાકરી કરજે. ને કેવલ અન્નવસ્ત્ર સિવાય બીજું

कांड मागीश नही, तेथी ए तारा उपर प्रसन्न थशे ने तारुं करज फेडी नांखशे. " पछी ते शाहुकारनो पुत्र दामोदर शेठने शरणे जइ निष्कपटपणे सत्यताथी तेमनी चाकरी करवा लाग्यो, तेथी दामोदर शेठे प्रसन्न थइने तेने पोताना मोटा मुनीमनो अधिकार सोंप्यो. आवी रीते ते मोटा शाहुकारनो मुनीम थवाथी तेना लेहेणदारोए धार्युं के-हवे आपणा पैसा मछशे खरा, तेथी धीरज राखीने तेओए तगादो करवो बंध कर्यो. ए रीते बे त्रण वरस वीती गयां पण ते मुनीमे शेठ पासेथी पगारपेटे एक पाई पण लीधी नही, ने मागनाराओने एक बदाम पण परखावी नही. तेथी एक दिवसे एक लेहेणदारे बजार वच्चे तेनो छेडो पकडीने तेने घणां कठोर वचनो कही संभळाव्यां, अने घणो तिरस्कार करीने कह्युं के-हवे जो जलदी निवेडो नही लावे तो तारा उपर सरकारमां फरियाद (दावो) करवामां आवशे. एवं सांभळीने ते करजदार मुनीमने घणो खेद थयो, पण शुं करे ! बिचारो देवानो दास हतों, देवुं दारुण दुःख छे. पछी ते आत्माराम पोताना शेठने घेर गयो. तेमणे

तेनो उदास चेहेरो जोड़ने पूछ्युं के—केम आत्माराम!
 आजे उदास जणाय छे ? ए सांभळीने तेनी आंख-
 मां आंसु आवी गयां. तेंथी शेठे आतुरताथी पूछ्युं
 के—भाई ! तने दुःख शुं छे ते कहे तो खरो? नाहक
 शा माटे जीव बाळे छे ! जे होय ते सुखेथी कहे,
 हुं तारुं दुःख दूर करीश. शेठनां एवां प्रिय वचनो
 सांभळीने आत्मारामे अथथी इति सुधी बधी हकी-
 कत कही संभळावीने कह्युं के—देवुं दारुण दुःख छे,
 तेथी मने राते ऊंघ पण आवती नथी. ए सांभळीने
 दामोदर शेठने तेनी दया आवी. तेथी तेमणे तेना
 लेहेणदारोने बोलावीने कह्युं के—भाईओ ! आ मारा
 मोटा मुनीम आत्मारामे तमने लखी आपेला खतना
 कागळो लावो, हुं तेनुं करज व्याज साथे चु-
 कावी आपुंछुं. पछी तेनां खतना सघळा कागळो मं-
 गावीने फडावी नांख्या ने आत्मारामनुं सघळुं देवुं
 चुकावी दीधुं.

सिद्धान्त—उपल्या दृष्टांतमां आत्मारामने ठेकाणे
 अज्ञानी जीव समजवो, तेना धनने ठेकाणे आत्म-
 ज्ञान समजवुं, दुर्व्यसनीओना संगने ठेकाणे काम

ક્રોધાદિક સમજવા, લેહેણદારોને ઠેકાણે યમરાજા સમજવા, નિર્ધન કાપડીયાને ઠેકાણે અલ્પજ્ઞાની ગુરુ સમજવા અને ધામોદર શેઠને ઠેકાણે શ્રોત્રિય, બ્રહ્મ નિષ્ઠ તથા દયાલુ ગુરુ સમજવા. એટલે અજ્ઞાની જીવ કામ ક્રોધાદિકના સંગથી આત્મજ્ઞાન યોગે બેઠો, ને હું દેહ છું, હું સંસારી છું, હું કર્તા ભોક્તા છું, વગેરે અ-વિદ્યાએ કરીને પાપપુણ્યાદિક કર્મોના સંબંધથી ય-મરાજાનો દેવાદાર થયો. તે પાપ પુણ્યાદિક કર્મો ય-મરાજાના ચિત્રગુપ્ત કારભારીએ નોંધી રાખ્યાં, તેને લોધે થનારાં જન્મમરણાદિક દુઃખથી છુટવા સારુ તે જીવે પ્રથમ અલ્પજ્ઞાનવાળા ગુરુનો આશ્રય લીધો, પણ તેથી તેનું કાર્ય સિદ્ધ થયું નહીં અને સંસારના ક્લેશથી પીડાવા લાગ્યો. એટલામાં દૈવયોગે તેને કોઈ જ્ઞાની મિત્ર મળ્યો. તેણે કહ્યું કે હે ભાઈ ! આ-વા અધઃકચરા અલ્પજ્ઞાની ગુરુના સમાગમમાં તું તારું આયુષ્ય વૃથા ગુમાવે છે, તેનાથી તારી ચિંતા દૂર થ-વાની નથી. માટે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા બ્રહ્મ-વેત્તા ગુરુની સેવા કર, તે તારા જન્મમરણનો કાગ-લ ફડાવી નાંચશે. પછી તેણે તે પ્રમાણે કર્યું, ને

સદ્ગુરુને શરણે જઈ તેમની તન મનથી સેવા કરવા લાગ્યો. તેથી ગુરુએ પ્રસન્ન થઈને પૂછ્યું કે-હે શિષ્ય! તને શાની ચિંતા છે? તને જે કાંઈ દુઃખ હોય તે કહે, હું તારું દુઃખ દૂર કરીશ. ત્યારે શિષ્યે કહ્યું કે-હે મહારાજ! કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સ-રાદિકના સંગથી હું આત્મસ્વરૂપને ભૂલી ગયો છું, અને પાપ પુણ્યાદિકે કર્મો કર્યાથી હું યમરાજાનો દેવાદાર થયો છું, તથા અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિ દૈવ એ ત્રિવિધિ તાપથી તપું છું અને મને ચિંતા થયા કરે છે કે-હવે મારી શી ગતિ થશે? મારાં જન્મમરણ કેમ કરીને મટશે? માટે આપ કૃપા કરીને મારા જન્મમરણનો કાગળ ફડાવી નાંખો; કારણ કે લક્ષ્મીચોરાશીના અવતારરૂપી લેહેણું ધર્મરાજાનું મારા ઉપર થયું છે, એ મોટો ત્રાસ છે. રાવણ સરખા મોટા ભૂપાલ પણ એનાથી ત્રાસ પામી ગયા છે માટે તેનાથી છૂટવાનો ઉપાય મને બતાવો.

ગુરુ—તું સર્વ પાપકર્મોનો ત્યાગ કરી, શમદ-માદિ કલ્યાણકારીં સાધનો કર, અને દુર્જનોનો સમા-ગમ છોડીદઈ મારા ઉપદેશ ઉપર વિશ્વાસ રાખ, અને

જે જે પુણ્યકર્મો કરે તેનાં ફળ શ્રીહરિને અર્પણ કર, તેથી તને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. તે જ્ઞાન એ કે-આ સ્થૂઠ્ઠ દેહ તે હું નથી, દેહ તો દૃશ્ય છે અને હું તો એનો દ્રષ્ટા એટલે જોનારો પ્રત્યક્ આત્મા છું. દેહનો નાશ થયાથી તેને બાહ્યદેવામાં આવે છે તેથી તે કર્મફળનો ભોક્તા નથી. તેના સાક્ષીભૂત આત્મા છે તે પૂર્ણ અને વ્યાપક છે, તેને આકાશની પેઠે જવું આવવું નથી અને તેપણ કર્મનાં ફળને ભોગવતો નથી. કર્મનાં ફળને ભોગવનારો તો ચિદાભાસરૂપ જીવસંયુક્ત સૂક્ષ્મ દેહ છે. તે પાપ પુણ્યાદિક કર્મોના સંબંધથી ઝૂંચ નીચ દેહમાં જઈ સુખ દુઃખ ભોગવે છે; પરંતુ જો જીવને પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એટલે સચ્ચિદાનંદ આત્માનું અભેદ જ્ઞાન થાય તો તેણે કરીને સૂક્ષ્મ દેહનો પણ નાશ થાય છે ને સઘટ્ટાં કર્મ પણ જ્ઞાનાગ્નિથી બળી જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે-

જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતેઽર્જુન ।

અર્થ:-હે અર્જુન ! જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે.

એ પ્રમાણે જ્યારે સર્વ કર્મો બઢીને ભસ્મ થઈ જાય છે, ત્યારે પછી તે કર્મોનું ભોક્તાપણું ક્યાં રહ્યું ? ત્યારે પછી. યમરાજાના ચિત્રગુપ્ત કારભારી કોનાં કર્મના લેખ લેખે વારુ ? તેથી યમરાજા તેના જન્મ મરણનો કાગળ તરત ફાડી નાંખે છે. માટે દેહદંદ્રિ-યાદિકમાંથી અહંમમત્વ કાઢી નાંખીને તે દેહ દંદ્રિ-યાદિકનો પ્રકાશક, -સચ્ચિદાનંદરૂપ, નિત્ય, મુક્ત, અકર્તા, અને અભોક્તા હું આત્મા છું. એવું બ્રહ્મજ્ઞાન મેલવવું. ને એજ જ્ઞાનશ્રી મોક્ષ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ ગીતામાં કહ્યું છે કે-

શ્લોક-જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્ય વજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥

અધ્યાય ૫ શ્લો. ૭

અર્થ-આત્મજ્ઞાનથી જેઓનું અજ્ઞાન નાશ પા-મ્યું છે, તેમનું તે જ્ઞાન સૂર્યની પેઠે પરબ્રહ્મને પ્રકાશે છે. વઢી કહ્યું છે કે-

જ્ઞાનીત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

ઘટલે જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે.

વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પણ પંચદશીના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે-

॥ શ્લોક ॥

મુક્તિસ્તુ બ્રહ્મતત્ત્વસ્ય જ્ઞાનાદેવ ન ચાન્યથા ।
સ્વ પ્રબોધં વિના નૈવ સ્વસ્વપ્નો હીયતે યથા ॥

અર્થ—જેમ પોતાના જાગ્યા વિના પોતાનું સ્વપ્ન નાશ પામતું નથી, તેમ મુક્તિ બ્રહ્મતત્ત્વના જ્ઞાનથી જ થાય છે, બીજા કોઈ પ્રકારે થતી નથી.

શિષ્ય—હે મહારાજ ! આપે કહ્યું કે-બ્રહ્મવિદ્ સદ્ગુરુનાં વચનમાં વિશ્વાસ રાખ્યાથી તારાં જન્મ-મરણનો કાગળ તરત ફાટશે; પણ હે ગુરુ મહારાજ મારાં કર્મો અસંખ્યાત છે, અને તે અનાદિ કાળનાં છે, વઢી મારામાં અજ્ઞાન તથા દેહાધ્યાસ પણ અનાદિકાળનાં છે. તે નિવૃત્ત થવાને જપ, તપ, વ્રત, દાન વગેરે ઘણાં સાધન કરું છું, પણ તે નિવૃત્ત થતાં નથી. અને તમે તો કહો છો કે બ્રહ્મજ્ઞાનથી તત્કાલ અવિદ્યા નાશ પામે છે ને મુક્તિ મળે છે. તેનું કેમ સમજવું ?

ગુરુ—હે શિષ્ય ! તારાં કર્મો, અજ્ઞાન તથા દે-

હાધ્યાસ અનાદિકાલનાં છે, પળ આત્મજ્ઞાન થયા પછી તરત તે નિવૃત્ત થશે.

ચોપાઈ.

এমাং বার নহি লাগশে जाण,
 एवुं वेद वचन छे प्रमाण;
 पंचीकरणनो विचार जो करे,
 (तो) हमणा मुक्ति मळशे खरे. ४

પરમેશ્વરની દ્વાદશ શક્તિમાંની એક માયા છે, તે માયાના બે અંશ છે. ૧ વિદ્યા, ૨ અવિદ્યા. અવિદ્યાને સ્વરૂપવિસ્મૃતિ આદિ પંચપર્વ છે, તે પંચપર્વાત્મક અવિદ્યાના સપાટામાં આવવાથી જીવ બહુ થડ મોહ પામી રહ્યો છે. માટે એ અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાનનો નાશ કરવાનો ઉપાય એક બ્રહ્મજ્ઞાન જ છે, બીજો નથી. એ ઉપર દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભલ.

દૃષ્ટાંત-પૃથ્વી અનાદિકાલની છે, તે ઉપરનાં પર્વત પણ અનાદિકાલના છે. તે પર્વતમાં ગુફા પણ અનાદિકાલની છે અને તે ગુફામાં અંધારું પણ અનાદિ કાલનું છે. તે અંધારાનો નાશ કરવાના ઘણા ઉ-

पायो करे, जेम के टोपलावडे अथवा सूपडावडे उ-
लेचे, बरछो तरवारथी मारी काढवानो प्रयत्न करे,
तोपण ते अंधारुं जाय नही. पछी ए उपाय छोडी
दड़ने वीजो खरो उपाय एटले दीवो अथवा मशाल
करे, त्यारे ते अंधारुं एक क्षण पण रहे नही. ने ते
अंधारुं एम नथी कहेवानुं के-हुं घणा काळनुं हुं माटे
तत्काळ नहि जाउं, जे घडीए मशालनो प्रकाश थ-
यो के तरत ते प्रकाशना योगे करीने अंधारुं नाश
पामे छे.

सिद्धांत—पर्वतने ठेकाणे जीव समजवो, अं-
धकारने ठेकाणे अविद्या एटले अज्ञान समजवुं, ते
अंधारु टोपलाथी के सूपडाथी उलेच्याथी अथवा
बरछी तरवार मायाथी जतुं नथी, पण मशालथी
टळी जाय छे. तेम जप, तप, भेख, व्रत इत्यादिथी
अज्ञान टळतुं नथी, पण आत्मज्ञान एटले ब्रह्मविद्या-
थी नाश पामे छे. ते उपर श्रुतिनां, गीतानां तथा
पंचदशीनां प्रमाण आपीने मै तने समजाव्युं छे.
वळी गीताजीमां कह्युंछे के—

॥ श्लोक ॥

तद् बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठा स्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्य पुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥

अ. ५ श्लो. १७

अर्थ—तद् (परब्रह्ममां) बुद्धिवाळा, तदा-
त्मा (परब्रह्ममां मनवाळा) तन्निष्ठ (परब्रह्ममां
श्रद्धावाळा), तत् (परब्रह्म) परायण पुरुषोनां ज्ञाने
करीने सघळां पापो धोवाइं गयां छे तेओने अपुन-
रावृत्ति (मुक्ति) मळे छे.

शिष्य—आपना उपदेशथी 'आत्मज्ञानथी मुक्ति
मळे छे' एवो मने दृढ निश्चय थयो, पण ते आत्म-
ज्ञान कया उपायथी प्राप्त थाय ?

गुरु—आ पंचीकरणनुं विचार पूर्वक श्रवण म-
नन तथा निदिध्यासन करीश तो तने आत्मज्ञान
प्राप्त थशे. ने आत्मज्ञान थतांज देहाध्यास टळी जइ
तरतज मुक्ति पामीश.

शिष्य—पंचीकरणमां शुं शुं कह्युं छे ते कहेवानी
कृपा करो.

ગુરુ-સાંભલ.

ચોપાઈ.

(એમાં) પંચભૂતનો વિચાર કહ્યોછે,

જૂદાં જૂદાં તત્ત્વો લહ્યાંછે;

(તે) સદ્ગુરુ મુખે સમજી લેજો,

તો બ્રહ્મસુખ પામે આજો. ૫

ટીકા-પંચીકરણમાં પંચમહાભૂતનો વિચાર કહ્યો છે. પંચમહાભૂત એટલે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ. એ પંચભૂતના તથા સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ દેહનાં તત્ત્વોના વિભાગ પૃથક્ પૃથક્ વર્ણવેલા છે. એ તત્ત્વોથી જુદો, તેઓને જાણનારો, દ્રષ્ટા અને સાક્ષીરૂપ આત્મા છે. તેનું સ્વરૂપ પણ આ પંચીકરણમાં દરશાવ્યું છે. માટે આ પંચીકરણનો તત્ત્વાર્થ શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરૂના મુખથી શ્રવણ કરીને સમજી લેવામાં આવે, તો આત્મજ્ઞાન થઈને આ જ દેહમાં બ્રહ્મસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શિષ્ય-આપે કહ્યું કે-આ પંચીકરણનો અર્થ

સદ્ગુરુને મુખે સમજવો, તેનું શું કારણ ? આ પં-
ચાકરણ તો ગુજરાતી ભાષામાં હોવાથી તે વાંચીને
પોતાની મેળે સમજી શકાય એવું છે, તેમ છતાં ગુ-
રુ પાસે જવાની શી જરૂર છે ?

ગુરુ—હે ભાઈ ! પંચીકરણ ગુજરાતી ભાષામાં
હોવાથી તે વાંચી શકાય તથા તેના અર્થ પણ સમ-
જાય સ્વરા, પરંતુ સદ્ગુરુને મુખે શ્રવણ કર્યા વિના
તેનું સ્વરૂપ રહસ્ય સમજી શકાતું નથી. તેથી આત્મ
સ્વરૂપનો बोध થવામાં સંદેહ રહે છે. તે ઉપર તને
એક દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભળ.

દૃષ્ટાંત—સોરઠ દેશમાં કોઈ એક મોટો શાહુકાર
હતો તેની પાસે ધન પુષ્કળ હતું, તેથી તેણે વિચાર
કર્યો કે—મારી પાસે ધન ઘણું છે, તેથી કદાચ ચોર
લોકોની નજર વગડે તો કોઈ દિવસ રાતે સ્વાતર
પાડીને ચોરી જવાનો સંભવ છે. અથવા કોઈ હાકે-
મની દાનત વગડે તો લુંટી લેવાનો સંભવ છે, માટે
મારું આ પુષ્કળ ધન કોઈ ઠેકાણે ગુપ્ત રીતે દાટી
મૂકું તો તે વિન ધાસ્તીએ જલવાઈ રહે, અને કોઈ
વાર અણીને વચ્ચે મને અથવા મારાં છોકરાંને કામ

लागे. एम विचार करीने तेणे पोतानी जग्यामां सोमनाथनुं एक मोटुं शिखरबंधी देहेरुं चणाव्युं. ने तेना शिखरमां (इंडामां) कोइ न जाणी शके एवी रीते त्रण करोड सोनामोहोरो राखीने तेनी नोंध एक चोपडामां करी राखी. ए चोपडामां तेणे नीचे प्रमाणे लख्युं हतुं. “ सोमनाथ महादेवनुं देहेरुं में जाते चणावेलुं छे. तेना शिखरमां संवत १०२४ ना पोश शुद १५ ने दिवसे दशघडी दहाडो चढतां त्रण करोड सोनामोहोरो राखेली छे. ” ए रीते नोंध करीने ते चोपडो सारा जापताथी पेटीमां राखी मूक्यो. तयार पछी कंटलेक वर्षे ए शाहुकार अचानक मरण पाभ्यो, ते वखते तेनो पुत्र नानो हतो, ते काळे करीन मोटो थयो. एटले गुमास्ता राखी पोताना पितानी सराफी पेढीनो वहीवट करवा लाग्यो. दैव योगे दुष्काळ पडवाथी तेणे धीरेलुं सघळुं नाणुं घालखाधमां गयुं, एक पाइ पण वसुल थंड नही, ने बीजा करेला बेपारमां पण खाट जवाथी तेने माथे देवुं वही गयुं ने ते विचारो महासंकटमां आवी पड्यो. पछी तेणे विचार कर्यो के-मारो पिता मोटो

पैसादार हतो, तेथी तेमणे पोते थोडुं घणुं द्रव्य पण सांच्युं संघर्युं गुप्त राखेलुं होवुं जोडिए. एम विचारीने तेणे घरमांना तमाम संच वगेरे तपासी जोया पण तेमांथी कशुंए हाथ लाग्युं नही, तेथी निराश थयो. ते नानो हतो त्यारे तेनो बाप एक कहेवत कहेतो हतो के—‘चोपडानुं पानुं फरे ने नाणुं खरे’ ए कहेवत तेने याद आवी. तेथी तेणे घरमांना चोपडा तपासवा मांड्या. तपासतां तपासतां जे चोपडामां पेली सोनामोहोरोनी विगत लखी हती ते चोपडो हाथ आव्यो. तेमां लखेली नोंध वांचीने तेने घणो आनंद थयो. पछी तेणे सलाट तथा मजुरोने बोलावीने सोमनाथनां देहेरानुं इंडुं उतराव्युं ने तेमां तपासी जोयुं, पण तेमांथी कांड नीकळ्युं नही, तेथी ते घणो शोकातुर थयो. ते मनमां विचारवा लाग्यो के शुं मारा पिताए आ चोपडामां खोटी नोंध करी हशे ? ना, एम तो होय नही. जरूर कांड भेद हशे खरो. पछी ए नोंध तेणे पोताना मित्रोने बतावी. तेमणे ते वांचीने कह्युं के—देहेराना इंडामां द्रव्य छे माटे तेमां तपासो. त्यारे पेला शाहुकारना

छोकराए कह्युं के—भाइ ! मैं दश पंदर रुपीआ खर्च करीने ए देहेरानुं इंडुं उतरावीने तपासी जोयुं, पण तेमांथी तो कांडए नीकळ्युं नही, त्यारे ते मित्रो बोल्या के—“ ज्यारे इंडामांथी द्रव्य न नीकळ्युं त्यारे तो आ लखाण ज खोटुं होवुं जोइए, अथवा ए खरुं मानीए तो ए इंडामां मोहोरो घाल्या पछी पाछळथी कोइए काढी लीधी दशे, पण ते वात गुप्तरीते बनी शके नही. मोटे इंडामां मोहोरो घालती वखते ज कांड गरबड थइ मोहोरो चोराइ गइ हशे. ” आवी रीते जेने जेम फावे एवुं अनुमान करे ने बोले, पण कोइए तेने ए गुप्त धननो पत्तो बताव्यो नही. आथी करीने ए शाहुकारना पुत्रने तो विचाराने ‘ दाइया उपर डाम ’ जेवुं थयुं, एक तो नाणानी खरी भीडमां तेने इंडुं उतरावतां नाहक दश पंदर रुपीआनुं खर्च थयुं, अने वळी लोको कहेवा लाग्या के—“ भाइओ ! जुओ तो खरा ! सकर्मी बापे देवालय चणाव्युं दतुं, ते अकर्मी छोकराए पाडी नंखाव्युं, एनी ‘ विनाशकाळे विपरीत बुद्धि ’ थइ छे, एना बापे धन दाट्युं दशे, तो पण ए अकर्मने हाथ शुं आववानुं छे ? जेना

દહાડા વાંકા હોય તેને સોના મોહોરો પળ કોયલા જેવી દેખાય, માટે એ છોકરો જ અકર્મી ઉઠ્યો છે.” આવી રીતે તેને ઊલટી વલા કોટે વઢગી. પછી તેણે પોતાના ગામના એક વૃદ્ધ અને ડાહ્યા પુરુષ આગળ પોતાના દુઃખની સઘળી વાત માંડીને કહી. તે પુરુષ ઘણી ઝીણી બુદ્ધિનો અને વિચક્ષણ હતો. તેણે કંડો વિચાર કરીને કહ્યું કે—“ ભાઈ ! તારા વાપે ચોપડા-માં આ જે લખ્યું છે તે ધરું છે, ને એ દેહેરાના ડંડા-માં ધન પળ છે, તે સમય આવેથી હું તને વતાવીશ. હાલ તો તું એ ડંડુ જેમ હતું તેમ ચળાવી લે, તારી પાસે પૈસા ન હોય તો જોડે એ તેટલા મારી પાસેથી લઈ જા.” એ વૃદ્ધનાં એવાં વચન સાંભળીને તે શાહુ-કારના પુત્રે તેના કહ્યા પ્રમાણે કર્યું. પછી જ્યારે પો-શ શુદ્ધ ૧૫ નો દિવસ આવ્યો, ત્યારે દશ ઘડી દિ-વસ ચઢતાં પેલા સજ્જન પુરુષે પેલા શાહુકારના પુ-ત્રને બોલાવીને કહ્યું કે— ચાલો આજે આપણે સોમ-નાથનાં દર્શન કરીએ. એમ કહી મહાદેવનાં દર્શન ક-રીને દેહેરામાંથી નીકળીને નીચે આવ્યા. તે વખતે તે દેહેરાનો છાયો દેખાડીને કહ્યું કે—આ છાયામાં

जे इंडानो आकार छे ते ठेकाणे ज तारा पिताए धन दाटेलुं छे. पछी ते जग्याए खोदाव्युं तो चोपडामां लख्या प्रमाणे त्रण करोड सोनामोहोरो नीकळी, ते पामीने पेलो छोकरो सघळां दुःखथी मुक्त थयो. हवे खरुं जोतां चोपडामां लखेलुं कांड खोटुं नहतुं; ए लखाण सर्व कोइ वांची शकता हता, अने तेनो अर्थ पण समजता हता, देहेराना इंडामां धन पण हतुं, तो पण ते बीजा कोइथी मळ्युं नही; कारण के ए लोको 'पोश शुद १५ ने दिवसे दश घडी दिवस चढते इंडामां धन राखेलुं छे' ए लखाणनुं खरुं. तात्पर्य समज्या नहता, परंतु पेला डाह्या पुरुषे विचार कर्यो के—देहराना नाना सरखा इंडामां त्रण करोड सोनामोहोर रही शके ज नही. माटे पोश शुद १५ ना दिवसे दश घडी दहाडो चढतां जे ठेकाणे देहेराना इंडानो छायो आवे त्यां पृथ्वीमां ए धन दाटेलुं होवुं जोइए. ए रीते ज्यारे लखाणनो 'खरो अभिप्राय समजनारो बुद्धिवान पुरुष मळ्यो, त्यारे ज ते धन जड्युं.

सिद्धांत—तेम ब्रह्माए चौद लोक उत्पन्न कर्या छे,

તેમાં દેહેરાને ઠેકાણે સૃષ્ટિ સમજવી, ધનને ઠેકાણે આત્મજ્ઞાન, ચોપડાને ઠેકાણે વેદ ને ઇંડાને ઠેકાણે મનુષ્ય દેહ સમજવો. હવે વેદ તથા વેદાંતના સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલા ગ્રંથો વાંચતાં આવડતા હોય ને તેનો અર્થ પણ સમજી શકાતો હોય કે-પૂર્ણ બ્રહ્મ આત્મા છે, અવિનાશી છે, નિરંજન છે, નિરાકાર છે, સમાન છે, અનુસ્યૂત છે, સર્વવ્યાપક છે, ત્રણે પ્રકારના દેહનો દ્રષ્ટા છે, ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી છે, સચ્ચિદાનંદરૂપ છે અને એ વાત સાચી પણ છે, કારણ કે દેહરૂપી ઇંડામાં સચ્ચિદાનંદ આત્મારૂપી ધન છે એવું વેદ, વેદાંત, શ્રુતિ, સ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં લખેલું છે, તોપણ શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુની પાસેથી શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ તાત્પર્ય સમજી લીધા વગર આત્મધનની પ્રાપ્તિ કદી પણ થતી નથી. પેલાં શાહુકારના છોકરાની પેઠે કોઈ પુરુષને આત્મા જાણવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી તેણે શાસ્ત્રો જોવા માંડ્યાં, ત્યારે તેમાંથી એવું લખાણ નીકળ્યું કે-દેહ એટલે શરીરમાં પરમાત્મા છે. ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે-શરીરમાં પરમાત્મા છે તો તે દેખાતા કેમ નથી ? ને દેહ તો મરી જાય છે

अने आत्मा तो अमर छे, पण दोठामां आवतो नथी. एवी रीते मुंझाइने तेणे पंडितोने पूछ्युं ने शास्त्रो पण सांभळ्यां. त्यारे पंडितोए पुराण वांचीने एम कह्युं के-आत्मा अजन्मा, अविनाशी अने सर्वमां परिपूर्ण छे. त्यारे ते पुरुषे कह्युं के-हे महाराज ! आत्मा सर्वमां परिपूर्ण छे. त्यारे तो ते आ शरीरमां पण होवो जो-इए, तो ते मने बतावो. त्यारे ते सर्व पंडितोए एम कह्युं के-वेदपुराणादिकमां तो एमज कह्युंछे के-परमात्मा सर्वमां रहेला छे. पण ते आ काळमां कोइने जाणवामां आवता नथी. आत्मदर्शी पुरुषो तो पूर्वे हता, हमणां कोइथी आत्मदर्शी श्रवाय तेम नथी. ए रीते जेम सर्व लोकोए इंडामां राखेलुं धन खोटुं कह्युं हतुं, तेम सर्व पंडितो आत्मज्ञाननो बाध काढवा लाग्या. पछी ते पुरुष योग शास्त्रवाळाने पूछवा लाग्यो, तो ते शास्त्रना पण मत घणा होवथी कोइ कहे के देहमां पूर्णब्रह्म छे, त्यारे बीजो कहे के नाभिकमलमां छे, त्रीजो कहे के हृदयकमलमां छे, चोथो कहे के कंठप्रदेशमां छे, पांचमो कहे के भ्रुकुटिमां छे, वळी कोइ कहेके-ब्रह्मरंध्रमां छे. एम सर्व जूदा जुदा

મત બતાવે છે, પળ સમાન ચૈતન્યબ્રહ્મ કોઈએ કહ્યો નહીં. પછી તે પુરુષ છેવટે બ્રહ્મવેત્તા સદ્ગુરુને શરણે ગયો તો તેને બ્રહ્મસુખની પ્રાપ્તિ થઈ. બ્રહ્માના પુત્ર નારદજી ચાર વેદ, પુરાણ વગેરે સર્વ વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા, પળ તેમને આત્મજ્ઞાન નહોતું, તેથી તે સનત્કુમાર ગુરુની પાસે જઈ તેમના ઉપદેશથી બ્રહ્મજ્ઞાનને પામ્યા હતા.

શિષ્ય--આપના ઉપદેશથી મારા સમજવામાં આવ્યું કે-શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના મુખથી બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ સમજી લેવાથી આત્માનો સાક્ષાત્ અપરોક્ષ બોધ થાય છે. હવે એથી કાંઈ વધારે સમજવાનું હોય તો તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ--એવા સદ્ગુરુને શરણે જઈ ગુરુ જે બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે, તે મુમુક્ષુ પુરુષ પોતાનું મન સ્થિર કરીને હૃદયમાં ધારણ કરે, અને પછી તેનું વારંવાર શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરે તો બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

•ચોપાઈ.

મન નિશ્ચલ કરી ધારણ ધરે,

श्रवण मनन निदिध्यासन करे;
तो साक्षात्कार तुं पोते भाई,
एमां संदेह रहे न कांई, ६

महत् एटले मोटुं ब्रह्मज्ञाननुं सुख पामवाने
मोटे मननी चपळता त्यजी दइ मनने एकाग्र करीने
एवी धारणा धरवो जे जन्ममरणनां दुःखथी छुटीने
प्रभुपदने पासुं, एवी धारणा धरीने वेदांत शास्त्रनुं
श्रवण करवुं.

हवे मनने एकाग्र (स्थिर) शी-रीते करवुं ते
विषे दृष्टांत कहुंछुं.

दृष्टांत-१ अमदावाद शेंदेरमां बे सगा भाइ पा-
सपासे रहेता हता. तेओ पोताना वापनी मिल्कत बे-
हेंची लेती वखते एटली बधी लडाई लड्या हता
के तेमनो कजीयो सरकार दरबार चढ्यो हतो. तेओ
एक बीजाना घरमां यती वार्ता जांणी जवाने घणा
आतुर रहेता हता. एक दिवस राते मोटा भाइना घ-
रमां कांइ गुप्त वात थती हती, ते नाना भाइना जा-
णवामां आवी. तेथी ते सांभळवा माटे ए बे घरनी

વચ્ચે આવેલા અગાડીના ધોરામાં મૂકેલા નાના સરખા ગોઠલામાં એક પગ મૂકી બીજો પગ અદ્ધર રાખીને એકાગ્રચિત્તે સાંભળવા લાગ્યો. એ સમયે શિયાળાની કડકડતી ટાઢ પડતી હતી, અને વઢી અધુરામાં પૂરું માવઠું થવાથી ઉપર વરસાદના છાંટા પડતા હતા, તે સઘળું દુઃખ વેઠીને તેણે મોટા ભાડના ઘરમાં થયેલી વાત એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળી લીધી.

સિદ્ધાંત—તેમજ સદ્ગુરુ જે ઉપદેશ કરે તે સુ મુક્ષુ પુરુષે એકાગ્ર ચિત્ત કરીને સાંભળવો જોઈએ. તે વચ્ચે ટાઢ, તડકો, વરસાદ, ખૂંચ, તરસ, માન, અપમાન વગેરે કષ્ટ સહન કરવાં, પણ ઉપદેશમાંથી પોતાનું ચિત્ત બીજા કશાંમાં જવા દેવું નહીં.

હે શિષ્ય ! વઢી એકાગ્ર ચિત્તથી શી રીતે શ્રવણ કરવું તે વિષે કહું છું, સાંભલ.

દૃષ્ટાંત—૨. જેમ કોઈ કામી પુરુષને કોઈ સુંદર સ્ત્રી મળવાની વાત કોઈ કહે તો તે જેમ એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળે છે, તથા જેમ કોઈ લોભી પુરુષને ધન મળવાની વાત કોઈ કહે તો તે જેમ એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળે છે, તથા જેમ કોઈ સ્વર્ગ પામવાની ઇચ્છા-

वाळा पुरुषने स्वर्ग मळवा संबधी उपाय कोइ कहे तो ते जेम एकाग्र चित्तधी सांभळे छे, तेमज मुमुक्षु पुरुषे आत्मज्ञाननी प्राप्ति माटे सद्गुरु जे उपदेश करे ते एकाग्र चित्तधी श्रवण करवो. वळी ते उपर दृष्टांत कहुं छुं ते सांभळ.

दृष्टांत-३. कोइ एक पारधी वनमां गयो. त्यां तेणे वीणा तथा घंटानो नाद वगाडवा मांडयो. ते समये ए वननां मृग ते नाद श्रवण करवामां एवां तल्लीन थड गयां के तेओ पोताना शरीरनुं भान पण भूली गयां. पळी ते पारधीए बाण मारीने ते हरणाने मारी नांख्यां त्यां सुधी पण तेओने पोताना देहनी खबर रही नही.

सिद्धांत-तेमज सद्गुरुनो उपदेश सांभळीने देहनुं भान पण भूली जवुं एटले संसारना प्रपंच मिळ्या छे ते मनमांथी विसारी देवा, 'अने सद्गुरुना मुखनां वचन सांभळीने तद्रूप थड जवुं.

शिष्य-हे महाराज ! आंणे सद्गुरुनो उपदेश एकाग्र चित्ते सांभळवा. संबधी कहुं ते तो हुं

સારી પેઠે સમજ્યો. હવે તેનું મનન શી રીતે કરવું તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ-જે શ્રવણ કર્યું હોય તેનું જ યુક્તિશ્રી તથા દૃષ્ટાંતથી જે રીતે સંશય નાશ પામે તે રીતે વારંવાર મનમાં ચિંત્વન કરવું, તેને મનન કહે છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભલ.

દૃષ્ટાંત--એક ગાય હતી તે એક વીડમાં પુષ્કલ ઘાસ ઉગેલું હતું ત્યાં જઈને ચરવા લાગી, તેણે પ્રથમ તો ચરી ચરીને પેટ ભરી લીધું ને પછી એક જાડની છાયામાં નિરાંતે બેઠીને વાગોળવા લાગી, ને જે खाधું હતું તે મોંમાં વારંવાર પાછું લાવી લાવીને खૂब झीणું चाबीને તૃપ્ત થઈ.

સિદ્ધાંત--એજ રીતે સદ્ગુરુનાં વચન સાંભળી વારંવાર વિચાર કરવો, જેથી દૃઢ बोधरूपी तृप्ति થાય છે. એ રીતે મનન કરે નહીં તો આત્મવિચાર ભૂલી જવાય છે. જેમ અન્ન, સાકર, વદામ, પીસ્તાં, પાન વગેરે સારીપેઠે चाबीને खाधां હોય તો તે પાચન થઈને देहने पुष्ट કરે છે, તેમ વેદાંતવચનોનું વારંવાર

મનન કરવાથી તે આત્મસ્વરૂપને દૃઢ કરેછે. એ રીતે મનન કર્યા પછી તેનો નિદિધ્યાસ કરવો તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહુંછું તે સાંભલ.

દૃષ્ટાંત--ભમરી માટીનું ઘર બનાવે છે. પછી તેમાં એક ચેલ લાવીને મૂકે છે, અને પછી તેને ચટ-કો મારીને તે ઘર પૂરી નાંચે છે. હવે પેલી ચેલને ભમરીએ ચટકો માર્યાથી તેના ડરથી તે ચેલ ભમરીનું સ્મરણ કર્યા કરેછે કે ભમરી હમણા આવીને પાછો ચટકો મારી જશે. એવી રીતના અધ્યાસે કરીને પોતે ચેલ હોય છે તેમાંથી ભમરી શ્રદ્ધ જાય છે ને પછી ડડી જાય છે.

સિદ્ધાંત--એવી રીતે અઘંડ નિદિધ્યાસ કરવાથી સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમાં સંદેહ નથી. એ નિદિધ્યાસ સજાતીય પ્રત્યયના પ્રવાહરૂપ અને વિજાતીય પ્રત્યયના તિરસ્કારરૂપ કરવાથી સારી પેઠે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય--આપે સજાતીય પ્રત્યયનો પ્રવાહ અને વિજાતીય પ્રત્યયનો તિરસ્કાર કહ્યો, તે શી રીતે સમજવો ?

ગુરુ-હું સચ્ચિદાનંદ આત્મા છું, અમર છું, પૂર્ણ છું, નિત્ય છું, મુક્ત છું, નિર્વિકાર છું, શુદ્ધ છું, કૃટસ્થ*છું, અકર્તા છું, અભોક્તા છું, જ્ઞાની છું, મુક્તરૂપ છું. એવી રીતે જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો પ્રવાહ તે સજાતીય પ્રત્યયનો પ્રવાહ કહેવાય. અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ ચાર વર્ણ તે હું નહીં, તથા બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી એ ચાર આશ્રમ તે હું નહીં, એવી રીતના દેહાધ્યાસનો જ્ઞાનપૂર્વક તિરસ્કાર, તે વિજાતીય પ્રત્યયનો તિરસ્કાર કહેવાય છે.

હે શિષ્ય ! એ રીતે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસ કરીશ તો તારો મિથ્યા ભ્રમ ટળી જઇને 'હું સાક્ષાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું' એવું ટૂંક જ્ઞાન થશે.

શિષ્ય-હે ગુરુદેવ ! આપે જન્મ મરણરૂપી સંસારના વંધન વિશે કહ્યું; પરંતુ તે વંધન શું છે ?

* જેમ આકાશ એક છતાં વદાકાશ, યદાકાશ, જલાકાશ અને મેઘાકાશ એમ ચાર પ્રકારનું છે, તેમ ચૈતન્ય એક છતાં કૂટસ્થ, બ્રહ્મ, જીવ અને ઈશ્વર એમ ચાર પ્રકારનું છે. તેમાં કૂટસ્થ અને બ્રહ્મ એ દેવોનાં નામસિદ્ધાંત ધીમો કાંઈ કેર નથી. કૂટસ્થ એ પારમર્થિક જીવ છે, માટે વાસ્તવિક તો ચૈતન્યના ત્રણ જ પ્રકાર છે, જીવ, ઈશ્વર અને શુદ્ધબ્રહ્મ.

તે બંધન શાથી થાય છે ? અને તેની નિવૃત્તિનો શો ઉપાય છે ? તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ—હે ભાઈ ! તારો પ્રશ્ન યથાર્થ છે. કેમકે બંધનનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના તેનો ઉપાય શી રીતે થાય ? જેમ રોગનું મૂળ કારણ તથા તેનું સ્વરૂપ ઓછાક્યાવિના તેનું ઓસડ થાય નહીં, તેમ બંધનનું મૂળ કારણ તથા તેનું સ્વરૂપ જાણ્યાવિના તેને નિવૃત્ત કરવાનો ઉપાય થાય નહીં. માટે બંધનનું સ્વરૂપ તને કહું છું તે સાંભલ.

॥ શ્લોકાર્થ ॥

અહં મમેત્યયં બંધો નાહં મમેતિ મુક્તતાં ।

અર્થ—હું અને મારું એજ સંસારનું બંધન છે, અને હું નહિ ને મારું નહીં એજ મોક્ષપણું છે. વળી કહું છું કે—

પાશો હિ કો યો મમતાભિધાનઃ ।

શિષ્ય ગુરુને પૂછેછે કે—પાશ એટલે ફાંસો કયો છે ? ત્યારે ગુરુ કહેછે કે—મમતા છે તે પાશ છે. અંદાજે મમતાના લક્ષણથી જે અભિમાન તેજ મુખ્ય પાશ

છે, શ્રીજો નથી. સર્વ દોષનું મૂળ અહંકાર છે અને તેથી સાંસારિક દુઃખ થાય છે. મારા સમાન કોઈ નથી, હું કુલવાન છું, હું પૈસાદાર છું, હું જથ્થાવાળો છું, હુંજ ડાહ્યો છું, હું મોટો છું. એવું હુંપદ છે તેજ પાશ છે. અને એવાજ હુંપદશ્રી રાવણ સરખાનું તથા કૌરવ પાંડવોનું નિકંદન થઈ ગયું. માટે સર્વ દુઃખનું મૂળ હુંપદ—અહંકાર—મમતા છે, અને એજ વંધન છે.

શિષ્ય—એ અહંતા મમતાને ટાલવાનો શો ઉપાય છે ?

ગુરુ—સાધને કરીને તેની નિવૃત્તિ થાય છે.

શિષ્ય—હે મહારાજ ! હું અહંતા મમતા મૂકવાનાં જે જે સાધનો કરુંછું તેમાં તો વઢી એ કરતાં પણ અધિક અહંકાર થાય છે. તે એવી રીતે કે જો હું તપ કરું તો હું તપસ્વી છું, મારા જેવો કોઈ તપ કરનાર નથી, જો જપ કરું તો હું જપી છું, મારા જેવો કોઈ જપ કરનાર નથી, જો યોગ કરું તો હું યોગી છું, મારા જેવો કોઈ યોગસિદ્ધ નથી. એવી રીતે અહંતા મમતા છોડવાનાં જેમ જેમ સાધનો કરુંછું તેમ તેમ

અધિક અહંકાર થાય છે. માટે અહંતા મમતા કેમ ટળે ? તેનો ઉપાય કહો.

ગુરુ—હે ભાઈ ! અહંતા મમતા ટળવાને માટે વિવેક તથા વિચારની આવશ્યકતા છે. તેના વિના તો ઉલટું અભિમાન વધે છે. અને જપ, તપ, યોગ વગેરેનું ફલ મળતું નથી. એથી તો ઉલટું “ વકરું કાઢતાં પેટું ડંટ ” એ કહેવત પ્રમાણે થાય છે.

શિષ્ય—વકરું કાઢતાં ડંટ શી રીતે પેટું તે કહેવાની કૃપા કરો.

ગુરુ—એ કહેવત એક પુરાતની વાત ઉપરથી પડેલી છે. તે દૃષ્ટાંત હું તને કહી સંમળાવું છું.

દૃષ્ટાંત—કોઈ એક માઝીએ પોતાના ઉદ્યમ માટે એક ફૂલવાડી કરી હતી, તેમાં ઢોર ઢાંચર પેશીને બિગાડ ન કરે તેટલા માટે તેણે વાડીની આસપાસ ચોમેર મજબૂત વાડ કરી લીધી હતી. અને પોતાને અંદર પેસવાને માટે એક નાની નેલ રાખી હતી. તેમાં થઈ નીચો નમીને પોંતે તે ફૂલવાડીમાં પેસતો હતો; પણ એક વકરું દરરોજ એ નેલમાં થઈને તેની

વાડીમાં પેસી જતું હતું. તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે આ નેઝ બંધ કરીને એક છીંડું રાखું અને તેને વાસવાને માટે એક નાની જાંપલી રાखું કે જેથી પેસ નીકળ કરવાને મને અડચણ ન પડે. એમ વિચારીને તેણે એક છીંડું રાख્યું. તેથી તો વઢી બકરાને વડલે ડંટ પેસી ગયું. તે ઉપરથી કહેવત પડી કે—

માઢી છીંડે રાखે છૂટ,

બકરું કાઢતાં પેસે ડંટ.

સિદ્ધાંત—જીવાત્મારૂપી માઢી મોક્ષના દ્વારરૂપી મનુષ્યવેદરૂપી ફૂલવાડીમાંથી કામ ક્રોધાદિકરૂપી બકરાં કાઢવાંનો. ઉપાય કરે છે, પણ વિવેક તથા વિચાર વિના છીંડામાં છૂટ રાखે છે તો તેથી દેહાધ્યાસ એટલે અહંમમત્વરૂપી ડંટ પેસી જાય છે.

એક મહાત્મા કહે છે કે—પરમેશ્વર બે વચ્ચત હસે છે. એક જ્યારે 'ભાડો ' આ મારું ને એ તારું ' એમ કહી વાપની મિલકત વેદેંચી લે છે ત્યારે, અને બીજું જ્યારે રોગી મૃત્યુની અણી ઉપર હોય છે ને વૈદ્ય કહે છે કે ' હું એને મટાડીશ ' ત્યારે. સ્વરેસ્વર,

आ वचनो बहु ध्यानमां राखया योग्य छे. भाइओ
मारुं तारुं कहीने मिलकत वेहंचे छे खरा, पण ते-
ओने एटलुं भान नथी के आ देह ज पोतानो नथी
तो मिलकत पोतानी क्यांथी थवानी छे ? अने वै-
द्यनुंज मृत्यु आबी पोहोच्युं होय तेने निवारवाने ते
पोते शक्तिवान नथी; तो पछी मरण पथारीए पोहेला
रोगीने ते शीं रीते साजो करी शकवानो हतो ? परंतु
जीवने अनादिकाळनुं अहंममत्व वळग्युं छे तेथी ते
एम बोले छे.

शिष्य—हे महाराज ! त्यारे ए अहंममत्व टा-
ळवानो शो उपाय छे ?

गुरु—हे भाइ ! अहंममत्व टाळवानो उपाय हुं
तने बतावुं छुं. प्रथम तो तने एज पूछुं छुं के—तुं कोण
छे ? अने तारुं नाम शुं छे ?

शिष्य—हुं मनुष्य छुं अने मारुं नाम देवदत्तछे.

गुरु—तारुं नाम देवदत्त तें मान्युं छे, ते देवदत्त
कोने कहे छे ? ते क्यां रहे छे ? ते कहे.

शिष्य—हुं देवदत्त छुं, हुं मारा घरमां रहुंछुं.

ગુરુ—હે ભાઈ ! તારા પગનું નામ દેવદત્ત છે ?
 કે પીંડીનું નામ દેવદત્ત છે ? કે ઠીંચળ દેવદત્ત છે ?
 કે સાથળ દેવદત્ત છે ? કે પેટ છે ? કે તારી છાતી,
 હાથ, ગળું, મુખ, નેત્ર, કપાળ કે તાઝવાનું નામ દે-
 વદત્ત છે ? આ જે જુદાં જુદાં નામ કહ્યાં, તેમાં દેવ-
 દત્ત નામ તો કોઈનું નથી, ને છે પણ નહીં, અને તે
 તો ‘ હું દેવદત્ત છું ’ એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે, માટે
 એજ અજ્ઞાન છે કે ઓટાને સ્વરૂં માની બેઠો છે. માટે
 પ્રથમ તો એ હુંપણાનો ત્યાગ કર.

શિષ્ય—હે સ્વામી ! ત્યારે કયા સાધનથી મારું
 એ હુંપણું ટલે ?

ગુરુ—સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાને કરીને અજ્ઞાન દૂર થાય
 ત્યારે જ હુંપણું મટે છે. એ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે
 વિવેકાદિ સાધનસંપન્ન થઈ સદ્ગુરુને શરણે જઈને
 તેમના સંદુપદેશનું શ્રવણ કરવું. તેથી આત્મા અના-
 ત્માના વિવેક પૂર્વક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે-દે-
 હ તો પંચભૂતનો બનેલો છે, દૃશ્ય છે, જડ છે, વિ-
 કારી છે, કર્તા છે, ભીક્તા છે, મલિન છે, તેથી તે
 અનાત્મા છે. અને આત્મા તો દેહથી ન્યારો, દેહનો

દ્રષ્ટા છે, ચૈતન્ય છે, નિર્વિકાર છે, અકર્તા છે, અભો-
ક્તા છે અને નિર્મલ છે. માટે દેહ અને આત્મામાં કે-
વલ વિલક્ષણપણું જ છે. માટે દેહના અનેક ધર્મ જે
બ્રાહ્મણ, ગૃહસ્થ, જુવાન, લાંબો, ટુંકો, કાઠો, ગોરો,
જાડો, પાતળો વગેરે છે તે આત્મામાં નથી. એવો વિચાર
કરવાથી દેહમાંથી અહંતા મમતા ટળી જાય છે. અને
દેવદત્ત આદિ જે કલ્પિત નામ છે, એ તો આ સ્થૂળ દેહનું
નામ દેહનો જન્મ થયા પછી દશ વાર દિવસે ફોડે
અથવા માવાપે મળીને પાડેલું છે, પણ આ દેહ જન્મ્યો
ત્યારે દેવદત્ત જન્મ્યો એમ કોઈ કહેતું નહતું. વળી દેહનું
નામ દેવદત્ત પાડ્યું, પણ તેમાં કયા અવયવને દેવદત્ત
કહે છે, હાથને, પગને, ઘડને કે માથાને? આ રીતે વિચાર
કરી જોતાં જ્યારે દેહનું નામ જ કલ્પિત માત્ર છે,
ત્યારે દેહથી જુદો જે આત્મા છે તેનું નામ દેવદત્ત તો
કહેવાય જ કેમ ? વળી હું પગ, હું હાથ, હું માથું, હું
ઘર, હું વાડી એમ લોક કહેતા નથી, પણ મારા પગ,
મારા હાથ, મારું માથું, મારું ઘર, મારી વાડી એ રીતે
સર્વ વસ્તુ મારી છે એમ કહે છે. આ ઉપરથી પણ

એમ સિદ્ધ થાય છે કે એમ જે કહેનારો છે તે, તે પદાર્થોથી જુદો જ છે. એ રીતે જોતાં પણ દેહ આત્માથી જુદો છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય—ત્યારે તો ‘આ દેહ હું નહિ, પણ આ દેહ મારો છે’ એમ કહેવાય કે નહીં ?

ગુરુ—જેમ તું દેહ નથી તેમ તારું શરીર પણ નથી* શરીર તો પંચભૂતનું છે. જો તારું જ હોય તો

*આ દેહને કોનો કહેવો? કેમકે જે માણસ અન્ન વસ્ત્ર આપીને એનું પોષણ કરે છે તે કહેછે કે-એતો મારો છે, તેનું કહેવું પણ સ્વરૂં છે! માવાપ કહેછે કે અમારો છે, કેમકે મારા પેટથી અને મારા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, તેઓમું. કહેવું પણ સ્વરૂં છે! વેચાણ લેનારો કહેછે કે મારો છે તેનું કહેવું પણ સ્વરૂં છે! પૈસાદાર માણસ પોતાનો ચાકર કે નોકર બનાવીને રાખે તે કહેછે કે મારો છે, તો તેનું કહેવું પણ સ્વરૂં છે! અગ્નિ કહે છે કે મારો છે, કેમકે એનામાં જે તેજ છે તે મારું છે, મારા તેજથી જ એ સર્વ કામ કરે છે, તેનું કહેવું સત્ય છે. પૃથ્વી આદિ કહે છે કે અમારો છે, અંતે અમારા વગર બીજે ક્યાંય જઈ શકતો નથી, તેના કહેવામાં પણ જરા સંશય નથી. કાગડા, શિયાળ તથા કૂતરાં કહે છે કે એ દેહ તો અમારો છે, કેમકે એક દિવસ અમે એને खाइશું, આવી રીતે આ દેહ કે જેમાં મમતા કરવી પણ યોગ્ય નથી, તો તેમાં અહંતાની તો વાત જ શી કરવી ?

(ભાગવત દશમસ્કંધ અધ્યાય ૧૦ શ્લો. ૧૧)

अंते जीवने देह जूदा पडवाज न जोड़ए, पण तेम थतुं नथी. मरण पछी देहथी आत्मा जुदा पडी जाय छे. ने देहने तो बाळी मूकवामां आवि छे, माटे देह तारो कहेवाय नही. ते उपर तने एक दृष्टांत कहुंछुं ते सांभळ.

दृष्टांत—एक माणसे इंटो तथा गाराथी घर चणाव्युं. तेमां थांभला तथा बारी वारणां पुष्कळ मूकाव्यां, बेढाळीयां छापरां मोभ तथा वांस वळीओनां बनावराव्यां, अने भींतो चूनाथी छोवरावीने उपर रंग चढावराव्यो. पछी ते घरमां वास्तु करीने ते रहेवा लाग्यो. उपरथी सुंदर पण अंदरथी पोळुं. एवुं ए घर जोड़ने ते माणस गांडो ने घेलो बनी गयो. अने ‘हुं घरछुं, हुं घरछुं’ एम कहेवा लाग्यो. ए सांभळीने बीजा पुरुषो तेने हसवा लाग्या. ने कहेवा लाग्या के—‘तारी बुद्धि तो नाश पामी छे, केमके घरमां रहेनारो कांड घर थाय नही, तुं तो घरने जाणनारो छे.’ त्यारे ते माणसे कह्युके—‘हुं घर नही, पण घर तो मारुं छे.’ त्यारे बीजाओए कह्युंके घर तारुं क्यां. छे ? घर तो इंटो, गारो, लाकडां, चूना व-

ગેરેનું છે, તારું નથી.

સિદ્ધાંત—ઉપલ્યા દૃષ્ટાંતમાં ઘરને ઠેકાણે દેહ સમજવો. તેમાં હાડકાં તથા માંસ તે ડંટો તથા ગારાને ઠેકાણે છે, અને પાંસલાંરૂપી વાંસ વઢીઓ છે. તે દેહ ઉપરથી ચામડીવડે મઢી લીધો છે. તેમાં મુઘ, આંખો, કાન, નાક વગેરે વારી વારણાં છે, ને ગોરી કાંઠી ચામડીરૂપી રંગ દીધેલો છે. એવા દેહરૂપી ઘરનો દૃષ્ટા આત્મા છે તે દેહરૂપ નથી, તેમ દેહ આત્માનો પણ નથી. દેહ તો પંચભૂતનો છે.

માટે હે શિષ્ય ! પંચમહાભૂતનો દેહ છે, તેને તું પોતાનો કહીશ, તો એ પંચભૂત તને દુઃખ દેશે, અને લક્ષ્મીચોરાણી યોનિમાં નાંખશે, છોડશે પણ નહીં. પારકી વસ્તુનો પોતે માલિક થઈ બેસવાથી કોઈ સુખી થતું નથી, પણ ઊલટો દુઃખી થાય છે. તે ઉપર તને દૃષ્ટાંત કહુંછું તે સાંભલ.

દૃષ્ટાંત—૧. કોઈ એક ધનવાન માણસ પોતાની પાછળ પુષ્કલ દ્રવ્ય મૂકીને મરણ પામ્યો. તેને પાંચ છોકરાં હતાં, પણ તે બધાં નાની ઉમ્મરનાં હોવાથી

मरनारे पोतानी सघळी मिलकतनी थापण तेना एक पाडोशीने सोंपीने कस्युं के- 'आ मिलकत मारां पांचे छोकरां ज्यारे पुखत उम्परनां थाय त्यारे वेहेंची आपजे.' पण पेलानी बुद्धि बगडवाथी ते पेली थापण बथावी पडयो. हवे पेल्ला मरनार माणसनी वासना पोताना धनभां रही जंवाथी ते मरीने भूत थयो, ने पोतानी थापण ओळवनार पाडोशीने बळगीने दुःख देवा लाग्यो. अने कहेवा लाग्यो के-मारुं धन मारां छोकरांने आप, नही तो तने घणो दुःखी करीश. पछी ते माणसे विचार्युं के एनी थापण आपी दउं, नही तो ए मने दुःख देशे. पछी ज्यारे तेणे तेनुं धन तेनां पांचे छोकरांने आपी दीधुं त्यारे ए भूते तेने छोडी दीधो, एटले पछी ते सुखी थयो.

बळी बीजुं दृष्टांत कहुं छुं ते सांभळ.

दृष्टांत-२. देहगाम नगरमां जीवाभाई नामे कोइ एक धनवान गृहस्थ रहेतो हतो. मूळ तो ए अक्षरधामनो रहेवाशी, पण काळे करीने घणां नगरोमां निवास करतो करतो छेवट देहगाममां आवीने वस्यो हतो. देहगाममां आवीने रह्या पछी तेने

માથે અનેક તરેહની વિપત્તિઓ આવી પડીં હતી, પરંતુ એના સોવતીઓ એવા યજ્ઞ હતા કે તેના વળથી તે કોઈ પણ વિપત્તિને ગણકારતો નહતો. એકવાર જીવા પટેલને બ્રાહ્મણોની ચોરાશી કરવાનો વિચાર થયો. આવા મોટા શુભ કાર્ય માટે સુંદર અને વિશાળ જગ્યાની જરૂર પડી, તેથી તેણે પંચની એક ધર્મશાળા હતી તે થોડી મુદત માટે પંચો પાસેથી માગી લીધી, ને તેમાં સહ કુટુંબ જડને સુઝેથી રહેવા લાગ્યો. જીવો પટેલ મૂળે તો ધર્મનિષ્ઠ હતો, પણ તેને લુચ્ચા તથા દુર્ગુણી લોકો સાથે મિત્રાચારી હતી, તેથી પંચની ધર્મશાળામાં જડને રહ્યા પછી પેલા પ્રપંચી મિત્રોએ તેનો આ શુભ કામ કરવાનો વિચાર હતો તે ફેરવી નંચાવ્યો, તેથી જીવા પટેલે તો પછી બ્રહ્મભોજનરૂપી શુભ કામ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, એટલું જ નહીં પણ તે પેલા દુર્ગુણી મિત્રોની સલાહથી પંચની ધર્મશાળાનો પણ માલિક થઈ બેઠો. ને તેમાં જ રહેવામાં પોતે આનંદ માનીને સુઝેથી રહેવા લાગ્યો. તેથી એ ધર્મશાળાની દેઘરેલ રાખનારા પંચોએ તે ધર્મશાળા કરીને પાછી સોંપો દેવાનું કોઈની મારફત

कहेवराव्युं, तो पण तेणे मान्युं नही. ने उलटो एम
 कहेवा लाग्यो के-आ जग्या तो मारी छे, एमां पं-
 चोनुं शुं लागे वळगे छे ? ए सांभळीने पंचोए विचार
 कर्यो के-हाल एनी बुद्धि फरी गइ छे, माटे हशे,
 हाल थोडी मुदत भलेने तेमां पडयो रहे, थोडा दि-
 वस पछी समजीने पाछी सोंपी देशे. ए रीते घणा
 दिवस सुधी पंचोए धीरज राखी, तो पण हठीला
 जीवा पटले ते धर्मशाळा पंचने स्वाधीन करी नही.
 त्यारे छेवट पंचे मळी दरवारमां तेनां, उपर ठगाइनी
 फरियाद करी, तेथी न्यायाधीशे वारंट काढीने एक-
 दम तेने पकडी मंगाव्यो. ने पूछ्युं के-पंचनी धर्मशा-
 लानो तुं केम मालिक थइ वेठो छे ? त्यारे जीवाए
 कह्युं के-साहेब ! ए धर्मशाळा तो मारी छे, तेम छतां
 आ लोकोए जुठी फरियाद करी छे. त्यारे न्यायाधीशे
 पूछ्युं के-“ ए धर्मशाळा तारी छे ए नावतनुं कांइ
 खत पत्र के साक्षी पुरावो होय तो लाव. ” एटले तो
 जीवो गभरावा लाग्यो ने आहुं अवळुं बोलवा लाग्यो.
 तेथी न्यायाधीशने लाग्युं के-आ तो लुच्चो ने प्रपंची
 छे, माटे एने शिक्षा करवी जोइए. एम विचारीने ए

अभागिया जीवाने एक गंधाती खराब जग्यामां केद कर्यो. तेथी ते पोतानां स्त्री पुत्रादिक कुटुंबीओने रोतां मूकी त्यां केदखानामां महा महा दुःख भोगववा लाग्यो. केदमां छतां अनेक तरेईनी मजुरी करावे अने पेटपूर खावानुं पण न आपि. त्यारे ते घणो पस्तावा लाग्यो, पण रांड्या पळी डहापण शा कामनुं ?

सिद्धांत—जेम थापणवाळाए भूत थइ दुःख दइने थापण पाळी लीधी, तेम आ पंचभूतना देहनो तुं मालिक थइ बेठो छे, ते पंचभूत तने केम छोडशे? माटे ते अंते जेनुं छे तेने आप्या विना छूटको नथी. नही आपे तो जीवा पटेलना जेवा भूंडा हाल थशे. जीवो पटेल ते जीवात्मा जाणवो. जीवरूपी धनवान गृहस्थे मुक्ति पामवारूपी शुभकाम करवा माटे मनुष्यदेह पंचभूत पासेथी मागी लीधी, ने तेमां ते रहेवा लाग्यो. पण इंद्रियो तथा काम क्रोध लोभादिकने वश्य थइने, आत्मज्ञान मेळवी मोक्ष पामवानो शुभ विचार मांडी वाळ्यो, ने उलटो पंचमहाभूतनो देह मारो छे एम कही तेनो मालिक थइ बेठो. त्यारे पंच महाभूतोए शास्त्रो मारफत कहेवराव्युं के 'आ देह

પંચમહાભૂતનો છે, તેમ છતાં તું પોતાનો માની બેઠો છે, એ તારી મોટી ભૂલ છે. માટે તે પંચભૂતોને પાછો સોંપી દેને સુખી થા. ' એ પ્રમાણે શાસ્ત્રીનાં વચનો પળ તેણે માન્યાં નહીં; તો પળ પંચભૂતોએ તો લાંબી મુદત સુધી વાટ જોડ કે-હમણાં નહીં તો થોડી મુદત પછી પળ સમજીને તેનું શુભ કામ કરશે ને અમારો દેહ અમને પાછો સોંપશે. પળ અજ્ઞાની જીવે છેવટ સુધી એમાંનું કશું કર્યું નહીં. ત્યારે પંચમહાભૂતોએ ધર્મરાજાના દરબારમાં ફરિયાદ કરી કે-“ આ પ્રપંચી જીવે અમારો પંચજૂતનો દેહ મોક્ષ પામવા રૂપી શુભ કામ કરવા સારુ માગી લીધો હતો, પરંતુ એ કામ તેણે તો બિલકુલ કર્યું જ નહીં, ને ઊલટો અમારા દેહનો એ પોતે માલિક થઈ બેઠો છે, ને કહે છે કે-તમારું શું લાગે વળગે છે? માટે હે ધર્મરાજા! આ અમારો દેહ અમને પાછો સોંપાવો, ને એ પ્રપંચી ઠગારાને ઘટતી શિક્ષા કરો. ” પંચજૂતોની એવી ફરિયાદ ઉપરથી ધર્મરાજાએ પોતાના દૂતો પાસે એ પ્રાણીને પકડી મંગાવ્યો. ત્યાં તેનો ઇન્સાફ થતાં દેહ પંચજૂતનો ઠર્યો, ને જીવાત્માની ઠગાઈ બદલ તેને

चोराशी लक्षयोनिमां नांखी नरकयातना जोगवाववा
मांडी. ए वखते जीवात्माने पस्तावो थवा लाग्यो
के-मोंधो मनुष्यदेह मळ्या छतां में आत्मज्ञान मेळवी
मोक्षप्राप्ति करी नही, ने हवे आवां असह्य दुःखो
भोगववानो वारो आव्यो.

शिष्य—हे महाराज ! त्यारे हवे मारे शुं करवुं
ते कृपा करीने कहे.

गुरु—आ देह ते हुं छुं ने ए देह तथा देहनां
संबंधी मारां छे, एवं अहंममत्व मूकीदइ समदृष्टिधी
वरतीश, तोज तारुं कार्य सिद्ध थशे. ज्यां लगी अ-
हंममत्व छे, त्यां लगी महा दुःख वळगी रहे छे. ते
उपर दृष्टांत कहुं छुं ते सांभळ.

दृष्टांत—एक पुरुष सरोवरमां स्नान करवा गयो.
त्यां उंडा पाणीमां पेशीने तेणे डूबकी मारी तो तेना
उपर हजारो मण पाणीनो भारहतो; तो पण तेने
एक शेर भार पण जणायो नही, केमके ए पाणीमां
मारापणुं मान्युं नथी. पछी ते जळमांथी बहार नी-
कळी एक गागर भरीने घर जवा लाग्यो, ने चतुरा-

ઇથી કહેવા લાગ્યો કે-મને કોઈ અડશો નહીં, મારું જલ્લ છોવાશે. એવું કહીને ગાગર માથે લીધી તો ભારે મરવા લાગ્યો. હવે સરોવરમાં અઢારે વરણના લોક નહાતા હતા ને તેમાં કોગળા કરતા હતા; તો પળ ત્યાં જલ્લ છોવાતું નહોતું, ને ડૂબકી મારતાં તેનો ભાર પળ લાગતો ન હતો; કેમકે તઢાવનું પાણી સર્વને સરખું છે. માટે છોવાતું નથી ને ભાર પળ લાગતો નથી તો ત્યાં દુઃખ પળ નથી; પળ તેમાંથી એક ગાગર ભરીને માથે લીધી તો તે જલ્લ છોવાય છે ને ભાર પળ લાગે છે ને ભારથી દુઃખ પળ થાય છે, કેમકે ' હું મારું ' માન્યું છે.

સિદ્ધાંત-જ્યાં હું મારું છે ત્યાં ઘણાં દુઃખ છે; તે આ રીતે:-જો દેહ હું છું તો દેહનાં સંબંધી મારાં છે. પછી તે દેહ તથા સંબંધીની ઘણી રક્ષા કરે. બીજા કોઈને ઠગીને ધૂતી આવે અથવા મારીને લૂંટી આવે, તેનો ત્રાસ પળ લાગે નહીં ને દુઃખ પળ થાય નહીં; કેમકે બીજાંઓને પોતાનાં માન્યાં નથી; પરંતુ જો પોતાના દેહને અને સંબંધીઓને કાંઈ થાય તો ઘણું દુઃખ લાગે છે, કેમકે એ તો પોતાનાં માન્યાં છે. માટે

ज्यां सुधी जीवात्माए 'हुं-मारुं' एवी अविद्या क-
 ढ्विपत उपाधि पोताने माथे बोहोरी लीधी छे त्यां सुधी
 तेने दुःख छे. ते उपर वळी एक बीजुं दृष्टांत कहुं छुं.

दृष्टांत-एक समळी चांचमां एक सर्प लंडने
 उडतो हती, तेनी पाछळ बीजी केटलीक समळीओ
 तथा कागडानुं टोळुं लाग्युं हतुं. ए टोळुं चीसो पा-
 डतुं तथा पेली समळीने चांचो मारतुं तेने पीडतुं
 हतुं. आ दुःखथी कंटाळीने पेली समळीए सर्पने छोडी
 दीधो के तरत ज बीजी समळीए ते झडपी लीधो.
 एटल तो पेलुं टोळुं पेली बीजी समळीनी पाछळ
 पड्युं, अने पेली पहेली समळी उपाधिथी मुक्त थइने
 एक झाडनी डाळ उपर शांत थइने बेठी.

सिद्धांत-तेमज जीवात्माए पण अविद्याकड्विपत
 मायानी उपाधि माथे बोहोरी लीधी छे तेने लीधे
 ते दुःख भोगवे छे; पण जो तेने छोडी दइने परब्र-
 ह्मस्वरूपमां जोडाय छे तो ते परम शांतिने पामे छे,
 अर्थात् मोक्षसुखने पामे छे.

शिष्य-आपे कह्युं के देह तारो नथी, पण पं-

ચમદાઝૂતનો છે; પરંતુ એ પંચ મદાઝૂત તે શું છે ?
એની મને ખબર નથી, માટે તે સમજાવો.

ગુરુ-પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ
એ પાંચ મદાભૂત છે.

શિષ્ય-તમે જે પંચમદાભૂત કહ્યાં, એમાંનું એક
પણ શરીરમાં પ્રત્યક્ષરીતે જોવામાં આવતું નથી; તેમ
છતાં તમે દેહને પંચમદાભૂતનો કહો છો તે કેમ મા-
ન્યામાં આવે ?

ગુરુ-હે ભાઈ ! તારી બુદ્ધિ સ્થૂલ (જાડી) છે,
તેથી એ તને દેખાતાં નથી. પણ ઝીળી બુદ્ધિથી વિ-
ચાર કરીને તપાસી જો. શરીરમાં હાડકાં વગેરે જે-
ટલો કઠણ ભાગ છે તે પૃથ્વીનો છે, લોહી વગેરે જે
ટલો પ્રવાહી એટલે રસરૂપ ભાગ છે તે જલનો છે,
ભૂખ વગેરે જેટલો ઉષ્ણ ભાગ છે તે તેજનો છે, હ-
લન ચલન સંકોચન શ્વાસ વગેરે ક્રિયા થાય છે તે
વાયુનો ભાગ છે, અને શરીરમાં જેટલો પોલાણનો
ભાગ છે તે આકાશનો છે. એ રીતે પંચમદાભૂતનો
આ દેહ બનેલો છે. એ પ્રત્યેકનાં પાંચ પાંચ તત્ત્વ છે.

શિષ્ય—અહો ! તમે તો વઢી એ પંચમહાભૂ-
તમાના પ્રત્યેકનાં પાંચ પાંચ તત્ત્વો કહો છો, એ હિ-
સાબે તો પચ્ચીશ તત્ત્વો થયાં, ત્યારે શું પચ્ચીશ તત્ત્વોનો
આ દેહ બનેલો છે ?

ગુરુ—હા. પચ્ચીશ તત્ત્વોનો આ સ્થૂઠ દેહ બનેલો
છે. અને એ સિવાય બીજાં તત્ત્વો પણ છે, પણ એ
વિષે તને હાલ કહેતો નથી. હાલ તો એ પચ્ચીશ ત-
ત્ત્વો વિગતવાર સમજવા સારુ તેનું કોષ્ટક તને લખી
બતાવું છું.

પૃથ્વોનાં	જઠનાં	તેજના	વાયુનાં	આકાશનાં
અસ્થિ	શુક્ર	ક્ષુધા	ચલન	કામ
માંસ	શોણિત	તૃષા	વલન (ઉત્ક્રમણ)	ક્રોધ
ત્વચા	લાઠ	આલસ્ય	ધાવન	શોક
નાડી	મૂત્ર	નિદ્રા	પ્રસારણ	મોહ
રોમ	સ્વેદ	કાન્તિ	આકુંચન (સંકોચન)	ભયં

ઉપર લખેલા સ્થૂઠ દેહના કોષ્ટકનું વિવેચન

પૃથ્વીનાં—પાંચ તત્ત્વો છે. ૧ અસ્થિ એટલે હાડકાં, ૨ માંસ, ૩ ત્વચા એટલે ચામડી, ૪ નાડી (નસો) અને ૫ રોમ એટલે રુવાડાં અથવા વાલ. એ પાંચ તત્ત્વો પૃથ્વીનાં છે. એ સુલ્લી રીતે સમજાય તેમ છે; કેમકે આ સ્પૃહ દેહમાંથી પ્રાણ નીકળી જાય છે ત્યારે મડદામાં એકલાં પૃથ્વીનાં તત્ત્વો જ શેષ રહે છે. અને જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ ચાર ભૂતનાં તત્ત્વો જેનાં તેમાં મળી જાય છે. એટલે શુક્ર, શોણિત, લાલ, મૂત્ર તથા સ્વેદ એ પાંચ જલનાં તત્ત્વો જલભૂતમાં મળી જાય છે; ક્ષુધા, તૃષ્ણા, આલસ, નિદ્રા અને કાન્તિ એ પાંચ તેજનાં તત્ત્વો તેજ-ભૂતમાં મળી જાય છે; ચલન, વલન, ધાવન, પ્રસાર-ણ અને આકુંચન એ પાંચ વાયુનાં તત્ત્વો વાયુભૂતમાં મળી જાય છે; અને કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ અને ભય એ પાંચ આકાશનાં તત્ત્વો આકાશભૂતમાં મળી જાય છે. એટલે પછી એકલાં પૃથ્વીનાં પાંચ તત્ત્વો અસ્થિ, માંસ, ત્વચા, નાડી અને રોમ મડદામાં બાકી રહેલાં જીવામાં આવે છે. એ મડદું ત્રણ પ્રકારે વર્ગ થાય છે; બાલવાથી, દાઢવાથી અને જાનવરોનાં શ્વા-

વાથી. જો બાઢવામાં આવે તો તેની ભસ્મ થઈને પૃથ્વીમાં મઢી જાય છે, જો ઢાટવામાં આવે તો તેનો માટી થઈને પૃથ્વીમાં મઢી જાય છે અને જો જાનવરો ઁાઈ જાય તો તેની વિષ્ટા થઈને પ્રથ્વીમાં મઢી જાય છે. હે શિષ્ય ! આ વાત તો પ્રત્યક્ષ છે તે તું સારોપેઠે જાણે છે. તું ંનો દ્રષ્ટા-સાક્ષી છે.

જઢનાં—ંટલે આપનાં પાંચ તત્ત્વો છે. ૧ શુક્ર ંટલે વીર્ય, ૨ શોણિત ંટલે રુધિર અથવા લોહો, ૩ લાઢ, ૪ મૂત્ર અને ૫ સ્વેદ ંટલે પરસેવો. ં પાંચે તત્ત્વો આપ ંટલે જઢનાં પ્રસિદ્ધ રીતે જણાય છે, ંમાં તારે શંકા કરવા જેવું છે જ નહીં.

તેજનાં—ંટલે અગ્નિનાં પાંચ તત્ત્વો છે. ૧ ક્ષુધા ંટલે ઞૂઁ, ૨ તૃષા ંટલે તરસ, ૩ આલસ્ય (આઢસ), ૪ નિદ્રા ંટલે ઁંઘ અને ૫ કાન્તિ ંટલે તેજ.

શિષ્ય—હે સ્વામી ! ં પાંચ તેજનાં તત્ત્વો તમે કહોછો ઁરા; પરંતુ તમે નજરે જુઓછો કે-ઁુઁ મને જ લાગે છે અને જ્યારે ઁુઁઓ ઁાઁં છું ત્યારે હું જ જમું છું; તરસ પળ મને જ લાગે છે ને પાણી પળ હું જ પીઁં છું; આઢસ પળ મને થાય છે અને ઁંઘું છું

પણ હું જ, એને કાન્તિ એટલે શરીરનું તેજ તે પણ મારું જ છે, તેમ છતાં તમે એ પાંચ તત્ત્વોને તેજનાં એટલે અગ્નિનાં કેમ કહો છો ?

ગુરુ—હે ભાઈ ! તું જે બકે છે તે અજ્ઞાનને લીધે જ. હું તને દૃષ્ટાંતથી સમજાવું છું તે સાંભલ.

દૃષ્ટાંત—એક પુરુષ શરીરે નિરોગી હતો ને તે ભોજન પણ પુષ્કલ કરતો હતો, તે સઘળું જઠરાગ્નિથી પચી જતું હતું. પછી એજ પુરુષને રોગ થયો ત્યારે મૂંઝવણ મરી ગઈ એને खाधानી રુચિ શાય નહીં તો પણ પરાણે खाय, ત્યારે પેટમાં પચતું નહીં. હવે તું સમજ કે એ પુરુષનો ધર્મ જમ્યાનો હોત, તો રોગ થયા પછી પ્રથમની પેઠે કેમ જમાતું નથી? માટે અગ્નિ જ खाय છે, એને અગ્નિથી જ જલ પીવાય છે. જ્યારે खोराक એને પાણી લીધાં ત્યારે આલસ થઈ, તેણે કરીને નિદ્રા આવી એને અગ્નિથી खोराक પચ્યો તેથી દેહમાં કાન્તિ થઈ. માટે એ પાંચ તત્ત્વો અગ્નિનાં (તેજનાં) છે. તું તો તેને જાણનારો-સાક્ષી છે.

વાયુનાં—પાંચ તત્ત્વો છે. ૧ ચલન એટલે ચાલવું, ૨ વલન અથવા उत्क्रमण એટલે વલવું તથા ઉર્ધ્વ

થવું, ૩ ધાવન એટલે દોડવું, ૪ પ્રસારણ એટલે પો-
હોલું કરવું, અને ૫ આકુંચન એટલે સંકોચવું.

શિષ્ય—હે મહારાજ ! એ પાંચ તત્ત્વો તો મારાં
છે; કેમકે ચાલું છું હું, વહું છું હું, દોડું છું હું, પોહો-
લું કરું છું હું, અને સંકોચન પણ હું જ કરું છું. ત્યારે
તેમાં વાયુનું શું લાગે વળગે છે ?

ગુરુ—એ પાંચ તત્ત્વો વાયુનાં જ છે. તું વિચાર
કરીને જો કે—જો શરીરમાં વાયુ ક્ષોભ કરે તો તે સૂકા-
ઇને લાકડા જેવું થઇ જાય, પછી તે શરીરથી ચલાય
નહી, વઝાય નહી, દોડાય નહી, સંકોચાય નહી અને
પોહોલું પણ ન થવાય. એ રીતે કાંઈ ક્રિયા ન થાય
અને દુઃખ પામે, ત્યારે કહે છે જે શરીર વાયુથી રહી
(રહિત થઇ) ગયું છે, તેથી હાલી ચાલી શકાતું
નથી. માટે હે શિષ્ય ! એ સર્વ ક્રિયા વાયુ કરે છે.
જો તારું કર્યું થતું હોય તો શરીર તો એનું એજ હોય
છે, પણ વાયુથી ઝલાઇ જાય છે ત્યારે કેમ કાંઈ
કરી શકતો નથી ? માટે એ ક્રિયા વાયુ કરે છે, તેમ
છતાં તું કહે છે કે હું કરું છું, એજ તારું મોટું અજ્ઞા-
ન અને એજ તારી મોટી મૂર્ખાઈ છે. માટે એ વાયુના

પાંચ તત્ત્વોનો તું જાણનારો—સાક્ષી છે.

આકાશનાં તત્ત્વો—પાંચ છે. કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ અને ભય.

શિષ્ય—હે ગુરુજી ! આપે કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ, અને ભય એ પાંચ આકાશનાં તત્ત્વો કહ્યાં, પણ એ વાત મારા સમજવામાં આવતી નથી, કેમકે કામના મને થાય છે, ક્રોધ પણ મને જ ચઢે છે, શોક પણ મને જ થાય છે, મોહ પણ મને થાય છે અને ભય પણ મને જ લાગે છે. માટે એ પાંચ તત્ત્વો મારાં છે, એમાં આકાશનું શું લાગે વળગે છે ? એ કામ ક્રોધાદિક પાંચ તત્ત્વો સાથે આકાશને કાંઈ સંબંધ હોય એમ મને તો ત્રિલકુલ લાગતું નથી.

ગુરુ—હે ભાઈ ! એ વાત વહુ ઝીણી છે; તો પણ તને સમજાવું છું. જેમ મનને કોઈ વસ્તુની કામના થાય અને તે મળે નહીં ત્યારે ક્રોધ ચઢે છે તે આકાશના યોગે કરીને થાય છે. દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર વગેરેમાં મોહ ઉપજે છે, ત્યારે ભય લાગે છે કે રાખેને તેનો નાશ થઈ જાય ! તે ભયે કરીને જો નાશ થાય તો શોક ઉત્પન્ન થાય છે. માટે કામ, ક્રોધ, મોહ,

भय अने शोक राखवां ज नही. कदापि तुं एम क-
हीश के ए कामना वगेरे शी रीते जाय ? तो ते उ-
पर हुं तने एक दृष्टांत कहुं छुं.

दृष्टांत—एक धनवान पुरुष पोताना घरमां सूतो
हतो. ते वखते तेनुं धन चोरी जवाना इरादाथी त्यां
चोर आव्या. अने ते घरधणी जागे छे के ऊंधी गयो
छे तेनी तपास करवासारु ए चोरोए कांकरानी मूठी
भरोने छांपरा उपर नांखी, एवा विचारथी के जो
ते ऊंधी गयो हशे तो तेनुं बधुं धन लूंटीने लड्ड ज-
इशुं; पण ते पुरुष तो जागतो हतो, तेथी एणे खों-
खारो कर्यो, तेथी पेला चोर नासी गया अने तेनुं
धन बच्युं. पण जो जाग्यो न होत तो बधुं धन
लुंटाइ जात.

सिद्धांत—जीवात्मा पोताना देहरूपी घरमां सू-
तो छे. तेनुं आत्मज्ञान रूपी धन लूंटवाने काम क्रो-
धादिक चोरो आवे छे, ते वखते जो विचार रूपी
खोंखारो करे तो चोर नासी जाय अने आत्मज्ञान
जळवाइ रहे. माटे जो कामना उपजे तो एवो वि-
चार करवो के—काममां आसक्त थवाथी रावण सर-

સ્વો મોટો ચક્રવર્તિ રાજા પળ માર્યો ગયો, તો આ-
 પળે તે શી ગણત્રીમાં ? કામ એ પાપનો બાપ છે.
 જેમ માર્ગમાં ચાલતા માણસને લુંટારો ડુંડાં કોતરમાં
 ઘસડી જડ તેનું ધન લુંટી લે છે, તેમ કામ પળ મોક્ષ
 માર્ગે જતા પુરુષને બઢાત્કારે વિષયમાં ઘસડી જડ
 આત્મજ્ઞાનરૂપી ધન લુંટી લે છે માટે કામ એ મહા
 અનર્થનું મૂલ છે. કામ ઉપજે તો સ્ત્રીને વિષે દોષદ-
 ણ્વિધી જોવું, સ્ત્રી તો ઢોલના પોલ જેવી છે. જેમ ઢોલ
 ચામડાથી મઢેલું ઉપરથી સુંદર દેખાય છે ને સુંદર
 અવાજ કરે છે, પણ અંદર કાંઈ નથી, તેમ સ્ત્રી પણ
 ઉપરથી ચામડાથી મઢેલો પૂતળી છે. તે મધુર મધુર
 બોલીને મોહ પમાડે છે, પણ અંદર જોડે તો લોહી,
 પરુ, હાડકાં અને વિષ્ટા જ ભરેલી છે. એના સ્તન
 તથા નિતંબ સુંદર દેખાય છે, પણ તે ફક્ત માંસના જ
 લોચા છે. નેત્રને કમલની ઉપમા આપે છે, પણ તે
 તો માત્ર કોડાં જેવાં જ છે. સઘળું શરીર હાડકાં
 તથા ચામડાનું પાંજરું છે, એમાં સારું શું છે કે જેથી
 મુર્ખ-અજ્ઞાનીજનો તેના પર કામાસક્ત થાય છે.
 એવા વિચારથી કામનાને સમાવવી. ક્રોધ ચઢે તો એ-

વો વિચાર કરવો જે—ક્રોધ તો રાક્ષસ કરતાં પણ નઠારો છે. તે રાતદિવસ પોતાનું લોહી પીએ છે, ને શરીરને સૂકવી નાંખે છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેને લીધે બીજા પણ અનેક અનર્થો થાય છે, એવો વિચાર કરીને ક્રોધ સમાવવો. જો મોહ ઉપજે તો એવો વિચાર કરવો જે—મને જે જે પદાર્થનો મોહ થાય છે તે તો સર્વ મિથ્યા છે, અને તેમાંનું કાંઈ પણ હું જન્મતાં લાવ્યો નહોતો અને મુવા પછી કાંઈ લઈ જવું નથી. એવો વિચાર કરીને મોહને દૂર કરવો. હવે મોહ ગયો તો ભય શાનો ? અને ભય નહીં તો શોક શાનો ?

શિષ્ય—કામ ક્રોધથી નષ્ટ થયેલાનું એકાદ દૃષ્ટાંત હોય તો મને કહી સંભળાવો.

ગુરુ—કામથી તો રાવણ સરખા મોટા રાજવીનું નિકંદન થઈ ગયું તો બીજાની તો વાત જ શી કરવી ? તો પણ હું તને એક દૃષ્ટાંત કહી સંભળાવું છું.

કામનું દૃષ્ટાંત—એકવાર હું પરગામ જતો હતો. ત્યાં રસ્તામાં એક જાડની છાયામાં અમે છ સાત જણા વિશ્રામ લેતા હતા, એવામાં એક મનુષ્ય ત્યાં આવી ચઢ્યો. એનો ચેહેરો શોકાગ્રસ્ત જોઈને અમે

तेने पूछ्युं के—भाइ ! तमे आटला बधा उदास केम जणाओ छो ? त्यारे ते बोल्यो के—अरे भाइ ! मारा दुःखनी शी वात कहुं ! में पोते ज मारी करणीनुं फळ वोहोरी लीधुं छे. एम कहीने ते पोतानी वीत-कवात कहेवा लाग्यो.

“ हुं परम मनोहर अवंती नगरीनो रहीशं छुं. एकवार हुं एक अत्यंत रूपवती नागरी नवयौवनाने जोड़ तेना नयनकटाक्षथी लोभाइने प्रेमपाशमां बंधायो. ए स्त्रीए पण प्रेमभावथो मारा उपर प्रेमदृष्टि नांखो. वातचित करतां ते कोइ परपुरुषनी परणेत स्त्री जणाइ; तो पण कामीदशाथी घेरायलो हुं तेना उपर आसक्त थयो, अने रतिसुख भोगववा माटे अमे एक जगा मुकरर करीने राते ते जगाए बन्नेए मळवुं, एवो ठराव करीने हुं तेनाथी छूटो पड्यो. पछी ए संकेतवाळी जग्याए अमे राते मळ्यां. रात अंधारी हती ने दिवस चोमासाना हता, तेथी मेघमंडळ चढी आवेलुं हतुं, बीजळी विरल विरल अती हती, मेघघटा खूब जामी हती. एवे समये अमे बन्ने एकठां मळ्यां, पण अफसोस ! रतिसुख भोगववानी

तैयारी श्रुतां तो मने कोइ झेरी प्राणीए एवो डस्यो
 के—एकाएक हुं बेभान थइ जमीन पर पड्यो. आ
 बनाव जोइने पेली लटकाळी तो मने त्यांज पडतो
 मूकोने पलायन करी गइ. मने जरा भान आवतां
 महा प्रयत्ने जेम तेम करीने—हुं मारे घेर गयो, अने
 मारी स्त्रोने में सघळी बात कही छूटे मोढे हुं रोइ
 पड्यो. मारा दुःखनी भागियण ए मारी प्राणप्रियाए
 पोतानुं अनिष्ठ नजीक आवेलुं जोइने ते बहु ज दुःखी
 थइ, अने मने झेर उतारवाने माटे एणे घणा घणा
 उपायो कर्या, पण ते सघळा व्यर्थ गया. अंते तेने
 कोइ वृद्ध पुरुषे कह्युं के—जो डंखनी जग्याएथी झेर
 चूशी चूशीने थुंकी नांखे तो तेथी फेर पडे खरो.
 मारा दुःखथी शोकाग्रस्त थयेली ए मारी स्त्रीए तुरत
 तेम कर्युं, पण हाय ! हुं कमनशीब ! मने तो जरा
 आराम थयो खरो, पण ए बिचारी निरपराधी अ-
 बळाने झेर चढ्युं, अने अंते ए मने रोतो मुकीने म-
 रण पामी. हवे हुं घणोए पस्ताउं छुं अने मारी दुष्ट
 कामवासनाने धिक्कारुं छुं, पण मारां दुष्ट कृत्यानुं
 फळ मने नफटने भोगव्या विना छुटको नथी.

पेला पुरुषनो आवी शोकजनक वात सांभ-
ळीने अमो बेठा हता ते मंडळीमांथी एक माणस
बोली उठ्यो के-अरे भाई ! तें जेवुं दुष्ट कामविष-
यनुं फळ भोगव्युं, ते करतां पण अधिक अनिष्ट क्रो-
धथी में भोगवेलुं छे. ते हुं कही संभळावुं लुं, कृपा क-
रीने सांभळो.

क्रोधनुं दृष्टांत.

“ हुं प्रख्यात उज्जेणी नगरीनो रहीश लुं. त्यां
हुं करियाणानो वेपार करतो हतो. एकवार दिवाळी-
ना दिवसोमां हुं मारा चोपडा लइ वेपारनुं सरवायुं
काढतो हतो, एवामां मारों एकनो एक लाडकवायो
छोकरो त्यां आवी रमवा लाग्यो. अने रमतमां ने
रमतमां तेणे मारा चोपडामांथी एक घणा ज उप-
योगी दस्तावेजनुं पानुं चरड दइने फाडी नांखुं. घणी
मेहेनत करतां छतां मारुं सरवायुं मळलुं नहोतुं, तेथी
मारुं मगज भमी गयुं हतुं एटलामां छोकराए आवुं
कृत्य कर्युं, तेथी मने घणो ज क्रोध चढ्यो. तेथी एक
हाथे ए छोकराने पकडी बीजां हाथे भोंयपरथी एक
कांकरो लइ तेनी कुखनी चामडी बेवडी करीने चूटी

રાખી. અને તેને કહેવા લાગ્યો કે-બોલ, 'હવેથી
 આવું કામ ફરીથી નહીં કરું.' પણ એ છોકરો ગ-
 ભરાટને લીધે કે મારા કમનશીવને લીધે ઉલટું
 એમ કહેવા લાગ્યો કે- 'વાપા, હું રોજ એમ કરીશ,
 મને છોડી દો.' એના એવા ઉત્તરથી મને ઘણો જ
 ક્રોધ ચઢ્યો, તેથી મેં જોયું તેના મોઢાપર એવો ત-
 માચો માર્યો કે તેથી તે એકદમ લોહી ઓકતો ત-
 મ્મર લાડને નીચે પડ્યો, અને માત્ર અરધી ઘડીમાં
 તો તેનું શરીર પ્રાણ વિનાનું અચેત થઈ ગયું. તેનું
 આમ અચાનક મરણ નીપજેલું જોઈને તેની મા ત્યાં
 આવી પોહોચી; અને ઘણા ઘણા વિલાપ કરીને ઘણું
 જ આક્રંદ કરવા લાગી. ઓર હાય ! તે એકલું આ-
 ક્રંદ કરીને જ વેણી ન રહી, પણ મારા કૃત્યનું મને
 ફલ આપવાને તેણે એકદમ પોતાની જીભ કરડીને
 પોતાના પ્રાણ, અને સમર્પણ કર્યા. આ બનાવની સ-
 રકારને સ્વચ્છર થતાં પોલીસના માણસો મને મુસ્કેટાટ
 બાંધીને પકડી ગયા. રસ્તામાં પણ અનેક લોકો મને
 ઘંઘો જ ધિક્કારતા હતા. બ્યાયાધીશ આગલ મારી
 તપાસ ચાલી. મારા પુત્ર તથા સ્ત્રીના મરણનું કારણ

હું જ ઠર્યો, પણ અજાણતાં મોત નીપજ્યું છે એમ ઠરા-
વીને મને દેહાંત શિક્ષા તો ન કરો, પણ મારું ઘરવાર
તથા માલમિલકત જત કરી મને દેશનિકાલની શિ-
ક્ષા કરી છે, તેથી મારો દેશ છોડી હું અહીં પરદેશમાં
રખડતો-રખડતો આવી ચડ્યો છું. ઓરે !! આજ
પણ મને એ વાત સાંભરી આવે છે તો મારું હૈયું ભગદ
આવે છે !!!”

આ વાત સાંભળીને શિષ્ય ગુરુને કહેવા લા-
ગ્યો કે—ઓરે ! કામ તથા ક્રોધ તો મહા અનિષ્ટનું
કારણ છે.

ગુરુ—ઓરે ભાઈ ! આ દૃષ્ટાંતો જોવા તો વીજા
અનેક બનાવો એ દુષ્ટ કામ તથા ક્રોધને લીધે બને-
લા છે. તેમજ શોક, મોહ તથા ભયથી પણ અનેક
દુઃખો આવી પડે છે. તેનું વર્ણન કરતાં પાર આવે
તેમ નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને
પણ કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ॥

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥

અર્થ—કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ નરકનાં દ્વાર છે, તે મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થનો નાશ કરે છે. માટે એ ત્રણેનો વિવેક તથા આત્મવિચારવડે ત્યાગ કરવો.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ અને ભય એ પાંચે તત્ત્વો આકાશનાં છે. તે હૃદયાકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રસિદ્ધ રીતે દુઃખ દેનારાંજ છે એમ જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો. એ પાંચે તત્ત્વો જો કે સૂક્ષ્મદેહના ધર્મ છે, તો પણ તેઓનો આવેશ સ્થૂળ દેહમાં દેખાય છે, માટે તેઓને સ્થૂળ દેહનાં તત્ત્વો ગણ્યાં છે.

ઉપર જે પચીશ તત્ત્વો ગણાવ્યાં તેનો આ સ્થૂળ દેહ બનેલો છે. એને પંચીકૃત પંચ મહાભૂતનું કાર્ય કહે છે.

શિષ્ય—હે સ્વામીન્ ! આપે પંચીકૃત પિંચમહા ભૂત કહ્યાં તે, ખુલાસાથી સમજાવો.

ગુરુ—મુખ્ય પંચમહાભૂત છે. ઇશ્વર ઇચ્છાથી તે દરેકના પાંચ પાંચ ભાગ શ્રદ્ધાને કુલ પચીશ તત્ત્વો થાય છે, તેથી એ પંચીકરણ કહેવાય છે. જ્યારે પંચમહા-

ભૂત પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે અપંચીકૃત એટલે જુદાં જુદાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી પંચીકરણના પ્રકારથી તે એકઠાં મળે છે ત્યારે તેમાંથી સ્થૂળ દેહ વંધાય છે. તેનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—પંચમહાભૂતના બધે ભાગ કરવા અને બે વિભાગમાંથી પ્રથમના અકેકા ભાગના પાછા ચાર ચાર ભાગ કરવા. અને બાકીનો જે એક એક ભાગ રહ્યો તે કાયમ રાખવો. અને તે કાયમ રાખેલા ભાગમાં ઉપર કહેલો દરેક ભૂતનો આઠમો આઠમો ભાગ મેળવવો એટલે તે પંચીકરણ થયું. જેમકે પૂર્ણ એટલે સોઠ અંશવાળી પૃથ્વી છે, તેના આઠ આઠ અંશના બે ભાગ કરવા, તેમાંથી એક ભાગ આઠ અંશનો કાયમ રાખવો, અને બીજો ભાગ આઠ અંશનો રહ્યો તેના બધે અંશના ચાર ભાગ કરવા. એવી જ રીતે જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશના ભાગ કરવા. હવે કાયમ રાખેલા પૃથ્વીના આઠ અંશવાળા ભાગમાં બે અંશવાળો જલનો ભાગ, બે અંશવાળો તેજનો ભાગ, બે અંશવાળો વાયુનો ભાગ અને બે અંશવાળો આકાશનો ભાગ એવી રીતે ચાર જૂતના બધે અંશવાળો અકેક ભાગ (કુલ

ચાર ભાગ) મેલવતાં સોઠ અંશ પૂરા થવાથી પા-
ર્શ્વિક શરીર બંધાય છે. એજ રીતે જલશરીર, તેજ
શરીર, વાયુશરીર અને આકાશશરીર બંધાય છે.
એવી રીતે જેઓનું પંચીકરણ થયું છે તેઓને પંચી-
કૃત પંચમહાજૂત કહે છે. તેનો આ સ્થૂલ દેહ ઉ-
ત્પન્ન થયો છે.

સ્થૂલ દેહનાં પંચીકૃત પચીશ તત્ત્વોનું કોષ્ટક.

(આ કોષ્ટકમાં પ્રત્યેક ભૂતના સોઠ અંશ કલ્પી દરેક ભૂત-
માં પોતાના આઠ તથા વીજાં ચાર ભૂતના ચત્વે અંશ કેવી રીતે
મળે છે તેના આંકડા પણ બતાવ્યા છે.)

પંચભૂત.	પૃથ્વી	જલ	તેજ	વાયુ	આકાશ
પૃથ્વી	અસ્થિ ૮	શોણિત ૨	આલમ ૨	આકુંચન (સંકોચન) ૨	કટથાકાશ ૨
જલ	માંસ ૨	શુક્ર ૮	કાન્તિ ૨	ચલન ૨	ઉદરાકાશ ૨
તેજ	નાડી ૨	મૂત્ર ૨	ક્ષુધા ૮	વલન (ઉત્ક્રમણ) ૨	હૃદયાકાશ ૨
વાયુ	ત્વચા ૨	સ્વેદ ૨	તૃષા ૨	ધાવન ૮	કંઠાકાશ ૨
આકાશ	રોમ ૨	લાલ ૨	નિદ્રા ૨	પ્રસારણ ૮	શિરાકાશ ૮

ઉપલ્યા કોષ્ટકનો ખુલાસો.

પૃથ્વીના-મુખ્ય તથા પેટા ભાગનો ખુલાસો:-

૧ અસ્થિ-એ પૃથ્વીનો મુખ્ય ભાગ છે. કેમકે અસ્થિ એટલે હાડકાંને આપણે હાથવડે દબાવીએ છીએ તો તે પૃથ્વીની પેઠે કઠણ લાગે છે, માટે તે પૃથ્વીનો અરધો ભાગ સમજવો, અને વાકીના અરધા ભાગના ૧ શોણિત, ૨ આલસ; ૩ આકુંચન, અને ૪ કટયાકાશ એ ચાર ભાગ થયા. તે અનુક્રમે જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ ભૂતમાં મળ્યા છે તેની વિગત:-

૧ શોણિત-એટલે લોહીનો રંગ રાતો છે તેથી એ પૃથ્વીનો ભાગ છે, પણ એ જલમાં મળ્યો તેથી જ-લનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૨ આલસ-એમાં પૃથ્વીની પેઠે જડતા હોવાથી તે પૃથ્વીનો ભાગ છે, પણ એ તેજમાં મળ્યો તેથી તેજનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૩ આકુંચન-એટલે સંકોચન પૃથ્વીની પેઠે જડતાનો હેતુ છે, માટે એ પૃથ્વીનો ભાગ છે, પણ એ વાયુભૂતમાં મળ્યાથી વાયુનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૪ કટ્યાકાશ-એ મળને રાखે છે, અને મળ એ પૃથ્વીનો ભાગ છે. માટે કટ્યાકાશ પૃથ્વીનો ભાગ છે, પણ એ આકાશમાં મળ્યો તેથી આકાશનું તત્ત્વ કહેવાય છે.

જલના-મુખ્ય તથા પેટા ભાગનો સુલાસો:—

શુક્ર—એટલે વીર્ય એ જલનો મુખ્ય ભાગ છે, કેમકે જલ જેમ ધોળું છે અને ઝાડપાલો વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વીર્ય પણ ધોળું છે અને ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે એ જલનો અરધો ભાગ છે, અને વાકીના અરધા ભાગના ચાર વિભાગ થયા. ૧ માંસ ૨ કાન્તિ, ૩ ચલન અને ૪ ઉદરાકાશ. તે અનુક્રમે પૃથ્વી, તેજ, વાયુ અને આકાશમાં મળ્યા તેની વિગત:—

૧ માંસ—એ જલનો પેટે દ્રવીભૂત હોવાથી જલનો ભાગ છે, પણ પૃથ્વીનાં તત્ત્વો સાથે મળ્યાથી પૃથ્વીનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૨ કાન્તિ—એ જલનો ભાગ છે, કેમકે જલનાં સંબંધથી કાન્તિ બદલાઈ જાય છે, પણ તે તેજનાં

તત્ત્વો સાથે મઢી તેથી તેજનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૩ ચલન—એ જઠનીપેટે ચઢાયમાનશ્રતું હોવાથી જઠનો ભાગ છે, પણ તે વાયુનાં તત્ત્વ સાથે મઢ્યું છે તેથી વાયુનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૪ ઉદરાકાશ—એ જઠને રહેવાનું સ્થાન હોવાથી જઠનો ભાગ છે, પણ તે આકાશને મઢ્યો તેથી આકાશનો ગણાય છે.

તેજના—મુખ્ય તથા પેટા ભાગનો ખુલાસો:-

ક્ષુધા—એ તેજ એટલે અગ્નિનો મુખ્ય ભાગ છે; કેમકે જઠરમાં અગ્નિ પ્રવલ્લ છે તેથી ક્ષુધા એટલે મૂ-
ખ લાગે છે. અને બાકીના અરધા ભાગના ચાર વિ-
ભાગ થયા તેનાં નામ- ૧ નાડી, ૨ મૂત્ર, ૩ વલન
અને ૪ હૃદયાકાશ. એ અનુક્રમે પૃથ્વી, જઠ, વાયુ અને
આકાશમાં મળ્યા તેની વિગત:-

૧ નાડી—એનાથી જ્વરની પરીક્ષા થાય છે માટે
એ તેજનો ભાગ છે, પણ પૃથ્વીનાં તત્ત્વો સાથે મળ્યા-
થી પૃથ્વીનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૨ મૂત્ર—એ તેજનો ભાગ છે, કેમકે અગ્નિની પેટે

૧ ગરમ છે, પણ જલના તત્ત્વ સાથે મળ્યું તેથી જ-
લનું ગણાય છે.

૩ વલન—એની અગ્નિની પેઠે ઉર્ધ્વગતિ છે માટે
૧ તેજનું છે, પણ તે વાયુને મળ્યું તેથી વાયુનું તત્ત્વ
ગણાય છે.

૪ હૃદયાકાશ—એમાં નિરંતર ઉષ્ણતા રહેછે
તેથી તેજનો ભાગ છે, પણ તે આકાશને મળ્યાથી
આકાશનો ગણાય છે.

વાયુના—મુખ્ય તથા પેટા ભાગનો સુલાસો:-

ધાવન—૧ વાયુનો મુખ્ય ભાગ છે, કેમકે જેમ
વાયુનો વેગ વધારે હોય છે તેમ દોડવાનો વેગ પણ
વધારે હોય છે, માટે તે વાયુનો અરધો ભાગ છે, અને
બાકીના અરધા ભાગમાંથી ૧ ત્વચા, ૨ સ્વેદ, ૩
તૃષા અને ૪ કંઠાકાશ ૧ ચાર ભાગ થયા. તે અનુ-
ક્રમે પૃથ્વી, જલ, તેજ, અને આકાશમાં મળ્યાછે.
તેની વિગત:-

૧ ત્વચા—૧ટલે ચામડીથી સ્પર્શ થાય છે તેથી
તે વાયુનો ભાગ છે; પણ ૧ પૃથ્વીનાં તત્ત્વસાથે મ-

લ્યાથી પૃથ્વીનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૨ સ્વેદ—ઘટલે પરસેવો ઘણા શ્વાસોચ્છવાસથી થાય છે માટે એ વાયુનો ભાગ છે, પણ એ જલના તત્ત્વસાથે મળ્યો તેથી જલનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૩ તૃષ્ણા—ઘટલે તરસ વાયુનું શોષણ શ્વાસથી લાગે છે, માટે એ વાયુનો ભાગ છે; પણ તે તેજના તત્ત્વસાથે મળી તેથી તેજનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૪ કંઠાકાશ—એ વાયુને જવા આવવાનું સ્થાન છે માટે વાયુનો ભાગ છે; પણ આકાશના તત્ત્વસાથે મળ્યો તેથી આકાશનો ગણાય છે.

આકાશના—મુખ્ય તથા પેટા ભાગનો સુલાસો.

શિરાકાશ—એ આકાશનો મુખ્ય ભાગ છે; કેમકે માથામાં જે પોલાણ છે તે આકાશને લીધેજ છે, અને તે આકાશનો અરધો ભાગ છે. વાકીના અરધા ભાગના ચાર વિભાગ શ્રયા તેના નામ:-૧ રોમ ૨ લાઠ, ૩ નિદ્રા અને ૪ પ્રસારણ. તે અનુક્રમે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુજૂતમાં મળ્યા છે તેની વિગત—

૧ રોમ—એટલે સંવાડાં આકાશનો આઠમો ભાગ છે; પણ પૃથ્વીના તત્ત્વસાથે મળ્યાથી તે પૃથ્વીનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૨ લાઠ—એ શિરાકાશમાંથી નીચે આવે છે માટે એ આકાશનો આઠમો ભાગ છે; પણ જઠના તત્ત્વસાથે મળી તેથી તે જઠનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૩ નિદ્રા—એ આકાશની પેઠે શૂન્ય સ્વભાવવાળી છે તેથી આકાશનો આઠમો ભાગ છે; પણ તેજના તત્ત્વસાથે મળેલી હોવાથી તે તેજનું તત્ત્વ ગણાય છે.

૪ પ્રસારણ—એમાં આકાશની પેઠે વ્યાપકતા હોવાથી તે આકાશનો આઠમો ભાગ છે; પણ તે વાયુના તત્ત્વસાથે મળેલું હોવાથી વાયુનું તત્ત્વ ગણાય છે.

એ રીતે પંચીકૃત પંચમહાભૂતમાંથી પચીશ તત્ત્વોનો આ સ્થૂલદેહ બન્યો છે. એ સર્વ તત્ત્વો પંચ-જૂતનું કાર્ય છે તેથી જડ છે, અને આત્મા તો તેથી ન્યારો છે, માટે સારીપેઠે ડુંડો વિચાર કરીને જોતાં એ પચીશ તત્ત્વોના સમૂદાયરૂપ સ્થૂલ દેહસાથે આત્માને કાંઈ સંબંધ નથી, એ તો પંચમહાભૂતનાં તત્ત્વો

છે, મોટું એમાંથી અહંતા—મમતા છોડી દેવી. સ્વરૂં જોતાં ‘દેહ’ એ નામજ કલ્પના માત્ર છે. તે જે જે તત્ત્વોનો બનેલો છે તે વધાં જુદાં જુદાં કરી નાંખ્યાં હોય તો પછી દેહ કાંઈ રહેતો નથી. જેમ ઇંટો, માટી, લાકડાં વગેરેને જોડ્યાથી તેના સમૂદાયનું નામ ઘર પડ્યું, પણ તે ઇંટો, માટી, લાકડાં વગેરેને જુદાં જુદાં કરી નાંખીએ, તો પછી ઘર કાંઈ દેખાતું નથી, એજ રીતે ‘દેહ’ નામ સત્ય નથી, પણ કલ્પના માત્ર છે. તે ઉપર તને એક દૃષ્ટાંત કહુંછું.

દૃષ્ટાંત—૧ જીવરાજ શેઠ નામે એક મોટો ગૃહસ્થ પુરુષ હતો, તેણે પોતાને રહેવાને માટે ઇંટો, માટી તથા ચુનાથી એક મોટું ઘર ચણાવ્યું હતું. તેમાં એક મોટું દ્વાર તથા બીજાં નાનાં વારી વારણાં પુષ્કલ હતાં, ચાર મોટા થાંભલા હતા, છાપરા ઉપર વચ્ચે એક મોટો મોભ તથા આજુબાજુ બીજા નાના મોભ પણ હતા, અને તે ઉપર વલીઓ તથા વાંસથી છાપરું માલી લીધું હતું. એવા મોટા ઘરમાં એ જીવરાજ શેઠ રહેતો હતો; પરંતુ મોટી પ્રવૃત્તિવાળો જીવરાજ એ ઘરમાં રહીને સુખી થયો નહીં, તેથી એ ઘર વેહેમીલું

માનીને અંતે તેને ઉકેલી નાંખ્યું; અને ઇંટો, માટી, ચૂનો, લાકડાં વગેરે વધાં અલગ અલગ કરી નાંખ્યાં, તેથી જે પ્રથમ જીવરાજ ડોઠનું ઘર કહેવાતું હતું તે મટીને ઉજડ જમીન થઈ રહી.

સિદ્ધાંત-જીવરાજ ડોઠ તે જીવાત્મા, ઘર તે દેહ, અને ઇંટો, માટી, ચૂનો, લાકડાં વગેરેને ઠેકાણે પંચમહાભૂત સમજવાં. એ પંચમહાભૂત વધાં છૂટાં પડી જાય છે ત્યારે પછી 'દેહ' નામ રહેતું નથી. માટે એ નામ કલ્પના માત્ર જ છે. તે ઉપર વળી વીજું એક દૃષ્ટાંત કહીને તને સમજાવું છું.

દૃષ્ટાંત-૨ એકવાર જ્ઞાની અને અજ્ઞાની નામના બે માણસ માર્ગમાં ચાલ્યા જતા હતા. તે સમયે અજ્ઞાનીએ જ્ઞાનીને કહ્યું કે-આપણે બહુ લાંબેથી ચાલ્યા આવીએ છીએ તેથી થાકી ગયા છીએ માટે પેલી ગાડી આવે છે તેમાં બેસીએ. ત્યારે જ્ઞાનીએ કહ્યું કે-ભાઈ ! ગાડી ક્યાં છે ? મને તો કાંઈ જણાતી નથી. ત્યારે અજ્ઞાની બોલ્યો કે-પેલી ગાડી ચાલી આવે છે, જુઓ, એને બે બઢદ જોડેલા છે તે હું દેખું છું અને તમે કહો-

छो के गाडी क्यां छे ? मने तो लागे छे के-तमारी आंखे बरोबर देखातुं नही होय ! ए सांभळीने ज्ञानी बोल्यो के- ए गाडी सिद्ध न थाय तो शी शरत ? पेलाए उत्तर आप्यो के-ए बात खोटी ठरे तो मारा मोटा उपर बे तमाचा मारजो. एटलामां गाडी ते-ओनी पास आबी पोहोची. त्यारे अज्ञानीए कह्युं के ल्यो, आ गाडी आबी. त्यारे ज्ञानी बोल्यो के-क्यां छे ? हाथ बडे बताव. पछी पेलाए गाडीनां पैडां उपर हाथ मूकीने कह्युं के-आ गाडी छे. त्यारे ज्ञानीए कह्युं के-ए तो पैडां छे. पछी पेलो अज्ञानी मांचडो, धरी, उध वगेरे उपर हाथ मूकीने कहंतो गयो के-आ गाडी छे. त्यारे ज्ञानी कहेवा लाग्यो के-एतो मांचडो छे, धरी छे, उध छे. ए रीते 'गाडी' नाम सिद्ध थयुं नही. पछी अज्ञानी बोल्यो के-वारु, ए गाडी नही; परंतु तेने आ बे बळद जोडेला छे ते तो खरा ? ज्ञानी बोल्यो के बळद क्यां छे ? बताव तो खरो ? पछी अज्ञानी ते बळदनां शींगडां, कांध, बरडो, पूछडुं, पग वगेरे उपर हाथ मुकीने जेम जेम बताववा लाग्यो तेम तेम पेलो ज्ञानी ते ते अवयव-

નાં નામ બોલીને કહેવા લાગ્યો કે—આ તો શીંગડાં છે, કાંધ છે, વરડો છે, પૂછડું છે, પગ છે. તેથી ‘વઢદ’ નામ સિદ્ધ થયું નહીં. પછી હારીને પેલા અજ્ઞાનીએ કહ્યું કે—ભાઈ ! આપણી શરતમાં હું હાર્યો, માટે હવે મારા મોઢા ઉપર બે તમાચા મારો. ત્યારે જ્ઞાની બોલ્યો કે—તમાચા ક્યાં મારું, તારું મોઢું બતાવ. ત્યારે અજ્ઞાનીએ ગાલ બતાવ્યો. એટલે જ્ઞાની બોલ્યો કે—એ તો ગાલ છે. પછી અજ્ઞાની લમણા, કપાળ, નાક, હોઠ, હડપચી, દાઢી વગેરે બતાવતો ગયો તેમ તેમ પેલો જ્ઞાની તે તે અવયવનાં નામ દેતો ગયો. તેથી ‘મોઢું’ એ નામ સિદ્ધ થયું નહીં. એજ રીતે આ દેહ નામ પણ કલ્પના માત્ર છે. માટે એ દેહ તથા દેહનાં સંબંધીમાં અહંતા મમતા ન રાખવી. વઢી આ સ્થૂલ દેહને અન્નમય કોશ કહેલો છે. તે અન્નમય કોશથી પણ આત્મા ન્યારો જ છે.

શિષ્ય—હે ગુરુ મહારાજ ! તમે તો વઢી આ સ્થૂલ દેહને અન્નમય કોશ કહ્યો. તો તે પણ મને સમજાવવાની કૃપા કરો.

ગુરુ—દેહ અન્નથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને વધે છે

પણ અન્નથી જ. માટે એને અન્નમય કહેલો છે. તે કૌ-
શેટાની પેઠે તથા તરવારના મ્યાનની પેઠે આત્માનું
આવરણ કરીને રહ્યો છે માટે એને કોશ કહે છે.
પિતાએ खावेला અન્નનું પરિણામ વીર્ય છે, અને મા-
તાએ खावेला અન્નનું પરિણામ રુધિર છે. માતાનું
રુધિર અને પિતાનું વીર્ય એ બન્ને ગર્ભાશયમાં એકઠાં
થવાથી ગર્ભ રહે છે અને તેથી દેહ બંધાય છે. પિતા-
ના વીર્યથી હાડકાં, નાડીઓ અને મજ્જા થાય છે.
અને માતાના રુધિરથી લોહી, માંસ અને ચામડી
થાય છે. એવી રીતે અન્નથી જ દેહનું બંધારણ છે. વ-
ઠ્ઠી દેહ ઉત્પન્ન થયા પછી પણ અન્નથી જ વધે છે.
બાલ્યાવસ્થામાં માતાના દૂધથી વધે છે, તે દૂધ પણ
અન્નનું જ પરિણામ છે. દાંત આવ્યા પછી અન્ન खा-
વાથી જ દેહ વધે છે. એ રીતે દેહ અન્ન વિના જીવ-
તો નથી. અને મરે છે ત્યારે પણ અન્નરૂપ પૃથ્વોમાં
મઠ્ઠી જાય છે અથવા વીજાં પ્રાણીઓનો અન્નરૂપ
ભક્ષ્ય થાય છે. માટે એ અન્નમયકોશ એટલે દેહ આ-
ત્માથી કેવલ ભિન્ન જ છે. માટે એમાં અહંતા-મમતા
ન કરવી એટલે મોક્ષ જ છે.

ગુરુ—હવે સ્થૂલદેહની અવસ્થા વગેરેનું વર્ણન કરું છું.

ચોપાઈ.

જાગ્રત અવસ્થા નેત્ર સ્થાન,
વૈશ્વરી વાચા સ્થૂલ ભોગ માન;
ક્રિયા શક્તિ રજોગુણ જાણ,
અકાર માત્રા વિશ્વ અભિમાન. ૭

અર્થ—જાગ્રત અવસ્થાનું સ્થાન નેત્ર છે, વૈશ્વરી વાચા છે, સુખ દુઃખાદિક સ્થૂલ ભોગ છે, ક્રિયા શક્તિ છે, અકાર અક્ષર એજ માત્રા છે અને વિશ્વ અભિમાન છે.

વિવેચન—જાગ્યા પછી ઇન્દ્રિયોવડે શબ્દ સ્પર્શાદિક વિષયોનું જેમાં જ્ઞાન થાય છે તેને જાગ્રત અવસ્થા કહે છે. એ જાગ્રત અવસ્થાનો વ્યવહાર નીચે લખેલા કોષ્ટકમાં બતાવેલાં બેંતાલીસ તત્ત્વોથી થાય છે.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો.	જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો.	તેના દેવતા.
શ્રોત્ર (કાન)	શબ્દ	દિક્પાલ
ત્વચા (ચામડી)	સ્પર્શ	વાયુ
ચક્ષુ (આંખ)	રૂપ	સૂર્ય
જીવ્હા (જીભ)	રસ	વરુણ
ગ્રાણ (નાભિકા)	ગંધ	અશ્વિની કુમાર

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો.	કર્મેન્દ્રિયોના વિષયો.	તેના દેવતા.
વાક્ (વાણી)	વચન (વોલવું)	અગ્નિ
પાણિ (હાથ)	આદાન (ગ્રહણ-લેવુંદેવું)	ઇંદ્ર
પાદ (પગ)	ગમન (ચાલવું)	ઉપેન્દ્ર
ગુદા (પાયુ)	વિસર્ગ (મલત્યાગ)	મૃત્યુ (યમ)
શિશ્ર (લિંગ)	આનંદ (રતિવિલાસ)	પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા)
(ઉપસ્થ)		

ચાર અંતઃકરણ.	તેના વિષયો.	તેના દેવતા.
મન	સંકલ્પ વિકલ્પ	ચંદ્રમા
બુદ્ધિ	નિશ્ચય	બ્રહ્મા
ચિત્ત	ચિંતન	નારાયણ
અહંકાર	અભિમાન	રુદ્ર

ઉપરનાં ત્રણ કોષ્ટકમાં બતાવેલાં ૪૨ તત્ત્વો-
માંથી જો એક પણ તત્ત્વ કમી હોય તો તેટલો વ્ય-
વહાર જાગ્રત અવસ્થામાં કમી થાય છે. માટે જા-
ગ્રત અવસ્થામાં જે કાંઈ વ્યવહાર થાય છે તે સર્વને

જાણનારો તથા તેનો સાક્ષી હું છું એમ જાણવું. એ જાગ્રત અવસ્થાનું સ્થાન નેત્ર છે, કારણ કે ઘણું કરીને જાગ્રત અવસ્થાનો સઘળો વ્યવહાર નેત્રવડે થાય છે. જાગ્રત અવસ્થામાં વૈશ્વરી વાચા છે. ૧ કંઠ, ૨ તાલવું, ૩ જીભ, ૪ દાંત, ૫ હોઠ, ૬ નાસિકા, ૭ છાતી અને ૮ માથું એ આઠ સ્થાનથી મનુષ્ય જે બોલે છે તેને વૈશ્વરી વાચા કહે છે. જાગ્રત અવસ્થાના સ્થૂલ ભોગ છે, એટલે પ્રસિદ્ધ રીતે સુખ દુઃખ વગેરે જે ભોગવવાપણું થાય છે એ સર્વ સ્થૂલ ભોગ છે. જાગ્રત અવસ્થામાં ક્રિયા શક્તિ છે. ક્રિયા શક્તિ એટલે દેહનો ક્રિયારૂપ જે વ્યવહાર થાય છે તે. જાગ્રત અવસ્થાનો રજો ગુણ છે. રજો ગુણ એટલે અભિમાને કરીને કામ, ક્રોધ, લોભ, યત્ન, રાગ, દ્વેષ इत्यादि રાજસી ક્રિયારૂપ વ્યવહાર જેનાથી થાય છે તે. જાગ્રત અવસ્થાની અકાર માત્રા છે, એટલે અકાર અક્ષર એજ માત્રા છે. અને વિશ્વઅભિમાન એટલે જાગ્રત અવસ્થામાં જીવાત્મા ‘હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું’ એવું અભિમાન કરે છે તે.

ઉપર કહેલાં સર્વ તત્ત્વોને જાણવાવાળો તું છે

અને એ સઘળાં જાગ્રત અવસ્થા સાથે સંબંધ ધરાવનારાં છે, માટે તારાં નથી, માટે તેમાં પણ અહંતા મમતા કરવી નહીં.

ચોપાઈ.

ઉપલ્યાં પચ્ચીશ ને આ અષ્ટ,

એવાં તત્ત્વ તેત્રીશ સ્પષ્ટ;

એ દૃશ્ય તું દ્રષ્ટા જાણ,

(૧) તું કેમ ચાઈશ વેદ પ્રમાણ. ૮

અર્થ—ઉપર જે પ્રથમ કામ ક્રોધાદિક પચ્ચીશ તત્ત્વ ગણાવ્યાં તે, અને આ હાલમાં જે જાગ્રતાદિક આઠ તત્ત્વ ગણાવ્યાં એ સર્વ મઝીને તેત્રીશ તત્ત્વો સ્પષ્ટ છે. એ સઘળાં દૃશ્ય છે અને તું તેઓનો દ્રષ્ટા છે. માટે એ તત્ત્વોરૂપ તું કેમ કરીને થઈશ ? અર્થાત્ એ જે તેત્રીશ તત્ત્વો છે તે તું નથી, એવું વેદનાં વાક્યોનું પ્રમાણ છે.

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યજીએ પણ કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

ઘટદ્રષ્ટા ઘટાદ્વિન્નઃ સર્વથા ન ઘટો યથા ।

દેહદ્રષ્ટા તથા દેહો નાહમિત્યવધારયેતુ ॥

અર્થ—જેમ ઘડાનો દ્રષ્ટા ઇટલે જોનારો ઘડાથી જૂદો છે, તે કોઈપણ પ્રકારે ઘડારૂપ નથી, તેમજ દેહનો દ્રષ્ટા (આત્મા) તે કોઈપણ પ્રકારે દેહરૂપ નથી એમ ધારવું.

હે શિષ્ય ! જેમ ઘડો જડ અને દૃશ્ય છે તથા પંચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, તેમજ આ દેહ પણ જડ અને દૃશ્ય છે તથા પંચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. અને તેનો દ્રષ્ટા તું ચૈતન્ય છે.

શિષ્ય—હે મહારાજ ! આપે ઘડાને જડ કહ્યો એતો વાસ્તવિક છે, કેમકે એ કાંડ વધતો કે હાલતો ચાલતો નથી, પણ દેહ તો વધે છે તથા હાલે ચાલે છે, માટે મારા ધારવા પ્રમાણે દેહને ચૈતન્ય કહેવો જો-ઈએ; તેમ છતાં તમે એને ઘડાની પેઠે જડ કહો છો તેનું શું કારણ ?

ગુરુ—દેહ દરરોજ વધે છે ધરો, પણ ઇટલાજ .

કારણથી તેને ચૈતન્ય કહી શકાય નહીં. જેમ ઉકરડામાં દરરોજ છાણ, માટી, કચરો, વગેરે નાંચવાથી તે વધીને મોટો થાય છે, પણ એને ચૈતન્ય કહેવાતો નથી. તેમ દેહમાં પણ દરરોજ અન્નપાણી, શાકભાજી, મેવા મીઠાઈ વગેરે નાંચવાથી તે વધે છે, માટે એને ચૈતન્ય કહેવાય નહીં. વળી તું કહીશ કે દેહ જડ છે તો તે હાલે ચાલે છે કેમ ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે—દેહ પોતાની મેળે હાલી ચાલી શકતોજ નથી, જો પોતાની મેળે હાલી ચાલી શકતો હોય તો તેમાંથી જીવ નીકળી ગયા પછી મડદું કેમ હાલી ચાલી શકતું નથી ? માટે તેમાં હલન ચલનની ક્રિયા કરનાર જીવાત્મા જુદોજ છે. માટે દેહ ચૈતન્ય નથી પણ આત્મા જ ચૈતન્ય છે. જેમ લોઢામાં અગ્નિના સંબંધથી દાઢકતા જણાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ આત્માના સંબંધથી દેહમાં ચૈતન્યતા જણાય છે. માટે સ્વરી રીતે જોતાં તો દેહ જડ છે અને તું આત્મા તેનાથી જુદો ચૈતન્યરૂપ, અજર, અમર છે.

શિષ્ય-હે ગુરુજી ! હું જન્મ્યો છું, અને મરી

પણ જઈશ, તેમ છતાં તમે મને અજર અમર કેમ કહો છો ?

ગુરુ—હે ભાઈ ! જન્મવું, મરવું વગેરે વિકાર દેહને થાય છે પણ આત્માને નથી. આત્મા તો નિર્વિકાર છે. કહ્યું છે કે—

દુહો.

જાયતે અસ્તિ વર્ધતે, વિપરિણમતે જોય,
અપક્ષીયતે વિનશ્યતિ, ષટ્ વિકાર કહી સોય. ૯

અર્થ—૧ જાયતે એટલે જન્મે છે, ૨ અસ્તિ એટલે જન્મ્યા પછી છે, ૩ વર્ધતે એટલે જન્મ્યા પછી વધે છે. ૪ વિપરિણમતે એટલે જુવાન થાય છે, ૫ અપક્ષીયતે એટલે ઘરડો થાય છે. અને ૬ વિનશ્યતિ એટલે નાશ પામે છે અર્થાત્ મરી જાય છે. એ છ વિકાર દેહને છે.

દુહો.

એ ષટ્ વિકાર દેહને કહ્યા, તું પોતે નિર્વિકાર;
ગુરુ વાક્યે વિશ્વાસ કરી, અનુભવ મનમાં ધાર. ૧૦

• ટીકા—ઉપરના નવમા દોહરામાં કહેલા છ વિકાર સ્થૂઝ દેહને થાય છે, તું આત્મા તો પોતે નિર્વિકાર છે. માટે બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને ‘હું નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્મા છું’ એવો અનુભવ તારા મનમાં ધારણ કર.

હે ભાઈ ! આ સ્થૂઝ દેહના છ વિકાર તને શી રીતે થાય ? કેમકે તું તો દેહથી જુદો આત્મા છે. જેમ માટીમાંથી ઘડો ઉત્પન્ન થયો, તે ઘડામાં જે આકાશ-અવકાશ-પોલાણ છે, તે કાંઈ નવું થયું નથી (એટલે જન્મ્યું નથી). ઘડો ઉત્પન્ન થયા પછી આ ઘડો છે એમ કહેવાયું, પછી તેને ટીપીને વધાર્યો, પછી પકવ્યો, તેથી પૂર્ણ (જુવાન) થયો, પછી તેમાં કાંઈ અથડાવાથી સ્વોસ્વરો (ઘરડો) થયો, અને પછી ફૂટી ગયો એટલે તેનો નાશ થઈ ગયો. એ રીતે છ વિકાર ઘડાને થયા, પણ તેથી ઘડામાં રહેલા ઘટાકાશને એમાંનો કોઈપણ વિકાર થતો નથી; કારણ કે આકાશ નિર્લેપ, નિર્વિકાર, સંગરહિત અને અવયવ રહિત છે. તેમજ દેહથી ભિન્ન આત્મા પણ નિર્લેપ, નિર્વિકાર, સંગરહિત અને અવયવ રહિત છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે-

॥ શ્લોકઃ ॥

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં

ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।

અજોનિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

અર્થ—આત્મા કોઈ દિવસ જન્મતો નથી અને મરતો પણ નથી, એ થયો નથી અને થનાર પણ નથી, અર્થાત્ વિકાર પામતો નથી. એ તો જન્મ મરણ રહિત, નિત્ય, સદા સર્વદા એકરૂપ અને પુરાતન છે; વળી શરીરનો નાશ થતાં એ નાશ પામતો નથી.

માટે હે શિષ્ય ! સ્થૂળ દેહના છ વિકાર તને (આત્માને) નથી, તું તો સદા સર્વદા અजर અમર છે; તું દેહ નથી. ગુરુના વચનમાં વિશ્વાસ રાખ અને તારા હૃદયમાં વિચાર કર. અને શાસ્ત્રો પણ એમ જ કહે છે કે—તું બ્રહ્મ છે. અને વિચારમાં પણ આવે છે જે હું સર્વને જાણવાવાળો તથા સર્વથી ન્યારો છું. માટે વેદાંતશાસ્ત્ર તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુનો બોધ અને

શ્રીજો પોતાનો અનુભવ, એ ત્રણેની એક્યતા કરીને નિશ્ચય કર કે—‘ હું જ બ્રહ્મ છું ’ એમાં સંદેહ નથી.

એ રીતે ગુરુએ સ્થૂલ દેહથી આત્મા જુદો છે એવો શિષ્યને નિશ્ચય કરાવ્યો, ત્યારે શિષ્યને શંકા થઈ કે—સ્થૂલ દેહથી જુદો સૂક્ષ્મ દેહ છે તે મારું (આત્માનું) સ્વરૂપ હશે. તેથી તેણે પૂછ્યું કે—

દુહો.

સ્થૂલ દેહ તે હું નહી,
(ત્યારે) સૂક્ષ્મ દેહ હું જાણ;
સદ્ગુરુ કહે તે તું નહી,
લિંગ દ્રશ્ય વચ્ચાળ. ૧૧

શિષ્ય—હે સ્વામી ! સ્થૂલ દેહનો મને અનુભવ થયો, માટે સ્થૂલ દેહ હું નહી; કેમકે પંચભૂતથી બનેલો આ સ્થૂલ દેહ અત્યંત મલિન અને વીર્ય તથા રુધિરમાંથી પેદા થયેલો છે; તેમાં હાડકાં, માંસ, લોહી, મઝ, મૂત્ર, કફ વગેરે દુર્ગંધીવાળા પદાર્થો ભરેલા છે, અને ઉપર ચામડીથી મઢી લીધેલો છે. વળી તેમાં નવ દ્વાર છે, તેમાંથી પળ મઝ, મૂત્ર, લાલ,

પરસેવો, કફ વંગેરે દુર્ગંધી પદાર્થો હમેશ નીકળ્યા કરે છે. વઢી ઉત્તમ ઉત્તમ ધોરાક તથા મેવા મી-ઠાઈ જેવા સારા પદાર્થો પળ તેમાં જવાથી વગડી જઈને મઠરૂપ થઈ જાય છે. આવો અત્યંત અપવિત્ર સ્થૂલ દેહ તે હું નહીં. પળ સૂક્ષ્મ દેહ તો હું છું; કેમકે સર્વ સંબંધી સૂક્ષ્મ દેહના છે, જ્યાં સુધી સ્થૂલ દેહમાં સૂક્ષ્મ દેહ છે ત્યાં સુધી સર્વ સંબંધી તેનું રક્ષણ કરે છે, તે સૂક્ષ્મ દેહ જ્યારે જતો રહે છે ત્યારે સ્થૂલ દેહને વાઢી દે છે, તેથી હું જાણું છું કે સૂક્ષ્મ શરીર તે મારું સ્વરૂપ છે.

ગુરુ—હે શિષ્ય ! સૂક્ષ્મ દેહ પળ તારું સ્વરૂપ નથી, કેમકે સૂક્ષ્મ (લિંગ) દેહ તો દૃશ્ય છે અને તું તો તેનો દ્રષ્ટા છે.

એ રીતે શિષ્યને કહેવાથી તેના હૃદયમાં એ વાત સ્પષ્ટ ઉતરી નહીં, તેથી તે ફરીથી બોલ્યો કે—
ચોપાઈ.

સ્વામિ સ્થૂલ દેહ તે હું નહીં,
પળ સૂક્ષ્મ દેહ તે હું સહી;

(ગુરુ કહે) તે તું કેમ થાઈશ ભાઈ,

પ્રથમની પેઠે વિચારો જાઈ. ૧૨ .

શિષ્ય—હે સ્વામી ! સ્થૂલ દેહ તે હું નહીં, પણ તેની અંદર જે સૂક્ષ્મ દેહ છે તે તો હું નક્કી છું; કેમકે સ્થૂલ દેહથી જે જે ક્રિયા થાય છે તે સૂક્ષ્મ દેહને લીધે જ થાય છે, સૂક્ષ્મ દેહની ઇન્દ્રિયોથી જ સ્થૂલ દેહનો સઘળો વ્યવહાર ચાલે છે, પ્રાણ પણ સૂક્ષ્મ દેહમાં જ રહે છે, પ્રાણ નીકળી ગયા પછી સ્થૂલ દેહની સઘળી ક્રિયા બંધ પડી જાય છે એટલે પછી તેને બાળી નાંચે છે. માટે સૂક્ષ્મ દેહ જ મારું સ્વરૂપ છે.

ગુરુ—હે ભાઈ ! એ સૂક્ષ્મ દેહ પણ તું કેમ કરીને થઈશ ? કેમકે એ પણ પંચભૂતનો બનેલો છે ને જડ તથા દૃશ્ય છે, ને તું તો એનો દ્રષ્ટા ચૈતન્ય છે. માટે પ્રથમની પેઠે વિચાર કર. જેમ તું પ્રથમ સ્થૂલ દેહ હું છું એમ માનતો હતો, પણ વિવેકથી વિચાર કર્યો ત્યારે તારું એ અજ્ઞાન ટળી ગયું, ને સ્થૂલ દેહ-થી આત્મા જુદો છે એમ તને નિશ્ચય થયો. માટે

હવે એજ રીતે સૂક્ષ્મ દેહથી પળ આત્મા જુદો છે
એમ જાણ.

શિષ્ય-હે ગુરુ મહારાજ ! આપે કહ્યું કે સૂક્ષ્મ
દેહ પળ પંચમહાભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, તો તેનાં
તત્ત્વોનું સ્પષ્ટ વિવેચન કરીને મને સમજાવો તો મારા
સમજવામાં આવે.

ગુરુ-સ્થૂળ દેહને પંચીકૃત કહે છે અને સૂક્ષ્મ
દેહને અપંચીકૃત કહે છે. સૂક્ષ્મ દેહનાં પચીશ તત્ત્વો
છે તેની વિગત આ પ્રમાણે છે:-

આકાશથી ઉત્પન્ન થયેલાં પાંચ તત્ત્વ છે, તેને
અંતઃકરણ પંચક કહે છે, તે કર્તાભોક્તા છે; વાયુનાં
પાંચ તત્ત્વને પ્રાણ પંચક કહે છે, તે વાહન છે; તેજ-
નાં જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક છે, તે દ્વાર છે; જલનાં કર્મોન્દ્રિય
પંચક તે સેવક છે; અને પૃથ્વીનાં વિષય પંચક તે
ભોગ છે.

એ સઘળાં સ્પષ્ટ રીતે સમજવા સારુ આ નીચે
કોષ્ટક આપ્યું છે.

સૂક્ષ્મદેહનાં પચીશ તત્ત્વોનું કોષ્ટક.

પંચમ- હામૂત	આકાશનાં અં- તઃકરણ પંચક તેના દેવતા. (કર્તા મોક્તા)	વાયુના પ્રાણ પંચક તે- નું સ્થાન. (વાહન)	તેજના જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક તેના દેવતા (દ્વાર)	જલનાં કર્મે- દ્રિયપંચક તેના દેવતા (સેવક)	પૃથ્વીનાં વિષયપ ચક (ભોગ)
આકાશ	અંતઃકરણ દે- વતા ત્રિણુ. તેથી સ્ફુરણ થાયછે. મન. દેવતા ચં ત્રમા તેથી સં- કલ્પ વિકલ્પ થાય છે.	વ્યાન સમગ્રા શરીર માં રહીને સર્વ સાંધાઓ- ને વાળે છે. સમાન. નાભિસ્થાનમાં રહીને અન્નના રસને ના- ડીઓ દ્વારા આસ્વા શ- રોમાં રાંમરોમે પહોં- ચાડે છે.	શ્રોત્ર. દેવતા દિ- કપાલ, તેથી શબ્દ સંભળાય છે. ત્વચ્ચા. દેવતા વાયુ, તેથી સ્પર્શ થાય છે.	વાક્. દેવતા આમ્નિ, પૃષ્ણે ક- રેને વોલાય છે પાણિ. દેવતા દ્રુંદ્ર, તેનાથી હ- રક વસ્તુ અપા- ય છે લેવાય છે.	શબ્દ.
વાયુ	બુદ્ધિ. દેવતા બ્રહ્મા તેથી નિ- શ્ચય થાય છે.	ઉદાન. કંઠસ્થાનમાં ર- હેછે, તે અન્ન રસના જુ- દા જુદા વિભાગ કરે છે, ને હિતા નાડાંમાં સ્વપ્ન-હેડકી દેખાડે છે. પ્રાણ. હૃદયસ્થાનમાં ર- હીને ૨૧૬૦૦ શ્વાસોશ્વા સ લે છે. અપાન. ગુદાસ્થાનમાં ર- હે છે કર્મ મળનો ત્યાગ કરે છે.	ચક્ષુ. દેવતા સૂર્ય, તેણે કરીને અનેક પ્રકારનાં રુપ દે- ખાય છે.	પાદ. દેવતા ઉપદ્રુ એવડે હ- રાય ફરાય છે.	સ્પર્શ.
તેજ	ચિત્ત. દેવતા નારાયણ તે ચિ- ત્તવન કરે છે. અહંકાર દેવ- તા રુદ્ર. તેથી અહંકાર થાયછે.	જિહ્વા. દેવતા વ- રુણ તેથી સ્વાદ (રસ) માલમ પડેછે ધ્રાણ. દેવતા અ- શ્વિનો કુમાર. પ- નાથી વાસ (ગંધ) ની સંબંધ પડે છે.		શિશ્ન. દેવતા પ્રજાપતિ, પૃથી મૂત્ર રતિભોગ થાયછે. ગુદા. દેવતા યમ. પનાથી મ- લત્યાગ થાયછે.	રુપ.
જલ					રસ.
પૃથ્વી					ગંધ.

સૂક્ષ્મદેહના કોષ્ટકનું વિવેચન.

પહેલી પ્રાક્રિયા.

આકાશનાં-અંતઃકરણ પંચક એટલે અંતઃકર-
ણાદિ પાંચ તત્ત્વો છે. તેઓનાં નામઃ-૧ અંતઃકરણ,
૨ મન, ૩ બુદ્ધિ, ૪ ચિત્ત અને ૫ અહંકાર.

વાયુનાં-પ્રાણપંચક એટલે પ્રાણ વગેરે પાંચ તત્ત્વો
છે. તેઓનાં નામઃ-૧ વ્યાન, ૨ સમાન, ૩ ઉદાન,
૪ પ્રાણ અને ૫ અપાન.

તેજનાં-જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચક એટલે જેનાથી જ્ઞાન થાય
છે એવી શ્રોત્રાદિક પાંચ ઇન્દ્રિયો છે. તેઓનાં નામઃ-
૧ શ્રોત્ર, ૨ ત્વચા, ૩ ચક્ષુ, ૪ જિહ્વા, અને ૫ ગ્રાણ.

જલનાં-કર્મેન્દ્રિયપંચક એટલે ક્રિયા કરનારી વા-
ક્ આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો. તેઓનાં નામઃ-૧ વાક્, ૨
પાણિ, ૩ પાદ, ૪ શિશ્ન, અને ૫ ગુદા.

પૃથ્વીનાં-વિષયપંચક એટલે શબ્દાદિ પાંચ વિષ-
યો છે. તેઓનાં નામઃ-૧ શબ્દ, ૨ સ્પર્શ, ૩ રૂપ,
૪ રસ અને ૫ ગંધ.

ઉપરનાં સર્વ તત્ત્વો પંચભૂતનાં છે, તારાં નથી.

તું તો તેઓને જાણનારો દ્રષ્ટા છે.

ઉપર કહેલાં પચીશ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ ઓ-
છવવા સારુ તેઓનાથી જે જે જ્ઞાન-ક્રિયા થાય છે
તે વીજી પ્રક્રિયામાં કહે છે.

વીજી પ્રક્રિયા.

આકાશનાં અંતઃકરણપંચક તે કર્તા-ભોક્તા
છે, તેની વિગત:-

અંતઃકરણ-ઘટલે દેહમાં સુખ દુઃખ જ્ઞાન વગે-
રેના સાધનરૂપ ઇન્દ્રિય. એનાવડે જે કાંઈ કામ કર-
વાનું હોય તેનું પ્રથમ સ્ફુરણ થાય છે. અંતઃકરણના
દેવતા વિષ્ણુ છે, તેણે કરીને સ્ફુરણ થાય છે.

મન-ઘટલે અંતઃકરણવડે જે કામનું પ્રથમ સ્ફુ-
રણ થયું હોય તે કામ કરવું કે ન કરવું એવો સંક-
લ્પ વિકલ્પ કરનાર. એ મનના દેવતા ચંદ્રમા છે, તેણે
કરીને સંકલ્પ વિકલ્પ થાય છે.

બુદ્ધિ-ઘટલે જે કામનો સંકલ્પ કર્યો છે તેનો
નિશ્ચય કરનાર, એના દેવતા બ્રહ્મા છે, તેણે કરીને
નિશ્ચય થાય છે.

વિત્ત-ઘટલે મક્કી કરેલું કામ અમુક રીતે કરવાથી સારું થશે અથવા અમુક રીતે કરવાથી બગડશે એવી રીતે ચિંતવન કરનાર, એના દેવતા નારાયણ છે, તેથી કરીને સ્મરણ થાય છે.

અહંકાર-ઘટલે અમુક કામ હું કરીશ એવું અભિમાન કરનાર, એના દેવતા રુદ્ર છે, તેથી અહંકાર થાય છે.

એ રીતે એક જ અંતઃકરણ છતાં તેની જુદી જુદી વૃત્તિઓને લીધે જુદાં જુદાં નામ પડ્યાં છે. જેમ એક જ બ્રાહ્મણ હોય તે જો રસોડ કરતો હોય તો રસોડો, નોકરી કરતો હોય તો કારકુન, મળાવતો હોય તો મેહેતાજી, કથા વાંચતો હોય તો પુરાણી, જ્યોતિષનો ધંધો કરતો હોય તો જોશી અને દવા કરતો હોય તો વૈદ્ય, એવી રીતે જુદાં જુદાં નામથી ઓળખાય છે. તેમ અંતઃકરણ પણ સ્વરૂપે તો એક જ છે, પણ વૃત્તિભેદથી જુદાં જુદાં નામ પડ્યાં છે. એ સર્વનો તું સાક્ષી છે.

વાયુનાં પ્રાણપંચક, તે વાહન છે. તેની વિગત:-

ઘ્યાન—એ વાયુ દેહનાં સર્વ અંગમાં રહે છે. તે શરીરના સાંધા વાલવાની ક્રિયા કરે છે.

સમાન—એ વાયુ નાભિસ્થાનમાં રહે છે. એનું કામ શ્વાધેલું અન્ન જઠરાગ્નિમાં પચીને તેમાંથી જે અન્નરસ જુદો પડે છે, તેને નાડીઓ દ્વારા આશ્વા શરીરમાં સંવે સંવે પોહોચાડીને સર્વ અવયવોને પુષ્ટ કરવાનું છે.

ઉદાન—એ વાયુ કંઠસ્થાનમાં રહીને શ્વાધેલા અન્નના જુદા જુદા વિભાગ કરે છે, અને સ્વપ્ન તથા દેહકી દેશ્વાડે છે.

પ્રાણ—એ વાયુનું સ્થાન હૃદય છે. તેમાં રહીને તે શ્વાસોશ્વાસ ચલાવે છે. એક રાત્રિદિવસમાં એટલે ૬૦ ઘડીમાં ૨૧૬૦૦ શ્વાસોશ્વાસ થાય છે.

અપાન એ વાયુનું સ્થાન ગુદા છે. ત્યાં રહીને તે દેહમાંથી મળને બહાર કાઢી નાંખવાની ક્રિયા કરે છે.

ઉપર પ્રમાણે પાંચ વાયુ પોત પોતાની જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરે છે, આત્મા કરતો નથી. આત્મા તો તેને જાણનારો દ્રષ્ટા છે.

તેજનાં જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચક, તે દ્વારછે. તેનું વિવેચન.

શ્રોત્ર-એટલે શ્રવણ (કાન) ઇન્દ્રિય. એના દેવતા દિક્ષાલ છે. તેનાવડે શબ્દ સંભળાય છે. તે વિના બેહેરો કહેવાય છે.

ત્વચા-એટલે ચામડી ઇન્દ્રિય. એના દેવતા વાયુ છે. એ વડે સ્પર્શ, ટાઢું, ડું, કઠણ, કોમલ વગેરે જણાય છે. ત્વચાવિના ઠાઢ તાપ વગેરેની સ્વરૂપ પડે નહીં.

ચક્ષુ-એટલે નેત્ર (આંખ) ઇન્દ્રિય. એના દેવતા સૂર્ય છે, તે વડે અનેક પ્રકારનાં રૂપ દેખાય છે. એના વગર આંધળો કહેવાય છે.

જિહ્વા-એટલે રસના (જીભ) ઇન્દ્રિય. એના દેવતા વરુણ છે, તે વડે સ્વાદ, સ્વાટો, તીસો, કડવો વગેરે સ્વાદ જણાય છે. એના વિના કોઈ પણ જાતનો સ્વાદ માલમ પડતો નથી.

ગ્રાણ-એટલે નાસિકા ઇન્દ્રિય. એના દેવતા અશ્વિની કુમાર છે. એનાથી સારી નરસી વાસની સ્વરૂપ પડે છે.

ઉપર કહેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય પોત પોતાનું કામ

करे छे, आत्मा करतो नथी. तुं तो एनो साक्षी छे.

शिष्य—हे गुरुजी ! आप कहो छो के—‘ज्ञानें-द्रियो पोत पोतानुं काम करे छे, पण आत्मा करतो नथी.’ जो आत्मा ए काम करतो न होय तो प्राण नीकली गया पछी देहमां सघळी इंद्रियो कायम होय छे, तो पण कांड क्रिया करी शकती नथी. माटे मने तो लागे छे के ए काम आत्मा ज करे छे.

गुरु—प्राण नीकली गया के तरत जे ते इंद्रियना देवता पोत पोतानो अमल उठावी ले छे, तेथी ए इं-द्रियो पोत पोतानुं काम करी शकती नथी. देवतानो अमल एज दैवत छे, दैवत विना कशुंए काम बने ज नही. लोकव्यवहारमां पण कहेवाय छे के—‘ फलाणा माणसमां कशुंए दैवत नथी, एनाथी शुं काम श्वानुं छे? ’ माटे इंद्रियोनी साथे तेओना देवता रहेला हो-वाथी ज तेओ पोत पोतानी क्रिया करी शके छे, आ-त्मा करतो नथी. इंद्रिय, देवता अने विषय ए त्रण मळीने त्रिपुटी कहेवाय छे. ए त्रिपुटी विना कार्य थाय नही. ए संबंधी तने त्रीजी प्रक्रियामां समजा-वीश. हवे तने कर्मेन्द्रियपंचकनुं व्याख्यान कहुंछुं.

जळनां कर्मेन्द्रियपंचक, ते सेवक छे. तेनुं व्याख्यान.

वाक्—एटले वाणी इंद्रिय. एना देवता अग्नि छे, ए वडे बोलाय छे. एना विना मुंगो कहेवाय.

पाणि—एटले हाथ इंद्रिय. एना देवता इंद्र छे, एथी करीने हरेक वस्तु लेवाय देवाय छे. ते देवता उठी जाय तो लेवा देवानी क्रिया थाय नही.

पाद—एटले पग इंद्रिय. एना देवता उपेंद्र छे. तेणे करीने हराय फराय छे. ए देवता उठी जाय तो चलाय नही ने पांगळो थाय.

शिश्र—एटले उपस्थ (लिंग) इंद्रिय. एना देवता प्रजापति छे, तेणे करीने मूतरवानी क्रिया तथा रतिभोग थाय छे. ए देवता उठी जाय तो न-पुंसक थाय.

गुदा—ए इंद्रियना देवता नैऋति (यम) छे. तेणे करीने मळत्याग थाय छे. माटे जाणवुं के ए काम आत्मा करतो नथी.

ए प्रमाणे पांचे कर्मेन्द्रियो पोतयोतानुं काम क-

રેછે, એ દૃશ્ય છે અને તું તેનો દ્રષ્ટા છે. એ રીતે સર્વથી જુદા થઈને જાણવું જે એ સર્વ દૃશ્યપ્રપંચ છે, અને હું તેનો સાક્ષી છું.

પૃથ્વીનાં વિષયપંચક, એ ભોગ છે. તેનું વ્યાખ્યાન.

શબ્દ, સ્પર્શ, રુપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ પૃથ્વીના વિષય પંચક કહેવાય છે. એ પાંચે વિષયથી આત્મા જુદો છે. એ વિષયોમાં આસક્ત થનાર પુરુષને બંધન પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વિષયોને વિષ સમાન જાણીને દૂરથીજ તેનો ત્યાગ કરવો. વિષયો તો ફેરના લાડુ જેવા છે. જેમ ફેરના લાડુ જમતી વખતે મીઠા લાગે છે પણ પરિણામે મરણ નીપજાવે છે, તેમ વિષયો પણ ભોગવતી વખતે સારા લાગે છે પણ પરિણામે દુઃખકારક છે. વળી વિષયો નરક જેવા છે, તેને માણી જેવા અજ્ઞાની મનુષ્યો ભોગવવાની ઇચ્છા કરે છે, પણ મધમાણી જેવા જ્ઞાની પુરુષો તો તેના તરફ નજર પણ કરતા નથી. તે દૃષ્ટાંતે કરીને સમજાવું છું.

દૃષ્ટાંત-એકવાર એક ભંગી માથે નરકનો ટોપલો લઈ એક કંદોઈની દુકાન આગલ થઈને નીકળ્યો. તે સમયે તે કંદોઈની દુકાનમાંની મીઠાઈ ઉપર બેઠે-

લી માખીઓ ઉડીને પેલા ભંગીના ટોપલા ઉપર બેઠી, પણ એજ મીઠાઇપર બેઠેલી મધમાખીઓ પેલી સાધારણ માખીઓની પેઠે ઉડી નહી, પણ મીઠાઇપર જ બેસી રહી ને મધુરરસ ચૂસવા લાગી. એ રીતે સાધારણ માખીઓ મલીન પદાર્થ ઉપર બેસે છે, પણ મધમાખીઓ કદી પણ મલીન પદાર્થ ઉપર બેસતી નથી. એ તો હમેશા સુગંધીદાર પુષ્પમાંથી મધુરરસ ચૂસે છે.

સિદ્ધાંત—અજ્ઞાનીજનો હલકી માખીઓ જેવા છે. તેઓ ક્ષણવાર દિવ્ય મધુરતાનો સ્વાદ લે છે તો ક્ષણમાં નરક જેવા પિષયસુખ તરફ દૃષ્ટિ કરે છે; પરંતુ મહાત્મા સાધુ પુરુષો તો દિવ્ય આનંદમય બ્રહ્મસ્વરૂપના મધુર રસમાંજ નિમગ્ન રહે છે. એ રીતે વિષયો નરક જેવા છે તેને અજ્ઞાની પુરુષો ભોગવવાની ઇચ્છા કરે છે.

વઠી વિષયો તો નાશવંત છે. તે જ્યારે ત્યારે અવશ્ય જવાના તો છે જ, અને જ્યારે જશે ત્યારે દુઃખ દેતા જશે, માટે આપણે તેને પ્રથમથીજ કેમ ન તજી દેવા ? માટે વિષયોનો તો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો.

એ પ્રમાણે એ પાંચે વિષયો મહા દુઃખદાયી છે. એમાંના એકજ વિષયમાં આસક્ત થવાથી પ્રાણી નાશ પામે છે, ત્યારે મનુષ્ય તો એ પાંચે વિષયમાં આસક્ત થાય છે, તે કેમ નાશ ન પામે ?

શિષ્ય-કયા કયા વિષયમાં આસક્ત થયાથી કયાં કયાં પ્રાણી નાશ પામે છે તે કહેવાની કૃપા કરો.

ગુરુ-શબ્દ વિષયમાં હરણ આસક્ત થાય છે તેથી તે નાશ પામે છે; સ્પર્શ વિષયમાં હાથી આસક્ત થાય છે તેથી તે નાશ પામે છે, રૂપ વિષયમાં આસક્ત થવાથી પતંગિયાં નાશ પામે છે, રસ વિષયથી માછલાં નાશ પામે છે અને ગંધ વિષયમાં આસક્ત થવાથી ભ્રમર નાશ પામે છે.

શિષ્ય-એ હરણ, હાથી, પતંગિયાં, માછલાં અને ભ્રમર અનુક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વિષયથી શી રીતે નાશ પામે છે? તે યુક્તિસાથી મને સમજાવો.

ગુરુ-એનો અનુભવ હું તને આજે સાંજે પ્રત્યક્ષ બતાવીશ.

પછી ગુરુ શિષ્યને સાથે લઈને સાંજના વખતે
 રોહર બહાર નદી ઉપર ફરવા ગયા. અને નદી કિનારે
 એક વિશાળ વડવૃક્ષ નીચે ગુરુ બેઠા. અને શિષ્યને
 આજ્ઞા કરી કે—તું પેલા પહાડની સપાટ ભીંત તરફ
 જ્યાં જલ પથરાતું પડે છે તેની પાસે એક સ્ત્રી છે,
 ત્યાં જઈને જોઈ આવ કે ત્યાં શો બનાવ બને છે ?
 ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે શિષ્ય ત્યાં જઈને જુએ છે તો
 એક સઠંગ પથર ઉપર પથરાતા જલથી શુદ્ધ સ્ફ-
 ટિક જેવી શિલા ઉપર આશા વનનું પ્રતિબિંબ એક
 મોટા આયનામાં દેખાતું હોય તે પ્રમાણે જણાતું હતું.
 એટલામાં ત્યાં એક મદોન્મત્ત દાથી જલ પીવાને આ-
 વ્યો. ત્યાં તેણે પોતાનું પ્રતિબિંબ નિહાળી સામી કોઈ
 મદોન્મત્ત દાથીની છે એમ માનીને કામાસક્ત થયો.
 તેથી એ સંયોગસુખ ભોગવવાને એકદમ દેખાતા પ્ર-
 તિબિંબ તરફ ધસ્યો, તેવોજ પેલી ડંડી સ્ત્રીમાં પ-
 ડ્યો. પછી શિષ્ય ત્યાં જઈને જુએ છે તો બીજા કેટ-
 લાક દાથી સ્પર્શસુખ ભોગવવાની લાલચથી એ
 ડંડી સ્ત્રીમાં પડી મરણ પામેલા જોવામાં આવ્યા,
 અને પેલો તરતનો પડેલો દાથી બહાર નીકળવાને

तरफडीयां मारतो हतो पण ते सघळुं व्यर्थ हतुं. आ
बनाव जोडने शिष्यने अफसोस थयो के—अरेरे !
एक क्षणवारना स्पर्शसुख माटे आम भयंकर रीते
रीबाई रीबाईने मरवानुं !

पछी शिष्ये सामे किनारे आवेला वन तरफ
नजर करी तो मृगनुं एक टोळुं कोइ एक पारधीना
वीणा नादथी लोभाईने स्थिर थड उभेलुं जोवामां
आव्युं. एवामां शब्दविषयमां तल्लीन थयेलां ए मृ-
गमांना एकने तेज पारधीए बाण मारी मरणने श-
रण कर्युं. पछी शिष्य त्यांशी पाछो फर्यो एटले एक
ढीमरने माछलां मारतो दीठो. ए ढीमर लोढाना
कांटामां कणीकनी गोळीओ भेरवी नदीना प्रवाह-
मां बूडती राखी मूकतो हतो, ते खावाना लोभथी
तेने माछलां गळी जतां हतां. ते कणीक साथे लो-
ढाना कांटा गळामां भरावाथी ते सघळां माछलां
मरणने शरण थतां हतां. ए रीते रस विषयथी मा-
छलानुं मृत्यु थतुं हतुं. पछी शिष्यनी नजर ए न-
दीमां खीली उठेलां कमळवन उपर पडी. आ स-
मये सूर्य अस्त थतो हतो तेथी कमळो सूर्यना वि-

योगश्री बीडावा लाग्यां, तेनी साथे कमळोनी सुगंधना लालचु भ्रमरो पण ते कमळोनी अंदर सपडाइ जता हता, तथापि ते सुगंधना लोभश्री बहार नीकळी शकता न हता. एवामां हाश्रीओए आवी ते कमळोने तोडी तोडीने खावा मांड्यां, तेनी साथे पेला भ्रमरोनो पण नाश थवा लाग्यो. आ जोइने शिष्यना मनमां आव्युं के—एक गंध विषयना लोभश्री भ्रमरो पोताना प्राण क्षणवारमां खोइ नांखे छे, ए केवा खेदनी वात छे ! पछी शिष्य त्यांथी चालीने गुरुनी पासे आवतो हतो. ते वखत छेक अंधारुं थइ गयुं हतुं. ते वखत एक मोटो मणिधर नाग राफडामांथी बहार नीकळी नदीने कांठे फरतो जोवामां आव्यो. तेना माथापरना मणिना प्रकाशना योगे अनेक पतंगियां वगेरे जंतुओ वगर प्रयत्ने ते नागना मुखमां प्रवेश करी मृत्युवश थतां दीठां. आ प्रमाणे ए जंतुओने नागनो भक्ष थतो जोइने शिष्यना मनमां बहु खेद थवा लाग्यो के अरे ! तेजना भभकाथी अंजाइने रुपना मोइने लीधे आवी रीते तेओनां अचानक मरण थाय छे !!

આવા આશ્ચર્ય તથા શ્વેદકારક બનાવો જોઈને શિષ્ય ગુરુની પાસે આવ્યો. અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વિષયથી પ્રાણીઓનો કેવી રીતે નાશ થાય છે તે સઘટ્ટું કહી સંભળાવ્યું. અને મનુષ્ય પ્રાણી કે જે પાંચે વિષયમાં ફસાય છે તેને માટે ઘણો શ્વેદ બતાવવા લાગ્યો.

ત્રીજી પ્રક્રિયા.

આકાશનાં અંતઃકરણપંચક.

૧ પ્રથમ મૂળ અંતઃકરણ ઇન્દ્રિય, સ્ફૂરણ વિષય અને વિષ્ણુ દેવતા છે. એને ત્રિપુટી કહે છે. એ ત્રિપુટી વિના કાર્ય થાય નહીં. એ અંતઃકરણ દૃશ્ય છે અને તું તેનો દ્રષ્ટા સાક્ષીરૂપ છે.

૨ મન-ઇન્દ્રિય, સંકલ્પ વિકલ્પ વિષય અને ચંદ્રમા દેવતા છે. એ દૃશ્ય અને તું તેનો દ્રષ્ટા છે.

૩ બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિય, નિશ્ચય વિષય અને બ્રહ્મા દેવતા છે. એ દૃશ્ય અને તું દ્રષ્ટા સાક્ષી છે.

૪ ચિત્ત-ઇન્દ્રિય, સ્મરણ વિષય અને નારાયણ દેવતા છે. એ ચિત્ત દૃશ્ય છે અને તું તેનો દ્રષ્ટા છે.

૫ અહંકાર-ઇન્દ્રિય, અહંપણું વિષય અને રુદ્ર દેવતા છે. એ દૃશ્ય અને તું તેનો દ્રષ્ટા છે.

વાયુનાં પ્રાણપંચક.

૧ વ્યાન વાયુ—આજ્ઞા દેહમાં રહ્યો છે, તે સર્વ અંગની સંધિયોને વાળે છે, તું કાંઈ વાળતો નથી. જો સાંધા વાળવાનો ધર્મ તારો હોય તો વાયુ વિના શરીર સૂકાઈ જાય છે તો પછી વળતું નથી, ત્યારે સૌ કોઈ કહે છે કે—શરીર વાયુથી જાળાઈ ગયું છે તેથી સાંધા વળતા નથી. માટે એ ધર્મ વાયુનો છે, તારો નથી. તું તો વ્યાન વાયુને જાણવાબાળો છે.

૨ સમાન વાયુ—નાભિસ્થાનમાં રહે છે. તે અન્નરસને નાડીઓદ્વારા રોમ રોમમાં પોહોચાડવાની ક્રિયા કરે છે. તે દૃષ્ટાંતે કરીને સમજાવું છું.

દૃષ્ટાંત—વગીચામાં કૂવો હોય છે અને માછી તે કૂવામાંથી પાણી કાઢીને ધોરીયા અથવા નીકો વાટે સર્વ વૃક્ષોને પોહોચાડે છે, તેથી વનસ્પતિનું પોષણ થાય છે.

સિદ્ધાંત—દેહરૂપી વગીચામાં કૂવારૂપી નાભિ-

સ્થાન કુંડી છે અને સમાન વાયુરૂપી માલી છે. જે અન્ન સ્વાધું હોય તથા પાણી પીધું હોય તે જઠરાગ્નિથી પાકે છે, તેમાંથી જલ્લરૂપી રસ નીકળે છે તે નાભિકુંડમાં પડે છે. અને અનાજનો મલ્લ ગુદા દ્વારા જાય છે. જેમ કૃષ્ણ આગલથી ધોરીયા નીકળે છે તેમ નાભિસ્થાનમાંથી મોટી નવ નાડીઓ તથા સૂક્ષ્મ બોતેર હજાર નાડીઓ નીકળે છે. પ્રથમ તેમાં સમાન વાયુ તે કુંડીમાંથી રસ લઈને મોટી નવ નાડીઓમાં પોહોચાડે છે અને ત્યાંથી ઝીળી નસોદ્વારા સર્વ અંગમાં પોહોચેથી તે રસવડે શરીર પુષ્ટ થાય છે. વનસ્પતિને ઠેકાણે રોમ છે. એ સર્વ ક્રિયા સમાન વાયુ કરે છે. એ દૃશ્ય છે અને તું તેનો દ્રષ્ટા સાક્ષી છે.

૩ ઉદાન વાયુ-કંઠસ્થાનમાં રહે છે. પુરુષ જે ભોજન તથા જલ્લપાન કરે છે તેને જુદાં કરીને અનાજના મલ્લને ગુદાદ્વારા તથા છૂટા પડેલા જલ્લને લિંગદ્વારા મૂકે છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે; કેમકે પુરુષ અન્ન અને જલ્લ ભેગાં જમે છે તે ઉદાન વાયુ જુદાં ન કરે તો પિસાબમાં અનાજનો મલ્લ આવે

તથા વિષ્ટામાં પિસાવ આવે, પળ તેમ થતું નથી અને જુદાં જુદાં આવે છે, ત્યારે જાણવું કે એ ક્રિયા ઉદા-નવાયુ કરે છે. એ વાયુ કંઠસ્થાનમાં એક અતિ સૂક્ષ્મ નાડી છે, તેની અંદર રહીને, માણસને જાગ્રત અવ-સ્થામાં જે સંકલ્પ થાય છે અથવા ભૂત ભવિષ્યની હરકાંડ વાત સાંભળવામાં અથવા જીવામાં આવી હોય છે તે સર્વ વાસના ડહા નાડીમાં ભોગવાવે છે. પ્રાણી જેવી વાસના કરે છે તે પ્રમાણે નાના પ્રકારના ઠાઠ ઉદાનવાયુ બનાવીને ભોગ સ્વપ્નમાં દેખાડે છે. ત્યારે પ્રાણી કહે છે કે—“ આજ મને સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં હું હજાર કોશપર ગયો હતો. ત્યાં ઘણી તરેહના ભોગ ભોગવ્યા. વઢી ત્યાં એક પુરુષ સાથે મારે લડાઈ થઈ, તેણે મારું માથું કાપી નાંખ્યું, ત્યારે હું ભૂમ પાડીને જાગી ઉઠ્યો, ત્યારે તો કાંઈ દીઠું નહી. ” હવે એ સ્વપ્ન વિષે વિચાર કરવો જે—તે પુરુષ સ્વપ્નમાં બીજે દેશ ગયો ને આ સ્થૂલદેહ તો અહીંથી ઉઠ્યો જ નથી; પણ કદાચ એમ જાણે જે સૂક્ષ્મ શરીર હજાર કોશપર જાય છે, તો તે પણ માન્યામાં આવતું નથી; કેમકે જો સૂક્ષ્મ શરીર બ-

હાર જતું હોય તો તેની સાથે પ્રાણ પળ જતા રહે, પળ તે તો સ્થૂઠ શરીરથી જૂદા થતા નથી, શરીરમાં શ્વાસોશ્વાસ ચાલે છે. માટે જાણવું જે ઉદાનવાયુ વાસનાનું સ્વપ્ન ભોગવાવે છે. અને એ વાયુ હેડકી અથવા અડગરી દેખાડે છે. માટે એ ક્રિયા ઉદાનવાયુની છે, તારી નથી. એ દૃશ્ય છે ને તું તેનો દ્રષ્ટા છે.

૪ પ્રાણવાયુ—હૃદયસ્થાનમાં રહે છે. તે આઠ પોહોરમાં એકવીશહજારને છસેં શ્વાસોશ્વાસ લે છે. ને પ્રાણવાયુને ક્ષુધા લાગે છે તેજ વચ્ચે જઠરાગ્નિ તેને તપ્ત (ગરમ) કરે છે. જો જમે નહીં તો પ્રાણ નીકળી જાય. માટે એમ જાણવું જે અગ્નિસંયોગે પ્રાણવાયુ ધાય છે, હું કાંઈ ધાતો નથી. એ દૃશ્ય છે ને તું તેનો દ્રષ્ટા છે.

૫ અપાનવાયુ—ગુદાદ્વારે રહે છે. તે સ્થૂઠ શરીરમાં મળમૂત્ર ધાય છે તેનો ત્યાગ કરે છે. તું જાણતો હોઈશ કે મળમૂત્રનો ત્યાગ હું કરું છું, તો સાંભળ:-કોઈ પુરુષને અપાનવાયુ ક્ષોભ કરે છે ત્યારે તે પુરુષને મળ તથા મૂત્રનો રોધ ધાય છે, તેથી પ્રાણ દુઃખ પામે છે, ત્યારે ઓસડ કરે છે તેથી વાયુસ્વર

ઘાય છે, ત્યારે બંધ છૂટીને સુખ ઘાય છે. માટે જાણવું જે એ અપાનવાયુજ મઠમૂત્રનો ત્યાગ કરે છે, હું કાંઈ કરતો નથી. એ દૃશ્ય છે ને તું એનો દ્રષ્ટા છે.

તેજનાં જ્ઞાનેંદ્રિય પંચક.

૧ શ્રોત્ર—ઈન્દ્રિય, દિક્પાલ દેવતા અને શબ્દ સાંભળવા એ વિષય છે. તે જ્યાં સુધી દેવતા છે ત્યાં સુધી શબ્દ સાંભળે છે, પણ જો દેવતા ઉઠી જાય અથવા મંદ પડી જાય તો બેહેરો થાય અથવા થોડું સાંભળે. માટે જાણવું જે સાંભળવાનો ધર્મ દિક્પાલનો છે, મારો નથી. એ દૃશ્ય છે ને તું તેનો દ્રષ્ટા છે.

૨ ત્વચા—ઈન્દ્રિય; વાયુ દેવતા અને સ્પર્શ વિષય છે. તેણે કરીને ટાઢા ઉંનાની તથા કઠણ કોમલની સ્વરૂપ પડે છે. ત્યારે જાણવું જે સ્પર્શ કરવાનો ધર્મ વાયુનો છે; કેમકે કોઈનું અંગ સૂકાઈ જાય છે તો ટાઢા ઉનાની સ્વરૂપ પડતી નથી.

૩ ચક્ષુ—ઈન્દ્રિય, સૂર્ય દેવતા અને રૂપ જોવું એ વિષય છે. એ સૂર્ય દેવતા મંદ પડે અથવા ઉઠી જાય તો આંખોએ ઓછું દેખાય અથવા આંધળો થાય.

માટે જાણવું જે રૂપ જોવાનો ધર્મ સૂર્યનો છે, મારો નથી. એ દૃશ્ય ને તું તેનો દ્રષ્ટા છે.

૪ જિઘ્ઠા-ઈન્દ્રિય, વરુણ દેવતા અને રસસ્વાદ એ વિષય છે. માટે સ્વાદ જાણવાનો ધર્મ વરુણનો જાણવો.

૫ ઘ્રાણ-ઈન્દ્રિય, અશ્વિનીકુમાર દેવતા છે, એના વડે સુગંધ દુર્ગંધની ખબર પડે છે. એ દેવતા ઉઠી જાય તો સારી નરસી વાસની ખબર પડે નહીં. માટે એ ધર્મ અશ્વિની કુમારનો છે, તારો નથી, તું તો તેનો દ્રષ્ટા સાક્ષી છે.

જઠનાં કર્મેન્દ્રિય પંચક.

૧ વાક્-એટલે વાણી ઈન્દ્રિય, અગ્નિ દેવતા છે, તેથીજ બોલાય છે. એના વિના મૂંગો કહેવાય. માટે બોલવાનો ધર્મ અગ્નિ દેવતાનો છે.

૨ પાણિ-એટલે હાથ ઈન્દ્રિય, દેવતા ઇન્દ્ર, તેણે કરીને પદાર્થ અપાય છે લેવાય છે. એ દેવતા ઉઠી જાય તો લેવડ દેવડ પ્રાય નહીં. માટે આપવા લેવાની ક્રિયા કરવાનો ધર્મ ઇન્દ્રનો છે, તારો નથી.

૩ પાદ—ઘટલે પગ ઇન્દ્રિય, ઉપેન્દ્ર દેવતા. એના-
થી હલાય છે ચલાય છે. એ દેવતા ઊઠી જાય તો
ચલાય નહીં ને પાંગલો થાય. માટે ચાલવાનો ધર્મ
ઉપેન્દ્રનો છે.

૪ શિશ્ર—ઇન્દ્રિય, પ્રજાપતિ દેવતા. તેણે ક-
રીને રતિભોગ તથા મૂત્રોત્સર્ગ થાય છે. એ દેવતા ઊ-
ઠી જાય તો નપુંસક થાય, માટે એ ધર્મ પ્રજાપતિનો
છે, તારો નથી. એ દૃશ્ય અને તું તેનો દ્રષ્ટા છે.

૫ ગુદા—ઇન્દ્રિય, તેના દેવતા નૈર્ઋતિ (યમ)
છે. તેણે કરીને મલત્યાગ થાય છે. માટે જાણવું જે
એ ક્રિયા યમ દેવતા કરે છે, હું કરતો નથી. એ દૃશ્ય
છે અને તું તેનો દ્રષ્ટા સાક્ષી છે.

એ રીતે સર્વથી જુદા થઈને જાણવું જે એ સર્વ
દૃશ્ય પ્રપંચ છે, ને હું એનો દ્રષ્ટા (સાક્ષી) છું.

ચોથી પ્રક્રિયા.

પ્રથમ મૂળ અંતઃકરણને સ્ફુરણ થયું જે મારે
બહાર જવું છે, પણ અંતઃકરણથી ચલાયું નહીં. પછી

અંતઃકરણની વૃત્તિ મનદ્વારે આવી, ત્યારે મન પણ સંકલ્પ વિકલ્પ કરવા લાગ્યું જે જવું કે ન જવું ? પછી મનથી ચલાયું નહીં. ત્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિ બુદ્ધિદ્વારે આવી, ત્યારે બુદ્ધિએ નિશ્ચય કર્યો જે મારે બહાર જવું, પણ બુદ્ધિથી ચલાયું નહીં. ત્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિ ચિત્તદ્વારે આવી. તે ચિત્ત ચિંતવન કરવા લાગ્યું જે ચાલો, પણ ચલાયું નહીં. ત્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિ અહંકાર દ્વારે આવી, એટલે અહંકાર કહે ચાલો, ત્યારે સ્થૂળ શરીરને અહંકારે ચલાવ્યું. એ રીતે જ્યારે મૂળ અંતઃકરણમાં સ્ફૂરણ થાય ત્યારે તેનું કાર્ય અહંકાર દ્વારે વૃત્તિ આવે ત્યારે થાય. માટે જાણવું જે સઘળું અહંકારકૃત છે, અને હું એનો દ્રષ્ટા સાક્ષી છું.

પાંચમી પ્રક્રિયા.

અંતઃકરણપંચકમાં તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચકમાં તથા કર્મેન્દ્રિય પંચકમાં અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવ એવી ત્રિપુટી છે. એ ત્રિપુટીવડે ક્રિયા થાય છે, એ ત્રણમાંથી એક પણ ન હોય તો ક્રિયા થાય નહીં.

અંતઃકરણ પંચકની ત્રિપુટીનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે છે.

અધ્યાત્મ	અધિભૂત	અધિદૈવ
અંતઃકરણ	સ્ફુરણ	વિષ્ણુ
મન	સંકલ્પ વિકલ્પ	ચંદ્રમા
બુદ્ધિ	નિશ્ચય	બ્રહ્મા
ચિત્ત	ચિંતવન	નારાયણ
અહંકાર	હુંપદ	રુદ્ર

ઉપલ્યા કોષ્ટકમાં અંતઃકરણ અધ્યાત્મ છે, સ્ફુરણ અધિભૂત છે અને વિષ્ણુ દેવતા અધિદૈવ છે. એ ત્રણ મઝાને ત્રિપુટી થઈ. એ ત્રણેની ત્રિપુટીથી ક્રિયા થાય છે. એજ પ્રમાણે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારની ત્રિપુટી સ્પષ્ટ છે. એ પાંચે ત્રિપુટી જ્ઞેય છે, તેને તું જાણે છે, તેથી તે તું નહીં, તું તેનો સાક્ષી છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચકની ત્રિપુટીનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે છે.

અધ્યાત્મ	અધિભૂત	અધિદૈવ
શ્રોત્ર	શબ્દ	દિક્પાલ
ત્વચા	સ્પર્શ	વાયુ
ચક્ષુ	રુપ	સૂર્ય
જિહ્વા	રસ	વરુણ
ગ્રાણ	ગંધ	અશ્વિનીકુમાર

ઉપરના કોષ્ટકમાં શ્રોત્ર અધ્યાત્મ છે, શબ્દ અધિભૂત છે, અને દિક્પાલ અધિદૈવ છે. એ ત્રણ મ-
લીને ત્રિપુટી થઈ. એને કરીને શબ્દ સાંભળવાની
ક્રિયા થાય છે. એ પ્રમાણે બાકીની સઘલી જ્ઞાનેન્દ્રિ-
યોની ત્રિપુટી જાણવી. એ સર્વ દૃશ્ય છે અને તું તેનો
દ્રષ્ટા-સાક્ષી છે.

કર્મેન્દ્રિયપંચકની ત્રિપુટીનું કોષ્ટક.

અધ્યાત્મ	અધિભૂત	અધિદૈવ
વાણી	વચન (બોલવું)	અગ્નિ
પાણિ	આદાન (આપવું લેવું)	ઇંદ્ર
પાદ	ગમન (હરવું ફરવું)	ઉપેંદ્ર
શિશ્ન	આનંદ (રતિસુખ)	પ્રજાપતિ
ગુદા	વિસર્ગ (મઠત્યાગ)	યમ.

ઉપરના કોષ્ટકમાં વાણી ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે, વચન વિષય અધિભૂત છે અને અગ્નિ દેવતા અધિદૈવ છે. એ ત્રણની ત્રિપુટી કહેવાય છે. તેણે કરીને બોલવાની ક્રિયા થાય છે. એજ પ્રમાણે બાકીની બધી કર્મેન્દ્રિયોની ત્રિપુટી કોષ્ટકપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. એ સર્વ દૃશ્ય છે ને તું તેનો દ્રષ્ટા છે. માટે તે તું નહીં.

શિષ્ય-હે મહારાજ ! શાસ્ત્રોમાં ઘણે ઠેકાણે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવ એ ત્રણ તાપ કહ્યા છે, તેનું શી રીતે સમજવું ?

ગુરુ-એ ત્રિવિધિ તાપ કહેવાય છે. અધ્યાત્મ એટલે શરીરના વ્યાધિ અને મનની ઉપાધિ જાણવી, અધિભૂત એટલે પોતાથી અન્ય પ્રાણી એટલે શત્રુ તથા પશુ પક્ષી વગેરે પંચભૂતાત્મક સૃષ્ટિ થકી જે પીડા થાય છે તે અને અધિદૈવ એટલે સ્વપ્ન તથા પુનર્જન્મ તથા અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, અગ્નિ, વાયુ, ભૂતો, મહામારી આદિકથી જે પીડા થાય તે. એ સર્વને તું જાણે છે.

શિષ્ય-ઔષધથી દેહનું દુઃખ મટે છે; મિષ્ટાન્ન ઘન સ્ત્રીઆદિની પ્રાપ્તિથી મનનું દુઃખ મટે છે; નીતિ શાસ્ત્રને રસ્તે યથાર્થ ચાલવાથી શત્રુ આદિ અધિભૌતિક દુઃખ મટે છે; અને મણિ મંત્ર તથા મદૌષધીથી અગ્નિ આદિક અધિદૈવિક દુઃખ મટે છે. તો પછી એ ત્રણે તાપની નિવૃત્તિને માટે આત્મજ્ઞાનની શી જરૂર છે ?

ગુરુ—એ ઉપાય તો લૌકિક છે, એનાથી ક્ષણિક દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, પણ આત્યંતિક નિવૃત્તિ થતી નથી; એથી રોગાદિ મટે છે સ્વરા, પણ પાછા થાય છે. દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ તો આત્મજ્ઞાન વિના થતી નથી.

પ્રક્રિયા છઠી.

શિષ્ય—હે ગુરુજી ! આપે કહ્યું કે આત્મા અ-કર્તા, અભોક્તા છે; ત્યારે આ શરીરમાં ક્રિયા કોણ કરે છે ? અને તેથી થતાં સુખ દુઃખ કોણ ભોગવે છે ? એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો.

ગુરુ—આ દેહમાં અંતઃકરણ પંચક છે તે કર્તા ભોક્તા છે, પ્રાણ પંચક તેઓનાં વાહન છે, કર્મેન્દ્રિય-પંચક તેઓના સેવક છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચક તેઓનાં દ્વાર છે અને વિષયપંચક તેઓના ભોગ છે. એ હું પ્રથમ પ્રથમ તને સમજાવું છું.

૧ પ્રથમ આકાશના અંતઃકરણ પંચકની વૃ-ત્તિમાં ભાસ પડે, પણ સાક્ષાત્કાર જાણ્યામાં આવ્યું નહીં. તેથી એ પોતાના વ્યાન વાહન ઉપર બેસીને

શ્રોત્ર (કાન) દ્વારમાં આવીને શબ્દ સાંભળવારૂપી વિષય ભોગવે છે, પછી કાનથી કાંઈ ઉત્તર દેવાયો નહીં, તેથી વાણી જે તેનો સેવક છે તેને આજ્ઞા કરી, ત્યારે વાણી સેવકે ઉત્તર આપ્યો.

૨ વાયુના મનને સંકલ્પ થયો કે શરીરમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે તે સમાન વાહન ઉપર બેસીને ત્વચાદ્વારે આવ્યું અને પાણિ એટલે હાથ સેવકને આજ્ઞા કરી, તેણે ત્વચાને ધ્રુવવાળી. એજ રીતે ત્વચાને ટાઢ વાય તો હાથ સેવક વસ્ત્ર ઓઢાડે છે, તાપ લાગે તો પવન નાંચે છે, વગેરે સેવા કરે છે. માટે તેનું કર્તા-ભોક્તા મન છે.

૩ તેજની બુદ્ધિએ નિશ્ચય કર્યો કે મારે કોઈ પદાર્થ જોવો. પછી તે ઉદાન વાહન ઉપર બેસીને ચક્ષુદ્વારે આવી, પછી પાદ એટલે પગ જે તેના સેવક છે તેણે ચાલીને તે પદાર્થનું રૂપ દેખાડ્યું. એટલે ચક્ષુથી જે પ્રિય અપ્રિય પદાર્થો જોવામાં આવે છે તેણે કરીને થતાં સુખ દુઃખની ભોક્તા બુદ્ધિ છે. તેમાં તું કાંઈ કર્તા કે ભોક્તા છેજ નહીં.

૪ જલના ચિત્તે ચિંતવન કર્યું કે અમુક પદા-

ર્થનો રસ ચાખવો. પછી તે પ્રાણ વાહન ઉપર બેસીને જિઘ્ઘાદ્યારે આવ્યું અને તે પદાર્થનો રસ ચાખ્યો. પછી શિશ્રુ સેવકને આજ્ઞા કરી, તેણે મૂત્રનો ત્યાગ કર્યો. એ રીતે સારો નરસો રસ ચાખવાથી થતાં સુખ દુઃખનું ભોક્તા ચિત્ત છે. તું તેનો દ્રષ્ટા તથા અભોક્તા છે.

૫ પૃથ્વીના અહંકારે વિચાર કર્યો કે મારે નાના પ્રકારની સુગંધ લેવી. પછી તે અપાન વાહન ઉપર બેસીને ગ્રાણ દ્વારમાં આવ્યો, અને અનેક પ્રકારની સુગંધ લીધી. પછી ગુદા સેવકને આજ્ઞા કરતાં તેણે દુર્ગંધનો ત્યાગ કર્યો. એ રીતે સુગંધ દુર્ગંધનું ગ્રહણ કરવાથી થતાં સુખ દુઃખનો ભોક્તા અહંકાર છે. તારા આત્માને સુખ દુઃખ નથી.

એ પ્રમાણે આકાશનાં અંતઃકરણ પંચક કર્તા ભોક્તા છે. એ સર્વ દૃશ્ય છે અને તું તો અકર્તા, અભોક્તા અને તેઓનો સાક્ષી છે.

સાતમી પ્રક્રિયા,

ગુરુ—હે શિષ્ય ! મેં તને અંતઃકરણ આદિ પચીશ તત્ત્વો કહ્યાં, તે પંચમહાભૂતના સાત્ત્વિક, રાજસ

અને તામસ અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. એ સઘલાં કયા કયા અંશમાંથી કયાં કયાં તત્વ ઉત્પન્ન થયાં છે તે સ્પષ્ટ સમજવા સારુ આ નીચે કોષ્ટક આપ્યું છે.

પંચમહાભૂત	સાત્વિક અંશ.		રાજસ અંશ		તામસ અંશ.
	આકાશનાં અંતઃકરણ પંચક.	તેજનાં જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક.	વાયુનાં પ્રાણ પંચક.	જલનાં કર્મેન્દ્રિય પંચક.	પૃથ્વીનાં વિષય પંચક.
આકાશ	અંતઃકરણ	શ્રોત્ર	વ્યાન	વાણી	શબ્દ
વાયુ	મન	ત્વચા	સમાન	પાદ	સ્પર્શ
તેજ	બુદ્ધિ	ચક્ષુ	ઉદાન	પાણિ	રુપ
જલ	ચિત્ત	જિહ્વા	પ્રાણ	શિશ્ન	રસ
પૃથ્વી	અંહકાર	ગ્રાણ	અપાન	ગુદા	ગંધ

એ રીતે પંચભૂતના સાત્વિક અંશમાંથી આકાશનાં અંતઃકરણપંચક તથા તેજનાં જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચક ઉત્પન્ન થયેલાં છે, રાજસ અંશમાંથી વાયુના પ્રાણ પંચક તથા જલનાં કર્મેન્દ્રિય પંચક થયેલાં છે; અને તામસ અંશમાંથી પંચ વિષયો ઉત્પન્ન થયેલા છે.

વઠી એ કોષ્ટકને વીજી રીતે સમજવાનું આ પ્રમાણે છે:—

આકાશના સાત્વિક અંશમાંથી અંતઃકરણ તથા શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થયેલ છે, અને આકાશના રાજસ અંશમાંથી વ્યાનવાયુ તથા વાણી ઇન્દ્રિય થયેલ છે, અને આકાશના તામસ અંશમાંથી શબ્દ વિષય થયો છે. એજ પ્રમાણે વાયુના સાત્વિક અંશમાંથી મન અને ત્વચા, રાજસ અંશમાંથી સમાન તથા પાદ અને તામસ અંશમાંથી સ્પર્શ વિષય ઉત્પન્ન થયેલ છે. એજ રીતે વીજાં ભૂતોનું પણ સમજી લેવું.

શિષ્ય—આપે સાત્વિક, રાજસ અને તામસ અંશમાંથી જુદાં જુદાં તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયેલાં ગણાવ્યાં, પણ એ તત્ત્વો તે તે અંશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેની શી સાબીતી ?

ગુરુ—સત્ત્વ ગુણથી જ્ઞાન થાય છે, રજો ગુણથી ક્રિયા થાય છે અને તમોગુણ તો કેવલ જડરૂપ છે. આકાશનાં અંતઃકરણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહં-

કારથી સુખ દુઃખનું જ્ઞાન અને શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા તથા ગ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી શબ્દાદિક પાંચ વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે. માટે એ સાત્ત્વિક ભાગ-માંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ જાણવું. એજ રીતે પાંચ પ્રાણ તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોથી પણ પ્રસિદ્ધ ક્રિયા થાય છે તેથી એ રાજસ ભાગમાંથી થયેલાં છે એમ જાણવું. અને પાંચ વિષયોમાં જ્ઞાન નથી અને કેવળ જડરુપ છે માટે એ તામસ ભાગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એમ જાણવું.

આઠમી પ્રક્રિયા.

હવે અપંચીકૃત ભૂત એક બીજામાં મળ્યાં છે તે કહે છે.

૧ આકાશનું મૂળ અંતઃકરણ તે આકાશનો ભાગ, વાયુનો વ્યાન તે આકાશનો ભાગ, તેજનું શ્રોત્ર તે આકાશનો ભાગ, જઠની વાળી તે આકાશનો ભાગ, અને પૃથ્વીનો શબ્દ વિષય તે આકાશનો ભાગ છે એમ જાણવું. કારણ કે—અંતઃકરણથી જે સ્ફુરણ થાય છે તે હૃદયાકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પાછું હૃદયાકાશમાં જ લય પામે છે, માટે અંતઃકરણ-ને આકાશનું જાણવું. વ્યાન વાયુ સઘળા શરીરમાં

આકાશની પેઠે વ્યાપી રહ્યો છે માટે તેને પણ આકાશનો જાણવો. શ્રોત્રથી આકાશનો ગુણ જે શબ્દ તે સંભળાય છે માટે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય આકાશની જાણવી. વાણી ઇન્દ્રિયથી આકાશનો ગુણ જે શબ્દ છે તેનો ઉચ્ચાર થાય છે તેથી તેને આકાશની જાણવી અને શબ્દ તો આકાશનો જ ગુણ છે.

૨ આકાશનું મન એ વાયુનો ભાગ છે, કેમકે એ વાયુના જેવું ચંચલ છે; વાયુનો સમાન વાયુ તે વાયુનો જ ભાગ છે; તેજની ત્વચા ઇન્દ્રિય તે વાયુનો ભાગ છે, કેમકે તેનાથી વાયુનો ગુણ જે સ્પર્શ છે તે જણાય છે; જલની પાણિ ઇન્દ્રિય તે વાયુનો ભાગ છે, કેમકે તેથી વાયુનો ગુણ જે સ્પર્શ છે તે તથા લેવડ દેવડ થાય છે; અને પૃથ્વીનો સ્પર્શ ગુણ તે વાયુનો ભાગ છે.

૩. આકાશની બુદ્ધિ તે તેજનો ભાગ છે, કેમકે બુદ્ધિ તેજની પેઠે તેજોમય છે. વાયુનો ઉદાનવાયુ તે તેજનો ભાગ છે, કેમકે ઉદાનવાયુ કંઠસ્થાનમાં રહી જઠરાગ્નિથી પચેલા અન્ન રસનો વિભાગ કરે છે. તેજની ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તેજનો ભાગ છે, કેમકે એ તેજનો ગુણ જે રૂપ છે તેને જુએ છે. જલની પાદ ઇન્દ્રિય તે તેજ-

નો ભાગ છે, કેમકે તેજનો ગુણ જે ઉષ્ણતા તે વિશેષ ભાગે પગમાં છે, ઘઘી તે તેજનો ગુણ જે રુપ છે તેને જોવાને લડ જાય છે. અને પૃથ્વીનો વિષય રુપ તેપણ તેજનો જ ભાગ છે.

૪ આકાશનું ચિત્ત જલનો ભાગ છે, કેમકે ચિત્ત જલની પેઠે દ્રવિભૂત છે. વાયુમાં પ્રાણવાયુ જલનો ભાગ છે, કેમકે પ્રાણવાયુ જલ વગર રહી શકતો નથી. તેજની જિહ્વાઈન્દ્રિય તે જલનો ભાગ છે, કારણ કે તે જલનો ગુણ જે રસ તેને ગ્રહણ કરે છે તેથી જીભને રસના પણ કહે છે અને તે જલનો ભાગ હોવાથી જ સર્વદા ભીની રહે છે. જલની શિશ્રુ ઈન્દ્રિય તે તો જલનો જ ભાગ છે, કેમકે તે મૂત્રનો ત્યાગ કરે છે. અને પૃથ્વીનો ગુણ રસ તે જલનો ભાગ છે, કેમકે રસ જલમય છે.

૫ આકાશનો અહંકાર પૃથ્વીનો ભાગ છે, કેમકે તે પૃથ્વીની પેઠે જડ તથા ભારે છે. વાયુનો અપાન વાયુ પૃથ્વીનો ભાગ છે, કેમકે તે પૃથ્વીનો ગુણ ગંધ (દુર્ગંધ) તથા પૃથ્વીનો ભાગ જે મલ છે તે બન્નેને ગુદાવાટે બહાર કાઢી નાંખે છે. તેજની ગ્રાણ ઈન્દ્રિય તે

પૃથ્વીનો ભાગ છે, કેમકે તે પૃથ્વીનો ગુણ જે ગંધ છે તેને ગ્રહણ કરે છે. જલની ગુદા ઈન્દ્રિય પૃથ્વીનો ભાગ છે, કેમકે તે પૃથ્વીનો ભાગ મળે છે તેને વહાર કાઢી નાંખે છે. અને પૃથ્વીનો ગંધ ગુણ તો પૃથ્વીનો ભાગ પ્રસિદ્ધ રીતે છે જ.

એ રીતે પંચભૂતનાં પચીશ તત્ત્વો છે. તે તારાં-નથી. એ સર્વ તત્ત્વોને તું જાણે છે તેથી તે તું નહીં, તું તો તેઓનો સાક્ષી આત્મા છે.

નવમી પ્રક્રિયા.

શિષ્ય—હે મહારાજ ! આપે પેહેલી પ્રક્રિયામાં આકાશનાં અંતઃકરણ પંચક, વાયુના વ્યાન આદિક પાંચ પ્રાણ, તેજની શ્રોત્રાદિક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, જલની વાચાદિક પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, અને પૃથ્વીના શબ્દાદિક પાંચ વિષયો કહ્યા, અને ઉપરની આઠમી પ્રક્રિયામાં તો એથી જુદીજ રીતે કહ્યું તેનું શું કારણ ?

ગુરુ—પેહેલી પ્રક્રિયામાં પંચમહાભૂતનાં દરેકનાં મુખ્ય પાંચ પાંચ તત્ત્વો કહેલાં છે, અને આઠમી પ્રક્રિયામાં આકાશનાં તત્ત્વો વાયુ, તેજ, જલ તથા પૃથ્વી

ભૂતોમાં મઝવાથી ને વાયુ આદિનાં તત્ત્વો આકાશાદિક ભૂતોમાં મઝવાથી પેટાનાં તત્ત્વોનું જુદા જુદા પ્રકારથી નિરુપણ કર્યું છે. એ રીતે આ પંચીકરણમાં સૂક્ષ્મ દેહનાં અપંચીકૃત પચીશ તત્ત્વોનું નિરુપણ કર્યું છે તે મુમુક્ષુ જનોને જુદી જુદી પ્રક્રિયાથી સમજવા સારુ છે; પરંતુ વેદાંત શાસ્ત્રના ઘણા ગ્રંથોમાં સૂક્ષ્મ દેહનાં સત્તર તત્ત્વો કહેલાં છે. વેદાંત પ્રક્રિયાના પ્રમુખ ગ્રંથ પંચદશીના પ્રથમ પ્રકરણમાં વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

॥ શ્લોક ॥

બુદ્ધિ કર્મેન્દ્રિય પ્રાણ પંચકૈર્મનસાધિયા ।

શરીરં સપ્તદશભિઃ સૂક્ષ્મં તલ્લિંગમુચ્યતે ॥

અર્થ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વો મઝીને સૂક્ષ્મ શરીર બન્યું છે, અને તેનેજ ઉપનિષદ્ વગેરેમાં લિંગ શરીર કહ્યું છે (એ ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે તેથી એનું નામ સૂક્ષ્મ શરીર છે).

એ પ્રમાણે પંચદશીમાં સૂક્ષ્મ શરીરનાં સત્તર

તત્ત્વો કહેલાં છે. વઢી વેદાંતના કેટલાક ગ્રંથોમાં મન અને બુદ્ધિને એકઠાં ગણીને સોઠ તત્ત્વો કહેલાં છે, વઢી કેટલેક ઠેકાણે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અ-હંકાર એ ચાર અંતઃકરણ જુદાં જુદાં ગણીને ઓગ-ળીશ તત્ત્વો કહેલાં છે અને કેટલેક ઠેકાણે તો વઢી સત્તાવીશ કે અઠાવીશ તત્ત્વો પણ કહેલાં છે.

શિષ્ય—એ સત્તાવીશ-અઠાવીશ તત્ત્વો કયાં કયાં તેનાં નામ મને કહી સંભળાવો.

ગુરુ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, ચાર અંતઃકરણ, પાંચ પ્રાણ, પંચમહાભૂત, અવિદ્યા, કામ અને કર્મ એ આઠ પૂરની અષ્ટપૂરી કહેવાય છે. એ સર્વનાં મઢીને સત્તાવીશ તત્ત્વો થાય છે. વઢી જો ચાર અંતઃકરણને બદલે પાંચ (અંતઃકરણપંચક) ગણીએ તો અઠાવીશ તત્ત્વો થાય છે.

શિષ્ય—આવી રીતે વેદાંતના જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જુદી જુદી રીતે તત્ત્વોની સંખ્યાનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી તો મારું મન ઉલટું ધ્રમિત થઈ જાય છે કે એમાં સ્વરૂં શું માનવું ?

ગુરુ-કેટલાક આચાર્યોએ કાર્ય-કારણની એકતાથી થોડાં તત્ત્વો કહ્યાં છે, અને કેટલાકે કાર્ય તથા કારણને જુદાં જુદાં વર્ણવીને વધારે તત્ત્વો કહેલાં છે. ગમે તેટલાં તત્ત્વો કહ્યાં હોય તેની આપણે કાંઈ પંચાયત નથી. મેંસ વીયાડ હોય તેને પાડો છે કે પાડી છે તેની ભાંજગડમાં પડવાની આપણે જરૂર નથી, આપણને તો દૂધનું કામ છે. તેમજ તત્ત્વોની સંખ્યા ગમે તેટલી ગણો; પરંતુ તેમાં સમજવાનું માત્ર એટલું જ છે કે-એ બધાં તત્ત્વો દૃશ્ય, જડ, વિકારી, અનાત્મા, સાવયવ અને નાશવંત છે; અને આત્મા તો તેઓનો દ્રષ્ટા, અજર, અમર, સ્વયંપ્રકાશ નિષ્ક્રિય, અવિકારી, નિરવયવ, અસંગ અને સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખવો.

શિષ્ય-હે ગુરુ મહારાજ ! તમે આત્માને નિષ્ક્રિય એટલે અકર્તા કહો છો, પણ દેહ ઇન્દ્રિયાદિકના સમૂહમાં આત્માનો જ વ્યાપાર પ્રતીત થાય છે. જો તેમ ન હોય તો જીવાત્મારહિત મહદું કાંઈ ક્રિયા કરી શકતું નથી. તેથી એમ માલમ પડે છે કે સર્વ ક્રિયા આત્મા જ કરે છે, છતાં તમે આત્માને નિષ્ક્ર-

ય કેમ કહોછો ?

ગુરુ—આત્મા ચૈતન્ય છે અને દેહ ઇન્દ્રિયાદિક જડ છે. તે ચૈતન્ય આત્માના આશ્રયથી દેહઇન્દ્રિયાદિક પોત પોતાની ક્રિયા કરે છે, તેથી એમ ન સમજવું કે એ ક્રિયા આત્મા જ કરે છે. જેમ આકાશને વિષે વાયુના વેગથી વાદળાં દોડે છે, તેમાં ચંદ્રમા જોવામાં આવે છે, ને તે ચંદ્રમા દોડતો જણાય છે અને વાદળાં સ્થિર માલમ પડે છે, પણ વાસ્તવિક જોતાં તેમ નથી. તો પણ અજ્ઞાનીજનો કહે છે કે ચંદ્રમા દોડે છે ને વાદળાં તો સ્થિર છે. તેમ આત્માને પણ કર્તા માને છે તેને અજ્ઞાની જાણવો. આત્મા તો નિષ્ક્રિયજ છે. તે ઉપર શ્રુતિનું પ્રમાણ છે કે—

નિર્ગુણં નિષ્ક્રિયં શાંતં નિરવદ્યં નિરંજનં ।

અર્થ—આત્મા નિર્ગુણ એટલે સત્ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણથી રહિત છે, નિષ્ક્રિય એટલે ક્રિયા રહિત—અકર્તા છે, શાંત સ્વરૂપ છે, વાળીવડે વર્ણવી ન શકાય એવો છે, અને નિરંજન એટલે માયાના અંજનથી રહિત છે, એ રીતે આત્મા શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે.

દશમી પ્રક્રિયા.

શિષ્ય—આપે સ્થૂલ દેહને અન્નમયકોશ કહીને વર્ણવ્યો હતો, તેમ સૂક્ષ્મ દેહમાં પણ કોશ છે કે નહીં ? જો હોય તો તેનાં રૂપ કહી સંભળાવો.

ગુરુ—સૂક્ષ્મ દેહમાં પણ ત્રણ કોશ છે. ૧ પ્રાણમય કોશ, ૨ મનોમય કોશ, ૩ વિજ્ઞાનમયકોશ.

૧ પ્રાણમય કોશ—પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને પાંચ પ્રાણ મળીને પ્રાણમય કોશ જાણવો. કેટલાક પાંચ પ્રાણ અને પાંચ ઉપપ્રાણ મળીને પ્રાણમયકોશ થાય છે એમ કહે છે. નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ઘનંજય એ પાંચ ઉપપ્રાણ છે. નાગથી ઓડકાર થાય છે, કૂર્મથી આંખોનું મીંચવું ઉઘાડવું થાય છે, કૃકલથી છીંક થાય છે, દેવદત્તથી બગાસું આવે છે અને ઘનંજયથી શરીર પુષ્ટ થાય છે.

૨ મનોમયકોશ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મન એ છ મળીને મનોમય કોશ કહેવાય છે.

૩ વિજ્ઞાનમય કોશ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને બુદ્ધિ એ છ મળીને વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ કોશ સૂક્ષ્મ દેહના છે. આ-
 ગલ કહી ગયા પ્રમાણે સ્થૂળ દેહને અન્નમયકોશ
 કહેલો છે, તે અન્નમય કોશની અંદર મનોમય કોશ
 છે, મનોમયની અંદર વિજ્ઞાનમય કોશ છે, અને વિ-
 જ્ઞાનમય કોશની અંદર આનંદમય કોશ છે (એ પાં-
 ચમા કોશનું વર્ણન હવે પછી કરવામાં આવશે).
 એ રીતે પાંચકોશની પરંપરા એ ગુફા છે. તેની અંદર
 આત્મા રહ્યો છે. જેમ કોશેટામાં રહેલો જીવડો
 કોશેટાથી ઢંકાઈને રહેલો છે, તથા જેમ તરવાર મ્યા-
 નથી ઢંકાઈને રહેલી છે, તેમ આત્મા પણ પાંચ કો-
 શથી આચ્છાદિત છે. વાસ્તવિક તો આત્મા શુદ્ધ છે;
 પણ જે જે કોશની સાથે આત્માનો વ્યવહાર ચાલે
 છે તે તે કોશરૂપ આત્મા પ્રતીત થાય છે. જેમકે
 હું મનુષ્ય છું, હું મોટો છું, હું જાડો છું, એવું અન્નમ-
 ય કોશથી પ્રતીત થાય છે; હું ભૂંડો છું, હું તરસ્યો
 છું, એવું પ્રાણમય કોશથી પ્રતીત થાય છે; આ દેહ
 મારો છે, આ ઘરબાર સ્ત્રી પુત્રાદિક મારાં છે, હું સં-
 સારી છું એવું મનોમય કોશથી પ્રતીત થાય છે; હું
 જ્ઞાની છું, હું મૂર્ખ છું, એવું વિજ્ઞાનમય કોશથી પ્રતીત

थाय છે; અને હું સુખી છું એવું આનંદમય કોશથી પ્રતીત થાય છે. એ પ્રમાણે પાંચ કોશના મિથ્યાધર્મ આત્માને વિષે ભ્રમે કરીને પ્રતીત થાય છે, પરંતુ આત્મા તો કોશાતીત એટલે એ સઘळा કોશથી ન્યારો શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, પણ અવિદ્યા (અજ્ઞાન) રૂપ ઉપાધિ કરીને આત્મા કોશરૂપ ભાસે છે. જેમ કે સ્ફટિકમણિ શુદ્ધ છે, પણ લીલાં પીઠાં લાલ વસ્ત્રના યોગે કરીને લીલો પીઠો કે રાતો માલમ પડે છે. વાસ્તવિક રીતે સ્ફટિક લીલો પીઠો કે રાતો છે જ નહીં, શુદ્ધ છે; તેમ આત્મા પણ કોશરૂપ નથી, પણ શુદ્ધ છે. જેમ ચોખા ઉપર અંદર બધેથી શુદ્ધ સફેદરૂપ છે, પણ ફોતરાંથી ઢંકાયલા હોવાથી તે ઢાંગરરૂપ માલમ પડે છે, તેને યુક્તિથી ફોતરાંથી જુદા કરવાથી શુદ્ધ ચોખા થાય છે, તેમ પંચકોશથી આત્માને વિવેક તથા વિચારે કરીને જુદો સમજવાથી આત્મા શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદરૂપ જાણવામાં આવે છે. કેમકે જો કોશરૂપ આત્મા હોય તો કોશ તો અનેક છે અને આત્મા તો એક છે, કોશ નાશવંત છે અને આત્મા તો અવિનાશી છે, કોશ જાડો પાતલો

ભૂલ્યો તરસ્યો જ્ઞાની અજ્ઞાની એવા ધર્મવાળા છે
 અને આત્મા તો એ કોશના સઘળા ધર્મથી રહિત છે;
 માટે આત્મા કોશરૂપ નથી, કોશાતીત છે. હે શિ-
 શ્ય ! એ પ્રકારે તું પાંચે કોશથી ન્યારો જ છે, અને
 કર્તા-ભોક્તાપણું તથા સુખ-દુઃખ પણ તારામાં
 નથી. તું તો અસંગ અને સાક્ષીરૂપ સચ્ચિદાનંદ બ્ર-
 હ્મસ્વરૂપ છે.

હવે સૂક્ષ્મદેહનાં બીજાં આઠ તત્ત્વો છે તે કહે છે.

ચોપાડ.

સ્વપ્ન અવસ્થા કંઠ સ્થાન,
 મધ્યમા વાણી પ્રવિવિક્ત ભોગ ધ્યાન;
 જ્ઞાનશક્તિ સત્ત્વગુણ જાણ,
 ઉકાર માત્રા તૈજસ અભિમાન. ૧૩

ટીકા-સૂક્ષ્મદેહની સ્વપ્ન અવસ્થા છે. આગ-
 લ સૂક્ષ્મદેહની ત્રીજી પ્રક્રિયામાં કહ્યું છે કે-કંઠમાં
 એક અત્યંત સૂક્ષ્મ નાડી છે, તેમાં ઉદાનવાયુ રહે છે.
 તે વાયુ, માણસને જાગ્રત અવસ્થામાં જે સંકલ્પ થા-
 ય છે અથવા ભૂત ભવિષ્યની દરકાંડ વાત સાંભળ-

વામાં કે જોવામાં આવી હોય છે તે ઘાસના ઇંડા નાડીમાં ભોગવાવે છે, જેવી ઘાસના પ્રાણી કરે છે તેવા અનેક પ્રકારના ઠાઠ ઉદાનવાયુ બનાવીને ભોગ સ્વપ્નમાં દેખાડે છે, ત્યારે પ્રાણી કહે છે કે-આજ મને સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં મેં ઘણા ભોગ ભોગવ્યા. એ રીતે એ કામ ઉદાનવાયુ કરે છે, માટે સ્વપ્નાવસ્થા સૂક્ષ્મદેહની છે, અને તું તેને જાણનારો સાક્ષી છે. એ સ્વપ્નાવસ્થાનું સ્થાન કંઠમાં છે. અને તે અવસ્થામાં મધ્યમા વાળી છે અને પ્રવિવિક્ત ભોગ છે. પ્રવિવિક્ત ભોગ એટલે સૂક્ષ્મઘાસનામય ભોગ. જેમ જાગ્રત અવસ્થામાં ધીનો લસલસતો શીરો સ્વાધાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે અથવા તરવારના ઘાથી માથું કપાડ જાય છે, તેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં શીરો સ્વાધાથી શરીર પુષ્ટ થતું નથી તથા તરવારના ઘાથી માથું કપાડ જતું નથી, પણ માત્ર સુખ દુઃખનો ભોગ થાય છે. એ ભોગને સૂક્ષ્મભોગ કહે છે. જેમ એક શીશીમાં અત્તર કે કપૂર ભર્યું હોય તે શીશીમાંથી તે વસ્તુ કાઢીનાં-રૂયા પછી પણ તેમાં તેની સૂક્ષ્મ સુગંધ રહે છે, તેમ જાગ્રત અવસ્થાના સ્થૂળ ભોગ સ્વપ્નાવસ્થામાં નિવૃત્ત

થઈ જાય છે, તોપણ તે સ્થૂઠ ભોગના સંસ્કાર રૂપ સૂક્ષ્મભોગ સ્વપ્નમાં ભોગવવામાં આવે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં જ્ઞાનશક્તિ ઇટલે સ્વપ્નમાં જોવામાં આવેલા પદાર્થોને જાણવાની શક્તિ છે. અને એ અવસ્થાનો સત્ત્વગુણ, ઐકારની વીજી ઉકાર માત્રા અને તૈજસ અભિમાન છે.

શિષ્ય-હે મહારાજ ! શાસ્ત્રોમાં ઘણે ઠેકાણે જાગ્રત અવસ્થામાં સત્ત્વગુણ કહેલો મારા સાંભળવામાં આવ્યો છે. અને આપ તો જાગ્રત અવસ્થામાં રજો ગુણ અને સ્વપ્નાવસ્થામાં સત્ત્વ ગુણ છે એમ કહેાછો, તેનું કારણ શું ?

ગુરુ-જાગ્રત અવસ્થામાં વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે કે-વિષયો તો દુઃખદાયી છે અને મોક્ષનું સાધન તો એક આત્મજ્ઞાનજ છે. આવું જ્ઞાન સત્ત્વગુણ વિના થતું નથી. માટે જાગ્રત અવસ્થામાં સત્ત્વગુણ કહ્યો છે. વળી જાગ્રતમાં વિશેષે કરીને સઘળી ક્રિયા થાય છે તે રજોગુણનું કાર્ય છે, તેથી જાગ્રતમાં વિશેષપણે રજોગુણ કહ્યો છે. એજ પ્રમાણે તમો ગુણ પણ જાગ્રત અવસ્થામાં રહેલો છે. અને સ્વપ્નમાં તો

માત્ર વિષયોનું જ્ઞાનજ થાય છે પણ ક્રિયા કાંઈ થતી નથી તેથી સર્વગુણ કહ્યો છે.

ચોપાઈ.

સૂક્ષ્મદેહનાં એ તેત્રીશ તત્ત્વ,
તું એનો દ્રષ્ટા છે સ્પષ્ટ;
તું એ દૃશ્ય તત્ત્વ નહિ હોય,
જુદાં જુદાં વિચારી જોય. ૧૪

ટીકા—પ્રથમ જે પચીશ તત્ત્વો કહ્યાં હતાં તે અને તેરમી ચોપાઈમાં કહેલાં આઠ તત્ત્વ એ બન્ને મ-
લીને તેત્રીશ તત્ત્વો સૂક્ષ્મદેહનાં જાણવાં, અને એ સર્વ તત્ત્વોનો તું દ્રષ્ટા છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. એ સર્વને જુદાં જુદાં કરીને વિચારી જુએ તો તને સ્પષ્ટ અનુભવ થશે કે એ દૃશ્ય તત્ત્વ તે તું નથી, તું તો એ સર્વથી ભિન્ન આત્મા છે.

વળી હે શિષ્ય ! એ વાત દૃષ્ટાંતે કરીને તને સમજાવુંછું, સાંભલ.

દુહો.

ઘટ દ્રષ્ટા જેમ ઘટ નહીં, પ્રગટ જ ન્યારો દસે,

(તેમ) દેહ દ્રષ્ટા તું આત્મા, ન્યારો ભિન્ન વિશેષ. ૧૫

અર્થ—જેમ ઘડાને જોનારો પુરુષ ઘડારૂપ નથી, પણ પ્રસિદ્ધ રીતે તેનાથી જુદો જ દેખાય છે, તેમ સૂક્ષ્મદેહને જોનારો તું તેનાથી વિશેષે કરીને જુદો આત્મા છે. જેમ ઘડો દૃશ્ય, જડ તથા નાશવંત છે, તેમજ દેહ પણ દૃશ્ય, જડ તથા નાશવંત છે, અને આત્મા તો સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મદેહથી જુદો, દ્રષ્ટા, ચૈતન્યરૂપ અને અજર અમર છે.

હવે ત્રીજો કારણ દેહ છે તે વિશેષે કહેવામાં આવે છે.

ચોપાઈ.

ત્રીજો કારણ દેહ અજ્ઞાન,

તેનો તું દ્રષ્ટા પોતે સ્વાપજ્ઞાન;

તેથી વિલક્ષણ તું આત્મા જાણ,

તે તું નહિ અનુભવ પ્રમાણ. ૧૬

ટીકા—ત્રીજો કારણ દેહ છે, અજ્ઞાનનું નામજ કારણ દેહ છે. તે સ્વાપજ્ઞાન એટલે ડુંધને જાણનાર છે; કારણ કે કારણ દેહમાંજ ગાઢ નિદ્રાનો અનુભવ થાય છે. એ ત્રીજા કારણ દેહનો પણ તું દ્રષ્ટા તેનાથી

ભિન્ન આત્મા છે. એ દેહ પણ તું નથી એમ અનુ-
ભવથી માનજે.

શિષ્ય—આપે ‘અજ્ઞાનનું નામજ કારણ દેહ છે’
એમ કેમ કહ્યું ?

ગુરુ—પ્રથમ સ્થૂલદેહ અને બીજો સૂક્ષ્મદેહ, એ બે
દેહની અપેક્ષાથી ત્રીજો કારણ દેહ કહેવાયો. તેનું
સ્વરૂપ અજ્ઞાનજ છે; કારણ કે અજ્ઞાનમાંથી સ્થૂલ
અને સૂક્ષ્મ એ બે દેહરૂપી કાર્ય થયાં છે, માટે અજ્ઞાન
એ બે દેહનું કારણ છે, તેથી અજ્ઞાનનું નામ કારણ
દેહ કહેવાયું. તેનો તું આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે.

શિષ્ય—સ્થૂલ દેહ તો પ્રગટ જોવામાં આવે છે
અને સૂક્ષ્મ દેહ પણ તેનાં તત્ત્વોનાં કાર્ય ઉપરથી
જાણવામાં આવે છે, પણ અજ્ઞાનરૂપ કારણ દેહ તે
તો કાંઈ પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી જણાતો નથી, તેમ
છતાં એ દૃશ્ય અને હું તેનો દ્રષ્ટા છું એમ કેમ કહેવાય?
વઠી તમે કહો છો કે—તું બ્રહ્મ છે, પણ હું તો અજ્ઞા-
ની છું, મળવું ગળવું, પ્રશ્ન ઉત્તર, વિદ્યા અવિદ્યા,
ધ્યાન યોગ, જપ તપ વગેરે હું કાંઈ જાણતો નથી,
ત્યારે હું બ્રહ્મ કેમ કહેવાઉં ?

ગુરુ—હે ભાઈ ! તારી મૂર્ખતા મૂકી દે, અહીં કાંઈ ચતુરાઈનું કામ નથી. અંતઃકરણ શુદ્ધ કરીને પોતાના સ્વરૂપને જાણ અને અભિમાનની ભૂલ ટાલી દે, એટલે તું બ્રહ્મ જ છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહું છું.

દૃષ્ટાંત—જેમ કોઈ પુરુષ સૂતો છે, તેને બીજા પુરુષે આવીને કહ્યું કે—ભાઈ ! તું સૂતો છે કે ? ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે—હું તો ડુંગરમાં સૂતો છું, જાગતો નથી. હવે એવું કહે તેને મોટો મૂર્ખ જાણવો; કેમકે જો ડુંગરી ગયો હોય તો ઉત્તર શી રીતે આપે ? માટે એ પુરુષ મૂર્ખ છે, કેમકે પોતે જાગે છે તેમ છતાં કહે છે કે હું તો ડુંગર છું.

સિદ્ધાંત—તેમ તું પણ કહે છે કે હું તો અજ્ઞાની છું, પણ હે શિષ્ય ! એ અજ્ઞાનને જાણનારો તું જ છે, તે તું અજ્ઞાની કેમ થયો ? જેમ કોઈ પુરુષ શરીરને જોડીને કહે કે—આ દેહ તો કાળો છે, ગોરો છે, કાળો છે, કુબડો છે, એટલા પ્રકાર દેહમાં છે; પણ દેહને જોનારામાં કાંઈ આવ્યું નહીં. એ તો નિર્દોષ, નિસ્પૃહ અને સર્વનો સાક્ષી છે. તેમ અજ્ઞાનને જાણવાવાળો અને સર્વનું પ્રમાણ કરવાવાળો તું જ છે,

માટે અજ્ઞાનરૂપ (કારણ દેહ) તું નહીં, તું તો જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે; પરંતુ અસત્ રૂપ આવરણ અને અભાનરૂપ આવરણને લીધે તું એમ કહે છે કે હું અજ્ઞાની છું.

શિષ્ય—અસત્ આવરણ અને અભાન આવરણ કોને કહેવાય ?

ગુરુ—કોઈ માણસ તને પૂછે કે—‘ તું આત્માને જાણે છે ? ’ ત્યારે તું કહે કે—‘ આત્મા ક્યાં છે કે જેથી હું તેને જાણું ? ’ એટલે તારું કહેવું એવું થયું કે—આત્મા છે પણ નહીં અને આત્મા દેખાતો પણ નથી. તેમાં આત્મા નથી એનું નામ અસત્ આવરણ જાણવું, અને આત્મા દેખાતો નથી એનું નામ અભાન આવરણ જાણવું. આત્મા છે નહીં, આત્મા દેખાતો નથી, એવું જાણવાવાળો તું જ આત્મા છે. હું મનુષ્ય છું, આ કામ મેં કર્યું, આ સગાં સંબંધી મારાં છે, इत्यादि અજ્ઞાનનાં કાર્ય છે, માટે અજ્ઞાન એજ કારણ દેહ છે. એ દૃશ્ય છે અને તું એનો દ્રષ્ટા થી વીલક્ષણ છે; અને તે તું નથી એવું અનુભવ પ્રમાણ છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—“ આત્મા સૂર્યની પેઠે સ્વપ્રકાશક છે ને અજ્ઞાનથી ભિન્ન છે. ”

હવે કારણ દેહનાં આઠ તત્ત્વો છે તે કહુંછું.

ચોપાઈ.

સુષુપ્તિ અવસ્થા હૃદય સ્થાન,

પશ્યંતી વાચા આનંદભોગ માન;

દ્રવ્ય શક્તિ તમોગુણ જાણ,

મકાર માત્રા પ્રાજ્ઞ અભિમાન. ૧૭

ટીકા-કારણ દેહની સુષુપ્તિ અવસ્થા છે, તેનું હૃદય સ્થાન છે, સૂક્ષ્મ વિચારના સંસ્કારરૂપ પશ્યંતી વાચા છે, આનંદ એજ કારણ દેહનો ભોગ છે, જાગ્ર-તાદિ વ્યવહારને અનુકુલ પદાર્થોને ઉત્પન્ન થવાના કારણરૂપ દ્રવ્ય શક્તિ છે, અંધધુંવમય તમોગુણ છે, ઐકારની ત્રોજી મકાર માત્રા છે, અને પ્રાજ્ઞ અ-ભિમાન છે.

શિષ્ય-સુષુપ્તિ અવસ્થાનું સ્વરૂપ વર્ણવી બતાવો.

ગુરુ-ગાઠ (અધોર) નિદ્રા એજ સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. એ અવસ્થામાં સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણની વૃ-ત્તિઓ કારણ અજ્ઞાનમાં લય થાય છે, તે સમયે જા-ગૃત તથા સ્વપ્ન અવસ્થાના અનેક તરેહના વ્યવહાર

जरा पण जोवामां आवता नथी. ए सुषुप्ति अवस्थानो तुं द्रष्टा छे, कारण के सुषुप्तिमांथी ज्यारे तुं जागे छे त्यारे कहे छे के-आज हुं सुखे उंघ्यो हतो अने कांइ पण जाणतो न हतो. वळी कोइना देहमां पीडा थती होय ने ते उंघी जाय छे तो तेने पीडा जणाती नथी. माटे सुषुप्ति अवस्थामां सुख छे एम मालम पडे छे, केमके जेनो अनुभव कर्यो होय तेनुं ज स्मरण थाय छे. जेम कोइ पुरुष द्वारका जइ आव्यो होय ते पुरुष पाछो पोताने घेर आवे त्यारे पण तेने स्मरण रहे छे के-द्वारकानाथनुं मंदीर बहु सारुं-रमणीय छे, ने मूर्ति पण मनोहर छे, गोमती तळावमां न्हावानी जुक्ति सारी छे ने तेमांथी गोपीचंदन नीकळे छे, वगेरे द्वारकामां जे जे अनुभव्युं होय तेनुं स्मरण थाय छे. तेमज सुषुप्ति अवस्थामां (गाढ निद्रामां) मने सुख हतुं ने कांइ पण जाणतो नहतो, एम जागृत थया पछी कहे छे. माटे ए अवस्थाने जाणनारो तुं पोते आत्मा छे.

शिष्य-हे महाराज ! तमे कह्युं के-कारण शरीरमां आनंद भोग छे एटले सुषुप्ति अवस्थामां आ-

નંદ (સુખ) છે. એ વાત મારા સમજવામાં આવતી નથી; કારણ કે જો એ અવસ્થામાં આનંદ થતો હોય તો ગાઢનિદ્રા વચ્ચે કેમ કહેવાતું નથી ?

ગુરુ-તને મેં પ્રથમ જ કહ્યું છે કે-ગાઢ નિદ્રા સમયે સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા મન બુદ્ધિ આદિક પાંચે અંતઃકરણ અજ્ઞાનમાં લય થઈ જાય છે, તેથી તે સમયે તેને જે આનંદ સુખ થાય છે તે કહી શકાતું નથી, જ્યારે જાગે છે ત્યારે જ કહી શકાય છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભલ.

દૃષ્ટાંત-એક સ્ત્રી કૂવામાંથી પાણી કાઢતી હતી, એવામાં તેના પગનું ઝાંઝર કૂવામાં પડી ગયું, તેથી તે કાઢવાની ફિકરમાં પડી, એટલામાં કોઈ પુરુષ ત્યાં આવી ચઢ્યો, તેને તે સ્ત્રીએ કહ્યું કે-આ કૂવામાં મારા પગનું ઝાંઝર પડી ગયું છે, તે જો તું કાઢી આપીશ તો તને હું એક રૂપીઓ આપીશ. એવું સાંભળીને પેલો માણસ કૂવામાં ઉતર્યો, અને ડૂબકી મારી કે તરત કૂવાને તળીએથી ઝાંઝર હાથમાં આવ્યું, તેથી તેને એ વચ્ચે અત્યંત આનંદ થયો, અને વિચારવા લાગ્યો કે

જાંઝરવાળી સ્ત્રી કાંઠા ઉપર ઊભી છે તેને વધામણી આપું, પણ તેનાથી બોલાયું નહીં; કારણ કે પાણીમાં વાળી ઇન્દ્રિયની ક્રિયા ચાલી શકતી નથી, કેમકે વાળી ઇન્દ્રિયના દેવતા અગ્નિ છે, તેને જલ સાથે વિરોધ છે, તેથી પાણીમાં બોલી શકાતું નથી. પણ તે પાણીમાં જાંઝર મળ્યાના આનંદનો અનુભવ પોતે કરે છે અને પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી પોતાનો આનંદ વીજાને જણાવે છે.

સિદ્ધાંત--તેમ કારણ દેહમાં આત્માનો આનંદ છે તે કારણ દેહથી કહી શકાતો નથી, સ્પૂઠ સૂક્ષ્મ દેહથી કહેવાય છે, અર્થાત્ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો આનંદ જાગૃત અવસ્થામાં કહી શકાય છે, કેમકે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો લય પામે છે, પરંતુ સુષુપ્તિમાં પ્રપંચના અભાવને અનુભવનારો સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનાનંદરૂપ આત્મા છે, તેથી જાગીને મન તથા વાળી વગેરે સાધન વડે આનંદ જાહેર કરાય છે. માટે સુષુપ્તિ અવસ્થાનો તું દ્રષ્ટા આત્મા તેનાથી જુદો જ છે.

હે શિષ્ય ! એ રીતે કારણ દેહનાં જે આઠ તત્ત્વો છે તે તને કહીને સમજાવ્યાં. એ તત્ત્વો તે તું નથી

તેમજ તારાં નથી, કારણ દેહનાં છે, તું તો એ સર્વથી
ભિન્ન છે.

ચોપાઈ.

એ કારણ દેહનાં આઠ તત્ત્વો સહી,
વીજાં તત્ત્વ એમાં નહીઃ
એનો સાક્ષી તું સચ્ચિદાનંદ,
નિત્ય નિરંતર પરમાનંદ. ૧૮

ટીકા—હે શિષ્ય ! કારણ દેહનાં આઠ તત્ત્વો
છે, તે સત્તરમી ચોપાઈમાં મેં તને કહી સંભળાવ્યાં,
એ વિના વીજાં તત્ત્વો કારણ દેહમાં નથી. અને તું
આત્મા એ વીજા કારણ દેહનો સાક્ષી છે, અને તું સ-
ચ્ચિદાનંદરૂપ છે, વહી નિત્ય છે, નિરંતર છે અને પર-
મ આનંદરૂપ છે.

શિષ્ય—સાક્ષી કોને કહીએ ?

ગુરુ—જેમ કોઈ માણસે વીજા પુરુષને ગુન્હો
કરતાં અથવા કાંઈ ક્રિયા કરતાં જોયો હોય તો તે
જોનારો સાક્ષી કહેવાય છે, તેમ દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન,

પ્રાણ વગેરે જે જે ક્રિયાઓ કરે છે તે સર્વ ક્રિયા આત્મા જોયા કરે છે. માટે આત્માને સાક્ષી કહ્યો છે.

શિષ્ય—સચ્ચિદાનંદ કોને કહીએ ?

ગુરુ—સત્ ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ પદ મળીને સચ્ચિદાનંદ કહેવાય છે. જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થામાં તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં આત્મા છે છે ને છેજ, માટે આત્મા સત્ છે. અને જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાને તથા ત્રણે કાળને આત્મા જાણે છે માટે ચિત્રૂપ (ચિદ્રૂપ) છે, અને સદા સર્વદા આત્મા પોતે પોતાને પ્રિય છે, માટે આત્મા આનંદરૂપ છે. એ રીતે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપોઽહં એમ જાણવું. સત્, ચિત્ અને આનંદ એ પોતેજ અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિય જાણવું.

શિષ્ય—અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિય એટલે શું ?

ગુરુ—અસ્તિ એટલે છે, ભાતિ એટલે ભાસે છે અને પ્રિય એટલે વહાલું; એ રીતે સત્ ચિત્ અને આનંદ તથા અસ્તિ ભાતિ અને પ્રિય એમાં કાંઈ તફાવત નથી; કેમકે સત્ એજ અસ્તિ અને અસ્તિ એજ

સત્; ચિત્ એજ ભાતિ અને ભાતિ એજ ચિત્; અને આનંદ એજ પ્રિય અને પ્રિય એજ આનંદ છે.

શિષ્ય—આત્મા આનંદરૂપ છે ત્યારે તેને શોક મોહ કેમ થાયછે ?

ગુરુ—મેં તને એકત્રીશમા દોહરામાં કહેલું જ છે કે—શોક મોહ મનનો ધર્મ છે, આત્માનો નથી. અને હર્ષ, શોક, મોહ વગેરે થાય છે તે અવિદ્યાએ કરીને આત્માએ પોતામાં માની લીધેલ છે તેથી તેનાથી લેપાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો આત્મા નિર્લેપ છે; અને સ્ત્રી, પુત્ર, દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણ કરતાં પણ આત્મા વધારે પ્રિય લાગે છે. વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પંચદશીના બારમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોકઃ ॥

વિતાત્ પુત્રઃ પ્રિયઃ પુત્રાત્ પિંડઃ પિંડાત્તથેન્દ્રિયમ્ ॥
ઇન્દ્રિયાન્ન પ્રિયઃ પ્રાણઃ પ્રાણાદાત્મા પ્રિયઃ પરઃ ॥

ટીકા—ધનથી પુત્ર પ્રિય છે, કેમકે પુત્રને મોટે પિતા ઘણું ધન સ્વરૂપે છે. અને પુત્ર કરતાં પિંડ (અન્નમયદેહ) પ્રિય છે, કેમકે દુકાળમાં પુત્રને

વેચીને પળ પોતાના દેહનું રક્ષણ કરે છે. દેહ કરતાં ઇન્દ્રિયો પ્રિય છે, ઇન્દ્રિયો કરતાં પ્રાણ પ્રિય છે અને પ્રાણ કરતાં આત્મા પ્રિય છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ બૃહદારણ્યકની શ્રુતિમાં પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને કહ્યું છે કે—ઓ મૈત્રેયી ! પતિની કામનાને માટે પતિ પ્રિય હોતો નથી, પણ પોતાના આત્માની કામના માટે પતિ પ્રિય છે; સ્ત્રીની કામના માટે સ્ત્રી પ્રિય નથી, પણ પોતાના આત્માની કામના માટે સ્ત્રી પ્રિય છે. પુત્રોની કામના માટે પુત્ર પ્રિય નથી, પણ પોતાના આત્માની કામના માટે પુત્ર પ્રિય છે. એજ પ્રમાણે ધન, પશુ વગેરે સર્વ પોતાના આત્માની કામના માટે પ્રિય છે. એ રીતે આ સંસારમાં જે જે વસ્તુ છે તે સર્વ પોતાને અર્થે પ્રિય લાગે છે. એ પ્રમાણે પોતાનો આત્મા જ પરમ પ્રેમનું પાત્ર છે. માટે તે પરમ આનંદરૂપ છે.’

શિષ્ય—આત્માને નિત્ય અને નિરંતર કહેવાનું શું કારણ ?

ગુરુ—જે વસ્તુ મરણ (નાશ) ધર્મથી રહિત

હોય તે નિત્ય કહેવાય છે. નિત્ય એટલે સત્ય વસ્તુ. આત્મા ત્રણે કાલમાં અને ત્રણે અવસ્થામાં સત્ય છે, માટે તે નિત્ય છે. અને જે સત્ય છે તેજ નિરંતર છે. સત્ય વસ્તુનો કોઈ કાલે નાશ થતો જ નથી, અને જેનો કોઈ કાલે નાશ થતો નથી તે નિરંતર કહેવાય છે. એ પ્રકારે આત્મા નિરંતર એટલે ભેદ રહિત છે, કારણ કે પરબ્રહ્મમાં અને આત્મામાં કાંઈ પણ અંતર (ભેદ) નથી.

શિષ્ય—આપે સ્થૂળ દેહમાં અન્નમયકોશ કહ્યો હતો, અને સૂક્ષ્મ દેહમાં પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમય એ ત્રણ કોશ કહ્યા હતા, ત્યારે કારણ દેહમાં કયો કોશ છે ? તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરી બતાવો.

ગુરુ—કારણ દેહમાં આનંદમય નામે પાંચમો કોશ છે. કારણ શરીરમાં રજોગુણ તથા તમોગુણથી મલિન થયેલો સત્ત્વગુણ પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ એ ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓ સાથે મળવાથી જે આનંદ થાય છે તેને આનંદમય કોશ કહે છે.

શિષ્ય-પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ વૃત્તિઓ કોને કહે છે ?

ગુરુ-પોતાને ગમતા પદાર્થ જોવાથી જે આનંદ થાય છે તે પ્રિય કહેવાય છે, પોતાને ગમતા પદાર્થ મળવાથી જે આનંદ થાય છે તેને મોદ કહે છે, અને પોતાને ગમતા પદાર્થ ભોગવવાથી જે આનંદ થાય છે તેને પ્રમોદ કહે છે.

શિષ્ય-આપે કહ્યું કે આત્મા આનંદમય છે, ત્યારે આનંદમય કોશ એ આત્મા સ્વરો કે નહીં ?

ગુરુ-આત્મા તો કોશાતીત એટલે પાંચે કોશથી ન્યારો છે, એવું મેં તને પ્રથમ સમજાવેલું જ છે. માટે આનંદમય કોશ એ પણ આત્મા નથી; કારણ કે અવિદ્યા, પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ મળીને આનંદમય કોશ થાય છે. તેમાં અવિદ્યાનો નાશ થાય છે પણ આત્મા તો અવિનાશી છે; પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ એ ત્રણ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે તેથી તે ક્ષણિક છે, પણ આત્મા તો અજન્મા તથા નિત્ય છે. માટે આનંદમય કોશ પણ આત્મા નથી.

ए प्रमाणे आत्मा आनंदमय कोशरूप नथी.
आत्मा तो पांचे कोशथी भिन्न छे. अने ए कारण
देहनो तथा तेनां आठ तत्त्वोनो अने आनंदमय को-
शनो साक्षी छे.

हवे चोथा महाकारण देह विषे कहेवामां आवे छे.

चोपाई.

चोथो महा कारण देह ज्ञानस्वरूप,
तेनो तुं प्रकाशक छे शुद्धरूप;
तेनां तत्वो कहुं छुं तने,

ते तुं श्रवण करजे शुद्ध मने. १९

टीका—स्थूल सूक्ष्म अने कारण ए त્રણ देह
कह्या. ए त્રણ देहनी अपेक्षाथी चोथो महाकारण
देह कहेवाय छे. अविद्या तथा देहादिक प्रपंचनी अ-
त्यंत निवृत्तिनुं मोटुं कारण, माटे महा कारण देह
कहेवायो. आ चोथो देह ज्ञानस्वरूप छे, अर्थात् हुं
द्रष्टा साक्षी छुं, एवं जे विशेष ज्ञान मनोवृत्तिमां
थाय छे तेनुं ज नाम महाकारण देह छे. एनो तुं
प्रकाशक शुद्ध आत्मा छे,

શિષ્ય—મહાકારણ દેહ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, ત્યારે તો તે આત્મા સ્વરો કે નહીં ? કારણ કે આત્મા પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

ગુરુ—બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુદ્વારા વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણથી હું દ્રષ્ટા સાક્ષી છું એવું વિશેષ જ્ઞાન મનની વૃત્તિમાં થાય છે, તેને જ મહા કારણ દેહ કહ્યો છે. એ વિશેષ જ્ઞાન તે મહાકારણ દેહ, અને સામાન્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ એ આત્મા છે. એ રીતે જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે. ૧ સામાન્યજ્ઞાન અને ૨ વિશેષજ્ઞાન. અદ્વિતીય સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ આત્મા છે, અને જે વિશેષ જ્ઞાન છે તે અજ્ઞાનને તથા દેહાધ્યાસને નિવૃત્ત કરીને પાછું પોતે પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, એટલે કેવળ એક સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ પૂર્ણ આત્મા રહે છે. જેમ ડોહોલું મલિન પાણી હોય, તેમાં કોયલાની ભૂકી તથા સૂરોચાર વગેરે પદાર્થો નાંચવાથી તે પાણીમાંના મેલને નીચે બેસાડીને તે પદાર્થો પોતે પણ તેની સાથે નીચે બેસી જાય છે, ને પાણીને શુદ્ધ નિર્મલ કરે છે, તેમ ગુરુ તથા શાસ્ત્રના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલું વિશેષ જ્ઞાન અજ્ઞાનને મટાડીને પોતે પણ નિવૃત્ત થાય છે, ને એક

સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ આત્મા રહે છે. વઝી એ વિશેષ જ્ઞાન તો અજ્ઞાનથી નિવૃત્તિનું સાધન છે ને તે જાગૃત અવસ્થામાંજ રહે છે, પણ સુષુપ્તિમાં રહેતું નથી, તેથી તે અનિત્ય ને પરિચિન્ન છે, પણ આત્મા તો નિત્ય તથા અપરિચિન્ન છે. માટે મહાકારણદેહ તે તું નહી, તેનો તું પ્રકાશક સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ પૂર્ણ સ્વરૂપ આત્મા છે.

હવે મહા કારણ દેહનાં તત્ત્વો તને કહું છું તે તું શુદ્ધ મનથી સાંભળ.

શિષ્ય-આપ શુદ્ધ મનથી સાંભળવાનું કહો છો, પણ સાંભળવાની ક્રિયા તો કાનથી થાય છે, ત્યારે કાનથી સાંભળ એમ કેમ કહેતા નથી ? ને શુદ્ધ મનથી સાંભળવાનું કહો છો તેનું કારણ શું ?

ગુરુ-કાન તો એક ઇન્દ્રિય છે, તે દ્વારા વીજા એ કહેલા શબ્દોનો અવાજ આપણા દેહમાં ઉતરે છે, પણ તે ગ્રહણ કરવું એ મનનું કામ છે. સમજ્યા વિના કાનથી સાંભળ્યું તે નહીં સાંભળ્યા જેવું જાણવું. કાને કરીને જે સાંભળ્યું હોય, તેને શુદ્ધ મનથી એટલે એકાગ્ર ચિત્તથી અનુભવ પૂર્વક સમજવું, એજ

બરાબર સાંભળ્યું કહેવાય. માટે જે શ્રવણ કરવું તે
 એકાગ્ર ચિત્તથી શ્રવણ કરવું જોડાઈ.

હવે મહાકારણ દેહનાં આઠ તત્ત્વ છે તે કહેવામાં આવે છે.

ચોપાઈ.

તુર્યા અવસ્થા મુર્ધાનિ સ્થાન,

પરાવાચા આનંદાવભાસ ભોગ માન;

ઇચ્છાશક્તિ શુદ્ધ સત્ત્વગુણ જાણ,

અર્દ્રમાત્રા પ્રત્યગાત્મા અભિમાન. ૨૦

ટીકા—પૂર્વે જે ચોથો મહાકારણ દેહ કહ્યો
 તેની તુર્યા અવસ્થા છે. તુરીય એવું શુદ્ધ આત્માનું
 નામ છે, તે શુદ્ધ આત્મા તુર્યાવસ્થાનો પ્રકાશક તુ-
 ર્યાતીત છે, કેમકે જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ
 ત્રણ અવસ્થાને જાણનારો આત્મા એ ત્રણે અવસ્થાનો
 દ્રષ્ટા જુદો છે. અને એ ત્રણે અવસ્થાની અપેક્ષાથી આ-
 ત્માનું નામ તુરીય કહેવાયું છે. શ્રીમત્ તોટકાચાર્ય
 પણ કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

યદિ જાગરિત પ્રભૃતિ ત્રિતયં ।

પરિ કલ્પિતમાત્માનિ મૂઢધિયા ॥

અભિધાનામિદં તદપેક્ષ્ય ભવેત્ ।

પરમાત્મપદસ્ય તુરીયમિતિ ॥

અર્થ—મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરુષે જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા આત્મામાં કલ્પી છે, એટલે એ ત્રણ અવસ્થા આત્માની છે એમ માન્યું છે. એ ત્રણ અવસ્થાની અપેક્ષાથી પરમાત્મપદનું તુરીય નામ પડ્યું છે.

માટે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ; જાગૃત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ, એ ત્રણને જે જાણવાવાળો શુદ્ધ આત્મા છે તેજ તુરીય (તુર્યાતીત) છે. એ તુર્યા અવસ્થાનું મૂર્ધનિ સ્થાન છે, પરા (એટલે શબ્દના ઉચ્ચારની પે-દેલી અવસ્થા) નામની વાળી છે. અને આનંદાવ-ભાસ ભોગ છે. આનંદાવભાસ એટલે ગુરુ તથા શા-સ્ત્રના ઉપદેશવડે યથાર્થ આત્મજ્ઞાન અયાત્રી મારાં જન્મ મરણાદિ દુઃખ ટળી ગયાં, હું કૃતાર્થ થયો, એવો જે વિશેષ આનંદનો અનુભવ થાય છે તે. અને આત્માની સ્વદૃષ્ટા તેજ શક્તિ જાણવી, ને શુદ્ધ સ-

સ્વગુણ છે. ઐકારની અર્ધમાત્રા છે. અને હું દ્રષ્ટા છું
 એવું પ્રત્યગાત્મ અભિમાન છે.

શિષ્ય-હે ગુરુ મહારાજ ! આપે કહ્યું કે-‘તુર્યા
 અવસ્થાનું મૂર્ધનિસ્થાન છે ને પરાવાચા છે.’ એ મને
 સમજાયું નહીં; કારણકે મૂર્ધનિસ્થાન તો તાલવામાં
 છે અને પરાવાણી નાભિસ્થાનમાં છે. એ રીતે વાચા
 નીચી અને સ્થાન ઉંચું કેમ હોય ? વઢી આનંદાવ-
 ભાસ ભોગ કોને કહે છે ? એ પણ સમજાવવાની
 કૃપા કરો.

ગુરુ-જેમ પિતા અને પિતામહ, તેમ કારણ
 અને મહાકારણ છે. તુર્યા પણ અપેક્ષા માત્ર છે. અને
 વાણી તથા મૂર્ધનિસ્થાન સંબંધી તને શંકા થઈ તેનું
 નિવારણ દૃષ્ટાંતે કરીને કરુંછું.

દૃષ્ટાંત-ફુવારાનું જલ ઉંચેથી પૃથ્વી ઉપર પડે
 છે, અને પાછું પૃથ્વી ઉપર પડેલું. જલ ફુવારામાં
 આવીને ધારા નીકળે છે.

સિદ્ધાંત-મૂર્ધનિષ્ઠી આત્માની વૃત્તિ નીચી ઢ-
 ળીને નાભિસ્થાન કે જે પરાવાચા છે, ત્યાં વૃત્તિ અં-

કુર થઈ રહીને પડ્યંતિએ બાચા રહી. ત્યાં પરામાં જે વસ્તુની કામના છે તેનું પ્રમાણ પડ્યંતિથી થાય. મધ્યમાએ વૃત્તિ આવીને સંકલ્પ વિકલ્પરૂપી ઘાટ ઘડે, અને વૈશ્વરીથી વૃત્તિ આવીને વાળી કહે; ત્યારે જાણવું જે મૂર્ધનિથી વૃત્તિ ચાલીને પરા, પડ્યંતિ, મધ્યમા ને વૈશ્વરી એ ત્રણ દ્વારે વૃત્તિ મળે ત્યારે વચન બોલાય છે. વળી તુરીય આત્મા નાચથી શિખા સુધી સઘળા શરીરમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તેથી તે મૂર્ધનિ સ્થાનમાંજ છે એમ નથી; પરંતુ મૂર્ધનિસ્થાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, અને તુરીય આત્માનું સ્થાન પણ શ્રેષ્ઠ કહેવું જોઈએ. માટે મૂર્ધનિ સ્થાન કહ્યું છે. હવે આનંદાવભાસ ભોગ એટલે શું તે સમજાવું છું. તુર્યામાં જે આનંદ છે તે સામાન્ય આનંદ છે, પણ જાગ્રત અવસ્થામાં વિશેષ આનંદ જણાય છે. તે દૃષ્ટાંતથી સમજાવું છું.

દૃષ્ટાંત—કોઈ એક શાહુકાર અચાનક મરણ પામ્યો, તેના ઘરમાં ઘણું ધન હતું, પણ તે સઘળું પૃથ્વીમાં ઢાટેલું હતું. તેના પુત્રને પણ તે ધનની સામાન્ય રીતે ખબર હતી, પણ તે કઈ જગોએ ઢાટ્યું છે

તે જાળવામાં નહતું, તેથી તે પુત્રના ઘરમાં પુષ્કલ પૈસા ઢાટેલા છતાં તેનો આનંદ સામાન્ય હતો. પછી એ ઢાટેલું ધન તેને જડ્યું અને યોદ્ધાને બહાર નજર આગળ યુદ્ધ કર્યું અને સન્માર્ગે વાપરવા માંડ્યું, ત્યારે તેને વિશેષ આનંદ થયો.

સિદ્ધાંત—તેમ મહાકારણને વિષે આત્માનો આનંદ સામાન્ય છે, તે સર્વદા અવશ્યમેવ છે, પણ તે જાગ્રતમાં વિશેષે કરીને જણાય છે.

એ રીતે મહાકારણ દેહનાં વિશેષ જ્ઞાનરૂપ આઠ તત્ત્વો કહ્યાં. તે સર્વનો તું પ્રકાશક, સ્વપ્રકાશરૂપ, પૂર્ણજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધ આત્મા છે. એ સર્વ તત્ત્વોનો તું સાક્ષી છે.

ચોપાઈ.

એવાં સર્વ મળીને બ્યાસી તત્ત્વ કહી,
તું એનો જ્ઞાતા સ્વપ્રકાશ સહી;
અહં બ્રહ્મ નિશ્ચય દૃઢ હોય,
એજ સાક્ષાત્કાર કહીએ સોય. ૨૧

ટીકા—હે શિષ્ય ! આગળ કહ્યા પ્રમાણે સ્થૂ-
 લદેહનાં ૩૩ તત્ત્વો, સૂક્ષ્મ દેહનાં પણ ૩૩ તત્ત્વો,
 કારણ દેહનાં ૮ તત્ત્વ, અને મહાકારણ દેહનાં ૮
 તત્ત્વ. એ રીતે ચારે દેહનાં એકંદર ૮૨ તત્ત્વો કહ્યાં.
 એ સર્વ તત્ત્વોને જાણનારો તું સ્વયંપ્રકાશ આત્મા છે.
 એ રીતે ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ એવો દૃઢ નિશ્ચય થાય, ત્યારે
 સાક્ષાત્કાર (અપરોક્ષ જ્ઞાન) થયો કહેવાય. પંચદ-
 શીના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

અસ્તિ બ્રહ્મેતિ ચેદ્વેદ પરોક્ષ જ્ઞાનમેવતત્ ।

અહં બ્રહ્મેતિ ચેદ્વેદ સાક્ષાત્કારઃ સ ઉચ્યતે ॥

અર્થ—‘ બ્રહ્મ છે ’ એ રીતે બ્રહ્મની સત્યતા જા-
 ણવી અને બ્રહ્મને આત્માથી ભિન્નરૂપ જાણવું તે પરો-
 ક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. અને ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ એ પ્રકારે બ્ર-
 હ્મને આત્માથી અભિન્નરૂપ (અભેદરૂપ) જાણવું તે
 સાક્ષાત્કાર એટલે અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. વઢી
 તે દૃષ્ટાંતે કરીને સમજાવું છું.

દૃષ્ટાંત—દશ પુરુષો બે કાંઠે ભરપૂર પાણીવાઢી

नदी उतरीने सामेपार गया. नदीमां पाणीनी ताण एटली बधी हती के-तेमांनो कोइ माणस जो गफलतमां रहे तो तणाइ पण जाय. तेथी सामेपार गया पछी पेला दश पुरुषोमांना एके गणत्री करी तपासी जोयुं के-आपणामांनो कोइ तणाइ गयो तो नथी ? तेणे गणत्री करी तो नव पुरुष थया, कारण के ते गणती वखते बीजा सर्वनी गणत्री करतो हतो पण तेमां पोताने गणतो नहतो, तेथी नव थता हता, तेथी तेणे एवो निश्चय कर्यो के-जरूर आपणामांनो एक माणस तणाइ गयो. एवं जाणीने पोतानी भूलथी ते रोवा लाग्यो. एटलामां कोइ नवीन पुरुष त्यां आवी चढ्यो, तेणे पेलाने रोतो जोइने पूछ्युं के-अरे भाइ ! तुं केम रुए छे ? त्यारे तेणे उत्तर आप्यो के-भाइ ! अमे दश जण नदी उतरीने आ पार आव्या, तेमांथी एक जण तणाइने डूबी गयो छे तेथी हुं रोउं छुं. ए सांभळीने पेला नवीन पुरुषे पोताना मनमां तेओनो संख्या गणी जोइ तो तेओ दश थया. तेथी तेणे पेला रोता पुरुषने कहुं के-तुं रोइश नही, दशमां पुरुष छे. ए सांभळीने पे-

લાને નિશ્ચય થયો કે દશમો પુરુષ ઢૂંવી ગયો નથી, જીવતો છે खरो; ને તેને આ માણસે દીઠો હશે, તેથી તે કહે છે કે દશમો પુરુષ છે. એ રીતે પેલાને खात्री થઈ કે દશમો પુરુષ છે, આ પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય. પછી પેલા નવીન પુરુષે કહ્યું કે-તું ફરીથી ગણત્રી કર. પેલાએ ફરીથી ગણત્રી કરી તો પण નવ પુરુષ થયા, તેમાં પોતાને ગણ્યો નહો. પછી પેલા નવીન પુરુષે કહ્યું કે-દશમો પુરુષ તું છે. ત્યારે પેલાને નિશ્ચય થયો કે-દશમો પુરુષ તે હું છું, એને અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય.

સિદ્ધાંત-તેમ જે પુરુષ એમ જાણે છે કે ‘કોઈ બ્રહ્મ છે’ એને પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય; પण ગુરુ તથા શાસ્ત્રના ઉપદેશથી તેને એમ નિશ્ચય થાય કે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય. જેમ કોઈ માણસ સાકર खाइને પોતાનો અનુભવ આપણને જણાવે કે-સાકર તો મીઠી છે, તે ઉપરથી આપણને સાકર મીઠી છે એવું જે જ્ઞાન થયું તે ‘પરોક્ષ’ જ્ઞાન કહેવાય. અને તે સાકર આપણે પોતે खाइને તેનો જાતે અનુભવ કર્યાથી મીઠાપણાનો જે અનુભવ થાય

ते 'अपरोक्ष ज्ञान' कहेवाय. तेम शास्त्रो वांच्याथी आपणने ज्ञान थाय के-परमात्मा सच्चिदानंदरूप छे, ए परोक्ष ज्ञान कहेवाय, अने गुरु तथा शास्त्रना उपदेशवडे अनुभव पूर्वक सच्चिदानंद परमात्माने पो-तारूप जाणवा ए अपरोक्ष ज्ञान कहेवाय.

चोपाई.

पण चार देहथी न्यारो होय,
हमणा मुक्तिसुख पामे सोय;
सर्व व्यापक ने सहुथी न्यारो,
विवेकदृष्टिए करी विचारो. २२

टीका-पूर्वे में तने स्थूल, सूक्ष्म, कारण अने महाकारण ए चार देह कहा. ए चारे देहथी हुं शुद्ध आत्मा न्यारो छुं एवं दृढज्ञान थाय तो हमणां जीव-तां ज मोक्षसुख पामे, कहेतां जीवन्मुक्त थाय, एमा संशय नथी. आत्मा सर्वव्यापक छे, अर्थात् नाम रूपात्मक अखिल ब्रह्मांडमां सघळे ठेकाणे व्यापी रहे-लो छे. जेम आभूषणमां सुवर्ण व्यापक छे, तेम जगतमां आत्मा व्यापी रहेलो छे. वली ए शुद्धात्मा

સર્વથી ન્યારો છે, અર્થાત્ આ કલ્પના માત્ર જગતથી જુદો છે. જેમ કલ્પિત સર્પથી રજ્જુ જુદો છે તેમ આત્મા પણ આ કલ્પિત બ્રહ્માંડથી જુદો છે એમ વિવેકદૃષ્ટિ કરીને વિચારવું.

શિષ્ય—આપે વિવેકદૃષ્ટિ કરીને વિચારવાનું કહ્યું તે શી રીતે ?

ગુરુ—શુદ્ધ ચૈતન્ય સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ એ ત્રણ દેહમાં દ્રષ્ટારૂપે કરીને વ્યાપી રહેલો છે; જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થામાં સાક્ષીરૂપે કરીને વ્યાપી રહેલો છે; અને અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય એ પાંચે કોશમાં પ્રકાશરૂપે કરીને વ્યાપી રહેલો છે, અને વળી તેનો તેજ આત્મા એ અસત્રૂપ ચારે દેહોથી, ચારે અવસ્થાઓથી તથા પાંચે કોશોથી જુદો છે. એવી રીતે આત્માનો અનુભવ કરવો તેનું નામ વિવેકદૃષ્ટિ કરીને વિચાર કર્યો કહેવાય. તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહું છું.

દૃષ્ટાંત—કોઈ એક પુરુષ પોતાના એક મોટા ઘરમાં રહે છે. એ ઘરને ત્રણ પ્રસ્થાન છે. એક દિવાન-

खानुं, बीजो ओरडो अने त्रीजी एक अंधारी एकांत ओरडी छे. तेमां दिवानखानुं छे ते वेपारनुं काम करवाने तथा बैठकने माटे काम लागे छे, ओरडो छे ते भोजन वगेरे कामने माटे उपयोगमां आवे छे, अने अंधारी एकांत ओरडी छे ते एकांतमां बे-शीने निवृत्तिथी विचार करवाना उपयोगमां आवे छे. ए त्रणे स्थानमां काम करनारो पुरुष एकज छे, पण ते पुरुष ए त्रणे स्थानथी न्यारोज छे.

सिद्धांत—तेमज स्थूल, सूक्ष्म ने कारण; जाग्रत, स्वप्न ने सुषुप्ति ए त्रणमां जे चोथो तुरीय ते अनुस्यूत (व्यापक) छे. दिवानखानाने ठेकाणे जाग्रत अवस्था, ओरडाने ठेकाणे स्वप्न अवस्था अने अंधारी ओरडाने ठेकाणे सुषुप्ति अवस्था छे. ए त्रणथी तुरीय जुदो छे. माटे एवो निश्चय करवो जे आत्मस्वरूप हुं ब्रह्म सर्वमां व्यापक छतां सर्वथी न्यारो छुं; मारे विषे स्थूल, सूक्ष्म, कारण ने महा-कारण नथी.

शिष्य—हे गुरुदेव ! तमे आत्माने चार देहथी भिन्न कहोछो, त्यारे देहथी आत्मा जुदो अने आ-

ત્માથી દેહ જુદો, તેમજ આત્માથી ભૂત ભૌતિક પ્રપંચ જુદો અને પ્રપંચથી આત્મા જુદો, એવી રીતે પરસ્પર ભેદથી દ્વૈત (ભેદજ્ઞાન) સિદ્ધ થાય છે, અને તમે તો અદ્વૈત એટલે અભેદજ્ઞાન સિદ્ધ કરોછો, એવી રીતે વિરોધ આવે છે તેનું કેમ ?

ગુરુ—ચાર દેહ તથા ભૂત ભૌતિક પ્રપંચ જો સત્ય હોય તો દ્વૈત (ભેદજ્ઞાન) સિદ્ધ થાય, પણ એ તો બ્રહ્મને વિષે કલ્પિત છે, જેમ રજ્જુમાં સર્પની, આકાશમાં શ્યામતાની, સીપમાં ચાંદીની અને ઉજડ મેદાનમાં મૃગજલની ભ્રાંતિ કલ્પિત માત્ર છે, તેમ બ્રહ્મને વિષે દેહાદિક સર્વ દૃશ્યપ્રપંચ કલ્પિત માત્ર અને અસત્રૂપ છે, માટે દ્વૈત સિદ્ધ થતું નથી. એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ સત્ય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુન પ્રત્યે કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।
ઉભયોરપિ દૃષ્ટોત સ્ત્વનયો સ્તત્ત્વદર્શીભિઃ ॥

અર્થ—અસત્ વસ્તુની સત્તા એટલે સદ્ભાવ

સંભવતો નથી તથા સત્ વસ્તુનો અભાવ સંભવતો નથી, એ સત્ અસત્ બન્નેની પળ મર્યાદા તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ દેખી છે. તાત્પર્ય એ કે અસત્ રૂપ આ દૃશ્ય-પ્રપંચ સર્વ જગત્ તેનો કોઈ કાળે સદ્ભાવ નથી, તે તો સદા સર્વદા અસત્ રૂપજ છે, પળ એક અદ્વિ-તીય સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા સદા સર્વદા સત્ રૂપ છે. એ રીતે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોએ જગત્ સર્વ મિથ્યા છે ને એક આત્માજ સત્ય છે એમ નિશ્ચય કરેલો છે. એ રીતે ગીતામાં પળ જગત્ સર્વ મિથ્યા છે ને આત્મા એક સત્ય છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે.

શિષ્ય—જ્યારે જગત્ અસત્ય (મિથ્યા) છે, ત્યારે તે દેખાય છે કેમ ? અને મિથ્યા વસ્તુથી સુખ દુઃખ પળ થવું ન જોડે, તેમ છતાં સુખ દુઃખ કેમ થાય છે ?

ગુરુ—તારી શંકા કેવલ અજ્ઞાનીના જેવી છે, અસત્ય વસ્તુ પળ દેખાય અને તેનાથી સુખ દુઃખ પળ થાય એમાં શંકા કરવા જેવું નથી. જેમકે સ્વ-પ્ન અસત્ય છે તેમ છતાં તે દેખાય છે અને તેનાથી સુખ દુઃખ પળ થાય છે, તથા મૃગજલ અસત્ય છતાં

દેખાય છે અને તેનાથી સુખ દુઃખ પળ થાય છે, તેમજ જગત પળ અસત્ય છતાં દેખાય છે અને તેનાથી સુખ દુઃખ પળ થાય છે. તેમાં તને આશ્ચર્ય કેમ લાગે છે ?

શિષ્ય—જ્યારે જગત અસત્ય છતાં સુખ દુઃખ થાય છે, ત્યારે તેનાથી છૂટવાને માટે શા ઉપાય યોજવા જોડાવે.

ગુરુ—ઇશ્વરે પોતાની માયાશક્તિથી આ કલ્પિત જગત રચેલું છે, તે અસત્ય છે, મિથ્યા છે, દૃશ્ય પ્રપંચ છે, એમ જાણીને જો તેમાં બંધાય નહીં, તો જગત કોઈને બંધન કરતું નથી; પણ જીવે તેમાં સત્યબુદ્ધિ માનેલી છે, ને તેથી જીવાત્મા દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરેમાં અહંતા મમતારૂપ દૃઢ અધ્યાસ કરી બેઠો છે, તેજ તેને બંધન તથા દુઃખ કરનાર છે. જેમકે હાડ, માંસ, રુધિરાદિકનો બનેલો કોઈ માણસ મરી જાય, પણ તેનામાં જો મમત્વ ન હોય તો તેના મરણથી કોઈને પણ દુઃખ થતું નથી; પણ એ મારો ભાઈ છે, એ મારો બાપ છે, એ મારો પુત્ર છે, એ મારો પતિ છે, એ પ્રમાણે જીવે પોતાના મનથી ભિન્ન ભિન્ન

દૈત રચેલું છે, તેથી તેના નાશથી તેને દુઃખ થાય છે. એ રીતે જીવે પોતાના મનથી ઉભા કરેલા મનોમય દૈત પ્રપંચ જ જીવને બંધન કરનાર છે. જેમકે કોઈ માણસનો પુત્ર ઉદયમને અર્થે દૂર દેશાવર ગયો હોય ને તે ત્યાં જીવતો બેઠો હોય, તથાપિ શત્રુતા કરનાર કોઈ ઠગારો આવીને તેના પિતાને કહેકે “તમારો પુત્ર ફલાણા શેઢેરમાં પ્લેગથી મરણ પામ્યો છે.” એવી રીતે પોતાના પુત્રના મરણની જૂઠી વાત સાંભળીને ઘેર બેઠેલો તેનો પિતા અત્યંત શોક કરે છે અને રડે છે. આ ઠેકાણે શોકનું કારણ ઇશ્વરરચિત પુત્ર નથી, કેમકે ઇશ્વરરચિત પુત્ર તો પરદેશમાં સાજો તાજો સુખપૂર્વક પોતાનો ઉદયમ કરે છે, પણ શોકનું કારણ તો પિતાએ પોતાના મનથી માનેલો માનસિક પુત્ર છે. જો તેમ ન હોય તો પોતાનો પુત્ર જીવતો છતાં પણ તેને મરણ પામેલો માનીને મહા-શોક કેમ કરે? આ ઉપરથી સમજવું કે ઇશ્વર રચિત સૃષ્ટિ હર્ષ શોક સુખ દુઃખરૂપ બંધન કરતી નથી, પણ મનકલ્પિત સૃષ્ટિ જ બંધન કરે છે. જેમકે એજ પરદેશમાં ગયેલો પુત્ર મરણ પામ્યો હોય, તોપણ

તેના મરણની વાત જાણવામાં નહીં આવવાથી ઘેર બેઠેલો તેનો પિતા આનંદમાં રહે છે. હવે જો ઇશ્વર રચિત પુત્ર આનંદનું કારણ હોય તો તેના પિતાને આનંદ ન થવો જોડે, પણ શોક થવો જોડે; કારણ કે ઇશ્વરરચિત પુત્ર તો મરણ પામ્યો છે. પણ પિતાએ પોતાના મનથી તે પુત્રને જીવતો માન્યો છે, તેથી શોક નહીં કરતાં આનંદમાં રહે છે. માટે જીવકૃત માનસિક દ્વૈત જ સર્વ બંધનનું કારણ છે. એટલા માટે આત્મજ્ઞાને કરીને તેની નિવૃત્તિ કરવી.

શિષ્ય—જો માનસિક દ્વૈતથીજ બંધન થતું હોય તો તેની નિવૃત્તિ યોગાભ્યાસ કરવાથી થાય છે, કારણ કે યોગાભ્યાસથી મનોરાજ્ય જીતાય છે, તો પછી આત્મજ્ઞાન (બ્રહ્મજ્ઞાન) મેલવવાની શી જરૂર છે?

ગુરુ—યોગાભ્યાસથી માનસિક દ્વૈતની શાંતિ થાય છે સ્વર્ગ, પણ તે તાત્કાલિક એટલે જ્યાં સુધી સમાધિમાં સ્થિત હોય ત્યાં સુધી જ. સમાધિમાંથી જાગ્રત થતાં પાછું જેમનું તેમ દ્વૈત પ્રતીત થાય છે. માટે આત્મજ્ઞાન વિના આત્યંતિક શાંતિ થતી નથી. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

જ્ઞાત્વાદેવંમુચ્યતે સર્વ પાશૈઃ ।

અર્થ—દવ એટલે પરમાત્માને જાણ્યાથી સંસારના સર્વ પાશથી મુક્ત થાય છે. વઢી—

જ્ઞાત્વા શિવં શાન્તિમત્યન્તમેતિ ।

અર્થ—પરમાત્મને જાણીને આત્યંતિક શાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

માટે આત્મજ્ઞાન વિના કેવલ યોગાભ્યાસથી આત્યંતિક શાન્તિ થતી નથી. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોકઃ ॥

યદા ચર્મ વદાકાશં વેષ્ટયિષ્યન્તિ માનવાઃ ।

તદા દેવમવિજ્ઞાય દુઃખસ્યાન્તો ભવિષ્યતિ ॥

ટીકા—જ્યારે મનુષ્યો, આકાશને મૃગચર્મની પેઠે વીંટશે, એટલે મૃગચર્મ લાંબું હોય છે તેને હાથે કરીને જેમ વીંટો કરે છે, તેમ આકાશરૂપી પોલાણનો વીંટો કરશે, ત્યારે દેવ (પરમાત્મા) ને જાણ્યા વિના દુઃખનો અંત એટલે આત્યંતિક શાન્તિ થશે. હવે આકાશનો મૃગચર્મની પેઠે વીંટો કોઈ કાલે થાય જ

નહી, કારણ કે તે અવયવ રહિત વ્યાપક છે, તેમ પરમાત્માને જાણ્યા વિના સંસારની નિવૃત્તિ થતી જ નથી.

આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે તે ઉપર બ્રહ્મનામાવલીનું પ્રમાણ છે કે—

॥ શ્લોક ॥

અહં સાક્ષીતિ યો વિદ્યાત્ વિવિચ્યૈવં પુનઃ પુનઃ ॥

સ એવ મુક્તઃ સો વિદ્વાન્ ઇતિ વેદાંત ડિંડિમઃ ॥

અર્થ—જે પુરુષ હું સાક્ષી છું એવું જાણીને તેનું વારંવાર વિવેચન કરે છે, તેજ વિદ્વાન છે અને તેજ મુક્ત છે, એમ વેદાંતશાસ્ત્ર નગારું વગાડીને કહે છે.

એ રીતે ગુરુના અનુભવી ઉપદેશથી શિષ્યને પોતાના સ્વરૂપનું દૃઢ જ્ઞાન થયું, તે શિષ્ય પોતે નીચે લખેલા ત્રણ દોહાવડે કહી દેલાડે છે.

દુહો.

હું સ્થૂળ સૂક્ષ્મ કારણ નહી,

નહી મહા કારણ રૂપ;

નહિ જાગ્રત સ્વપ્ન સુષુપ્તિ,

હું પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપ. ૨૩

ટીકા—શિષ્ય કહે છે કે—હે સ્વામી ! સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ એ ત્રણ દેહ તે હું નહીં, અને વિશેષ જ્ઞાનસ્વરૂપી ચોથો મહાકારણ દેહ તે પણ હું નહીં, તેમ જ ઉપર કહેલા ત્રણ દેહની ત્રણ અવસ્થાઓ અનુક્રમે જ પ્રગટ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ તે પણ મારામાં નથી. એ અવસ્થાઓ તો બુદ્ધિની છે એમ શ્રીમદ્ ભાગવતના સત્તમ સ્કંધના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે, તે આ પ્રમાણે:—

॥ શ્લોક: ॥

બુદ્ધેર્જાગરણં સ્વપ્નઃ સુષુપ્તિરિતિ તૃત્તયઃ ।

તા યે નૈવાનુભૂયંતે સોધ્યક્ષઃ પુરુષઃ પરઃ॥

અર્થ—જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણ વૃત્તિઓ (અવસ્થાઓ) બુદ્ધિની છે, એ ત્રણ વૃત્તિઓનો જેનાથી અનુભવ કરવામાં આવે છે, તેને સર્વનો સાક્ષી તથા સર્વથી પર આત્મા જાણવો.

એ ત્રણે અવસ્થાઓથી ભિન્ન, તેઓનો પ્રકાશક હું પોતે શુદ્ધસ્વરૂપ સ્વયંપ્રકાશ આત્મા છું.

દુહો.

તુર્યા સાક્ષી તો કોઈ કહે,
જો સાક્ષ્ય પદારથ હોય;
ઉપાધિ રહિત સ્વરૂપ હું,
નહી સાક્ષ્ય સાક્ષી દોય. ૨૪

ટીકા—શિષ્ય કહે છે—હે ગુરુજી ! ઉપરના ત્રે-
વીશમા દોહામાં કહેલા સાક્ષ્ય એટલે સાક્ષીથી જ-
ણાય એવા પદાર્થો જો સત્ય હોય (એટલે સ્થૂઠ સૂ-
ક્ષ્માદિ દેહ તથા જાગ્રત સ્વપ્નાદિ અવસ્થાઓ જો
સત્ય હોય) તો આત્માનાં તુરીય તથા સાક્ષી એ બે
નામ કોઈથી કહી શકાય; પણ ઉપર કહેલા સા-
ક્ષ્ય પદાર્થો સત્ય (સાચા) નથી, તો પછી આત્માને
તુરીય તથા સાક્ષી કેમ કહી શકાય ? જેમકે કોઈ
પુરુષનાં તેનાં જુદાં જુદાં સગાં વહાલાંના સંબંધથી
તેનાં જુદાં જુદાં નામ પડે છે. જો તે પુરુષને પુત્ર
હોય તો તે પિતા કહેવાય છે, જો તેને સ્ત્રી હોય તો
તેનો તે પતિ કહેવાય છે, જો તેને મા હોય તો તેનો
તે પુત્ર કહેવાય છે, જો તેને ભત્રિજો હોય તો તેનો

તે કાકો કહેવાય છે, इत्यादि; પરંતુ જો એ સગાં સં-
બંધી મૂઝાં હોય જ નહીં, તો પછી તે પુરુષનાં પિ-
તા, પતિ, પુત્ર, કાકો વગેરે નામ ક્યાંથી કહેવાય ?
માટે એ નામો માત્ર કલ્પિત છે, પણ તે પુરુષ સત્ય
છે. એજ રીતે તુરીય તથા સાક્ષી નામ પણ સત્ય ન-
થી-કલ્પના માત્ર છે. એ સાક્ષ્ય તથા સાક્ષી બન્ને
મારા સ્વરૂપમાં નથી, હું તો એ ઉપાધિથી રહિત કે-
વલ નિરુપાધિ શુદ્ધસ્વરૂપ છું.

વળી શિષ્ય કહે છે—

દુહો.

હું વિશ્વ તૈજસ પ્રાજ્ઞ નહિ,

નહિ તુર્યા મુજ માંય;

નહિ દ્રષ્ટા સાક્ષી નહીં,

કેવલ શુદ્ધ સ્વરૂપ હું માર્ક. ૨૫

ટીકા—જાગ્રત અવસ્થાનો અભિમાની વિશ્વ તે
હું નહીં, સ્વપ્ન અવસ્થાનો અભિમાની તૈજસ તે હું
નહીં, અને સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અભિમાની પ્રાજ્ઞ તે હું
નહીં; વળી તુર્યા અવસ્થા તે પણ મારામાં નથી, તથા

દ્રષ્ટા* અને *સાક્ષી એવાં નામ પળ મારામાં વાસ્તવિક નથી; પરંતુ હે ભાઈ ! હું તો કેવળ સુસ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા છું.

એ સાંભળીને ગુરુ કહે છે કે-હે ભાઈ ! તારો અનુભવ યથાર્થ છે. હવેથી તું એવો જ નિશ્ચય કરજે કે-મારા વિષે કિંચિત માત્ર ઉપાધિ નથી, હું સર્વમાં છું, ને મારા વિષે દ્રષ્ટા-સાક્ષીપણું સંભવે નહી, તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહું છું.

દૃષ્ટાંત-વસ્ત્રમાં વાળો અને તાળો બન્ને સૂતર છે, તે સૂતર નામ મટીને વસ્ત્ર નામ પડ્યું છે, તેને સૌ વસ્ત્ર જ કહે છે અને સૂતર નામ તો ભૂલી જ ગયા છે.

સિદ્ધાંત-તેમ પોતાના આત્મસ્વરૂપને ભૂલીને સૌ ઉપાધિમય જીવ કહે છે, પણ પોતે સચ્ચિદાનંદ

* દૃશ્ય અને સાક્ષ્ય પદાર્થોની અપેક્ષાથી દ્રષ્ટા અને સાક્ષી એવાં નામ કહેવામાં આવે છે, પણ દૃશ્ય અને સાક્ષ્ય પદાર્થોનો નિષેધ કરી તેઓને જ્યારે સત્ય માન્યાં નહી, તો પછી કોનો દ્રષ્ટા અને કોનો સાક્ષી ? માટે એ નામો પણ વાસ્તવિક નથી.

ब्रह्मरूप छे एम जाणवुं. जेम सूत्रस्थाने वस्तु नथी
तेम पूर्ण ब्रह्मस्वरूपस्थाने पुरुष प्रकृति नथी.

वळी शिष्यनुं ज्ञान विशेष दद थवा माटे गुरु अद्वैतब्रह्मनुं
स्वरूप वर्णवे छे.

दुहो.

ज्यहां पिंड ब्रह्मांड नहि,
नहि एक त्यां दोय,
प्रकृति पुरुष ज्यहां नहि,
स्वयंप्रकाश सत् सोय. २६

टीका—ज्यां पिंडनो (शरीरनो) के ब्रह्मांडनो
पण संबन्ध नथी, एक बे वगरे गणतरी पण नथी,
अने जेमां प्रकृति एटले माया नथी, तेम पुरुष ए-
टले उपाधिमय जीव नथी, एवं स्वयंप्रकाश सत्य
स्वरूप आत्मानुं छे. पंचदशीना त्रीजा प्रकरणमां
विद्यारण्य स्वामीए पण श्रुतिनुं प्रमाण आप्युं छे के-

॥ श्लोकः ॥

स्वयंज्योतिर्भवत्येष पुराऽस्माद्भासतेऽखिलात् ॥
तमेव भांतमन्वेति तद्भासा भास्यते जगत् ॥

અર્થ—આત્મા સ્વયંજ્યોતિઃ એટલે સ્વયં પ્રકાશ છે, કારણ કે તે આ સર્વ જગતથી પેદેલાં ભાસે છે (પ્રકાશે છે) અને આત્માના પ્રકાશની પાછળ સર્વ જગત્ પ્રકાશે છે. અને તેની કાન્તિવડે જ સઘળું જગત ભાસે છે.

ગીતાજીમાં પણ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે—સૂર્ય ચંદ્ર આદિક જે પ્રકાશ કરવાવાળા છે, તે સર્વનો પણ પ્રકાશક આત્મા છે. આત્માના પ્રકાશ માટે બીજા પ્રકાશક પદાર્થની જરૂર નથી. માટે આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે એ વાત સિદ્ધ છે.

દુહો.

વૃત્તિવ્યાપ્તિ ફલવ્યાપ્તિ વિના, જેમનું તેમ સ્વરૂપ,
સદોદિત સ્વપ્રકાશ છે, મન વાણી વિનરૂપ. ૨૭

અર્થ—તે. આત્મસ્વરૂપ વૃત્તિવ્યાપ્તિના તથા ફલવ્યાપ્તિના સંબંધ વિનાનું જેમનું તેમ સ્વાભાવિક સ્વરૂપ છે. તે સદા (નિરંતર) ઉદિત (ઉદય પામેલું) સ્વયંપ્રકાશ છે અને મન-વાણીથી અગોચર છે. અર્થાત્ એ સ્વાભાવિક સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપને મનઆદિ

ચાર અંતઃકરણ અને વાણી આદિ દશ ઇન્દ્રિયો પો-
હોવી શક્તાં નથી.

શિષ્ય-હે ગુરુ મહારાજ ! આપે વૃત્તિવ્યાપ્તિ
ફલવ્યાપ્તિ કહી તે મને દૃષ્ટાંતે કરીને યથાર્થ સમજાવો.

ગુરુ-જેમ અંધારી ઓરડીમાંથી ઘડો વગેરે કોઈ
વસ્તુ શોધી કાઢવી હોય તો દોવાના પ્રકાશ વિના
જડે નહીં; પણ સૂર્યને જોવો હોય તો દોવાની કાંડ
જરૂર નથી, કેમકે દીવા કરતાં સૂર્યનું તેજ વધારે
હોવાથી દીવાનું તેજ છુપાઈ જાય છે, માટે સૂર્યને
જોવાને તો કેવલ ચક્ષુ (આંખ) જોડે, તે ચક્ષુ
પણ નિર્મલ (નિરોગી) હોય ત્યારે સૂર્ય દેખાય છે.

સિદ્ધાંત-આત્મા જે પૂર્ણબ્રહ્મ છે તેને જાણવાને
ચિદાભાસ એટલે આત્માનું પ્રતિબિંબ જેમાં પડેલું છે
એવી બુદ્ધિનું કામ નથી, કેમકે તે મલીન હોય છે.
આત્મા વિના બીજા સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન બુદ્ધિથી થાય
છે, પણ આત્માને બુદ્ધિ જાણી શકે નહીં, તેને જા-
ણવાને તો નિર્મલ વૃત્તિ જોડે. હવે ઘડો વગેરે પ-
દાર્થો જોવાને માટે ચક્ષુ તથા દીપક એ વસ્ત્રોની જ-
રૂર છે, એકલાં ચક્ષુથી ઘડો વગેરે પદાર્થો દેખાતા

નથી, તેમ બહારના સર્વ જડ પદાર્થો જોવાને માટે અંતઃકરણની વૃત્તિ (વૃત્તિવ્યાપ્તિ) અને ચિદાભાસ (ફલવ્યાપ્તિ) એ બંનેનો જરૂર પડે છે; પરંતુ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ પૂર્વક આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરવાને તો એકલી વૃત્તિવ્યાપ્તિની જ જરૂર છે, જેમ સૂર્યને જોવાને માટે દીપકની જરૂર નથી, એકલાં નેત્રની જરૂર છે, તેમ ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં નેત્રને ઠેકાણે વૃત્તિ વ્યાપ્તિ સમજવી અને દીપકને ઠેકાણે ફલવ્યાપ્તિ સમજવી.

શિષ્ય—હે ગુરુજી ! આપે કહ્યું કે—અજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરવાને વૃત્તિ વ્યાપ્તિની જરૂર છે. અને વળી એમ પણ કહ્યું કે—આત્મસ્વરૂપને મનઆદિ ચાર અંતઃકરણ તથા વાણિ આદિક દશ ઇન્દ્રિયો પોહોંચી શકતાં નથી, તેમજ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—આત્મા, મન તથા વાણીથી અગોચર છે. માટે એમ પરસ્પર વિરોધ આવે છે તેનું શી રીતે સમજવું ?

ગુરુ—હે ભાઈ ! હજુ પણ તું સ્થૂઠ બુદ્ધિથી પ્રભૂ છે, પણ ક્ષીણી બુદ્ધિથી વિચાર કરી જો કે—મન

कांड आत्माने दृश्य पदार्थोंनो पेटे विषय तरीके
जोतुं नथी, पण मनवडे विचार करीने अज्ञान तथा
देहाध्यासने टाळीने आत्मा पोते पोताना स्वरूपे ज
प्रकाशे छे. जेमके-आपणे सर्व पोत पोतानुं मुख
आरिसाथी जोड़ए छीए, पण कांड आरिसा मुखने
जोतो नथी, ए तो मात्र मुख जोवानुं साधन छे.
मुख जोया पछी आरिसाने पण त्यजी दइए छीए,
तेमज मोक्षनी इच्छावाळो पुरुष मननी वृत्तिवडे
विचार करीने अविद्या तथा देहाध्यासने निवृत्त क-
रीने स्वप्रकाश आत्मानो अनुभव करे छे, अने एवी
रीते साक्षात्कार थया बाद ए भनोवृत्तिनो पण त्याग
करे छे. माटे वृत्तिव्याप्ति तथा फलव्याप्ति ए बन्नेना
संबंध विना आत्मानुं स्वाभाविक जेवुं ने तेवुं ज
स्वरूप छे, एम सत्तावीशमा दोहामां कह्युं.

दुहो.

एम अभेद लक्ष्य जाणी करी, रहीए सुखस्वरूप;
निरंतर सहदाकाशवत्, पोते स्वयंस्वरूप. २८

टीका-हे शिष्य ! मैं प्रथम तने कह्युं ते प्रमा-

જે અભેદલક્ષ્ય જાણીને સુખસ્વરૂપ રહેવું. જેમ મહ-
દાકાશ નિરંતર ભેદ રહિત નિર્લેપપણાથી સર્વ ઠે-
કાણે વ્યાપક છે, તેમજ પોતાનું સ્વરૂપ ભેદરહિત,
નિર્લેપ, સર્વત્ર વ્યાપક અને સ્વયંપ્રકાશ છે.

શિષ્ય—આપે કહ્યુંકે—અભેદ લક્ષ્ય જાણીને
સુખસ્વરૂપ રહેવું. એમાં અભેદ એટલે શું ? તે કૃપા
કરીને સમજાવો.

ગુરુ—અભેદ એટલે ભેદ રહિત. પોતાનું બ્રહ્મસ્વ-
રૂપ છે, તેમાં ઇશ્વરપણું તથા જીવપણું માનવું એ ભેદ
કહેવાય; પણ જીવ, ઇશ્વર અને બ્રહ્મની એકતા (અ-
ભેદપણું) એજ વેદાંતશાસ્ત્રનું રહસ્ય છે.

શિષ્ય—જગતમાં જીવ, ઇશ્વર, માયા અને પર
બ્રહ્મ એ સર્વનું સ્વરૂપ ન્યાસું ન્યાસું જણાય છે તેનું કેમ?

ગુરુ—એ સઘળાનું વિવેચન તને સ્પષ્ટપણે કરી
બતાવુંછું. પંચદશીના ત્રીજા પ્રકરણમાં વિદ્યારણ્ય
સ્વામીએ કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

સત્યં જ્ઞાનમનંતં યદ્બ્રહ્મ તદ્વસ્તુ તસ્ય તત્ત્વમ્ ।

ઇશ્વરત્વંચ જીવત્વમુપાધિ દ્વય કલ્પિતમ્ ॥

અર્થ—જે સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનંત (અંતરહિત) છે તે બ્રહ્મ છે, અને તે જ વસ્તુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ પરમ તત્ત્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મમાં ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિઓ કરીને ઇશ્વરપણું અને જીવપણું કલ્પેલું છે.

હવે માયાનું સ્વરૂપ કહું છું—સર્વ વસ્તુને નિયમમાં રાખનારો કોઈ અનિર્વચનીય ઐશ્વરી શક્તિ સર્વમાં ગુપ્તપણે રહેલી છે તેને માયા કહે છે. માયા ઇશ્વરની શક્તિ છે, તેની ઉપાધિને લીધે બ્રહ્મમાં ઇશ્વરભાવ પ્રાપ્ત થયો છે. એ માયા, બ્રહ્મની છાયાના પ્રવેશથી જાણે ચેતનપણાને પામી હોય એવી જણાય છે, અને એ ઉપાધિને લીધે બ્રહ્મ જ ઇશ્વરપણાને પામે છે, અને પંચકોશની ઉપાધિથી એ બ્રહ્મ જ જીવપણાને પામે છે.

શિષ્ય—એક જ બ્રહ્મ, જીવભાવ અને ઇશ્વરભાવને કેમ પામે ? કેમકે જીવ પરાધીન, અસમર્થ, જન્મમરણ ધર્મવાળો અને અલ્પજ્ઞ છે, અને ઇશ્વર સ્વતંત્ર, સમર્થ, જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલયના કર્તા તથા સર્વજ્ઞ છે, માટે તેની એકતા કેમ ઘટે ?

ગુરુ-જેમ એક જ પુરુષ પોતાના પુત્રપ્રત્યે પિતા કહેવાય છે અને પૌત્રપ્રત્યે પિતામહ (દાદો) કહેવાય છે, તેમ બ્રહ્મપણ પોતાના બ્રહ્મભાવનો ત્યાગ ન કરતાં પંચકોશરૂપ ઉપાધિના સંબંધથી જીવ કહેવાય છે, અને માયા શક્તિરૂપ ઉપાધિના સંબંધથી ઇશ્વર કહેવાય છે; પરંતુ એ બન્ને ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરવાથી ઇશ્વરપણું તથા જીવપણું રહેતું નથી, કેવળ માયા સંબંધ રહિત નિરુપાધિક શુદ્ધસ્વરૂપ, સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ જ રહે છે.

વઢી દે શિષ્ય ! તને બીજી રીતે પણ જીવ, ઇશ્વર અને પરબ્રહ્મનો એકતા સમજાવુંછું. જેમ આકાશ એક જ છે, પણ ઘટ (ઘડા) ની ઉપાધિને લીધે ઘટાકાશ કહેવાય છે અને મઠ (મોટા આશ્રમ) ની ઉપાધિને લીધે મઠાકાશ કહેવાય છે, પણ ઘટાકાશમાંથી ઘટ કાઢી નાંખીએ તો આકાશ રહે છે અને મઠાકાશમાંથી મઠ કાઢી નાંખીએ તો પણ છેવટ આકાશ જ રહે છે, એટલે ઘટ અને મઠરૂપ ઉપાધિ દૂર થવાથી એકલો આકાશ જ રહે છે, અને તેને જ મહદાકાશ (મહત+આકાશ) કહે છે. એજ પ્રમાણે

જીવની અવિદ્યા કલ્પિત પંચકોશરૂપ ઉપાધિ અને
 ઇશ્વરની માયાશક્તિરૂપ ઉપાધિ દૂર થવાથી તે પરબ્ર-
 હ્મરૂપ જ થાય છે. જેમ ઘડો ફૂટી જતાં ઇટલે ઘડા-
 ની ઉપાધિ દૂર થતાં ઘટાકાશ નામ રહેતું નથી, અને
 તે ઘડામાં રહેલો આકાશ મહદાકાશમાં મળી જાય
 છે, તેમ જીવાત્માની પણ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ દૂર થતાં
 તેનામાં જીવપણું રહેતું નથી અને તે બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે.

ઉપર પ્રમાણે જીવ તથા બ્રહ્મનું અભેદજ્ઞાન થ-
 વાથી જીવનું જીવપણું ટળી જઈ તેને બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત
 થાય છે. વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પંચદશીના ત્રીજા પ્રક-
 રણમાં છેવટે આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

॥ શ્લોક ॥

य एवं ब्रह्म वेदैष ब्रह्मैव भवति स्वयम् ।

ब्रह्मणो नास्ति जन्मातः पुनरेष न जायते ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે જે બ્રહ્મને જાણે છે તે પોતે
 બ્રહ્મ જ થાય છે. બ્રહ્મનો જન્મ નથી, માટે બ્રહ્મવેત્તા
 પુરુષનો ફરીથી જન્મ થતો નથી, અર્થાત્ તે કૈવલ્ય
 મુક્તિને પામે છે.

હવે એ અભેદજ્ઞાનનું સ્પષ્ટીકરણ ઓગળત્રીશમા દોહરામાં
'તત્ત્વમસિ' એ મહા વાક્યથી કરે છે.

દુહો.

તત્ત્વં મઠ ઘટાકાશવત્, અસિ પદ મહદાકાશ;
બેઉપાધિ ભાગ ત્યાગ કરી, પોતે સ્વયં પ્રકાશ. ૨૯

ટીકા—'તત્ત્વમસિ' એ સામવેદના છાંદોગ્ય
ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકનું મહા વાક્ય છે. એમાં
ત્રણ પદ છે. ૧ તત્, ૨ ત્વમ્, ૩ અસિ, એનો અર્થ 'તે
તું છે' એવો થાય છે. જેમ આકાશ એકજ છે, તે
મઠની ઉપાધિથી મઠાકાશ અને ઘટની ઉપાધિથી
ઘટાકાશ કહેવાય છે. પણ મઠ તથા ઘટની ઉપાધિ
દૂર થતાં આકાશ જેને મહદાકાશ કહે છે તે રહે છે.
તેમ ઉપર લખેલા મહાવાક્યમાં તત્ પદ મઠાકા-
શને ઠેકાણે જાણવું, તે બ્રહ્મમાં માયાની ઉપાધિથી
'ઇશ્વર' જાણવા. ત્વં પદ ઘટાકાશને ઠેકાણે જાણ-
વું, તે અવિદ્યાકલ્પિત ઉપાધિથી 'જીવ' જાણવો.
અર્થાત્ તત્ એટલે તે-ઇશ્વર, ત્વં એટલે તું-જીવ, એ બે
ઉપાધિ મૂકીને અસિપદથી 'તે તું છે' એ બન્ન (જી-
વ તથા ઇશ્વર) ની એકતા જાણવાથી બ્રહ્મસ્વરૂપ સિ-

હ થાય છે. જેમ મઠાકાશ એ મઠને લીધે આકાશ-
ની મોટી ઉપાધિ છે અને ઘટાકાશ એ ઘડાને લીધે
આકાશની નાની ઉપાધિ છે. એ બંને ઉપાધિ દૂર થતાં
મહદાકાશ એટલે સંપૂર્ણ આકાશ રહે છે. તેમ બ્રહ્મને
વિષે માયા શક્તિરૂપ ઇશ્વરની ઉપાધિ તથા અવિદ્યા
કલ્પિત પંચકોશરૂપ જીવની ઉપાધિને ભાગત્યાગ
લક્ષણાથી ત્યાગ કરીને તું પોતે સ્વયંપ્રકાશ પ્રત્યક્
આત્મા છે એમ જાણ.

શિષ્ય-આપે ભાગત્યાગ લક્ષણાથી ઉપાધિનો
ત્યાગ કરવાનું કહ્યું. તે ભાગત્યાગ લક્ષણા કોને કહે
છે ? તે મને સવિસ્તર સમજાવો.

ગુરુ-લક્ષણા ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ જહતી, ૨
અજહતી, ૩ જહદજહતી. તેમાં જ્યાં વાક્યના સ્વા-
ર્થનો (પોતાના સમગ્ર અર્થનો) ત્યાગ થાય તે જ-
હતી લક્ષણા કહેવાય છે. જેમકે ‘ ગંગાયાં ઘોષઃ’
એનો અર્થ ગંગામાં ઘોષ એટલે ગાયોનો નેહ છે. હવે
ગંગા નદીના પ્રવાહમાં ગાયોના નેહનો સંભવ નથી,
મોટે ગંગાના પ્રવાહનો ત્યાગ કરી ગંગા નદીને કિનારે
ગાયોનો નેહ છે, એમ અર્થ કરવો, તેનું નામ જહતી

લક્ષણા કહેવાય. તેનો ઉપયોગ મહાવાક્યને વિષે કરવો નહીં, કેમકે એમ કરવાથી મહાવાક્યના પદના સમગ્ર અર્થનો ત્યાગ થાય, તેથી મહાવાક્યથી જાણવા યોગ્ય શુદ્ધ ચૈતન્યનો પણ ત્યાગ થાય, માટે મહાવાક્યને વિષે જહતી લક્ષણા (વાચ્યાર્થ) પ્રદાન ન કરવી. બીજી અજહતી લક્ષણા છે. તેમાં વાક્યના સમગ્ર અર્થનું પ્રદાન થાય છે. જેમકે ‘કાકેભ્યો દધિ રક્ષયતાં’ એટલે ‘કાગડાથી દહીનું રક્ષણ કરજો’ એવો અર્થ થાય છે. તે ઉપરાંત તેમાં બીજા અધિક અર્થનું પણ પ્રદાન થાય છે. એટલે જો એકલા કાગડાથી જ દહીનું રક્ષણ કરે અને બીજાં કૂતરાં બિલાડાંથી રક્ષણ ન કરે, તો તે કૂતરાં બિલાડાં દહીં खाइ जाय, તો પછી દહીનું રક્ષણ કેમ કરીને થાય ? માટે કાકેભ્યોનો અર્થ કાગડા (વાચ્યાર્થ) ઉપરાંત બીજાં કૂતરાં બિલાડાં વગેરે પ્રાણીનો પણ बोध કરે છે. આ લક્ષણાને અજહતી લક્ષણા કહે છે. આ લક્ષણાને પણ મહાવાક્યના અર્થમાં પ્રદાન કરવી નહીં. કેમકે મહાવાક્યમાં તો વાચ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને કેવલ લક્ષ્યાર્થને પ્રદાન કરવો છે.

माटे महावाक्यमां तो त्रीजी जइदजइतो लक्षणा एटले भागत्याग लक्षणा ग्रहण करवी. जेमां एक भागनो त्याग अने एक भागनुं ग्रहण थाय ते जइदजइती लक्षणा कहेवाय छे. जेमके 'सोयंदे-वदत्तः' ते आ देवदत्त छे. एम कहेवाथी प्रथम काशीमां कार्तिक मासमां देवदत्त जोवामां आव्यो होय तेज पाछो प्रयागमां श्रावण मासमां जोवामां आवे, त्यारे कहेवाय के तेज आ देवदत्त छे. आमां काशी देश अने कार्तिक मास अने प्रयागदेश अने श्रावण मास ए परस्पर विरुद्ध भागनो त्याग कर्यो अने देवदत्तरूपी भागने ग्रहण कर्यो, तेथी ते भागत्याग लक्षणा कहेवाय छे. ए रीते भागत्याग लक्षणामां कांड ग्रहण अने कांड त्याग करवुं. जेम चोखानां फोतरांने ग्रहण करीए तो खवाय नही अने आखी डांगरनो त्याग करीए तो भूखे मरीए, माटे ते डांगरने खांडीने चोखा जुदा करी तेमांथी फोतरांनो त्याग करवो अने चोखाने ग्रहण करवा. ते उपर दृष्टांत कहुंछुं ते सांभळ.

दृष्टांत—कोइ काशीनो राजा हतो, तेनुं राज

પાટ બીજા રાજાએ લઈ લીધું, તેથી તે કાશીરાજ સાધુનો વેશ લઈને નાશી ગયો. ઘણાક દેશ ફરતો ફરતો તે રાજા શ્રી ડાકોર તીર્થમાં આવ્યો. ત્યાં કોઈ પુરુષ તે રાજાનો ઓઢાંચો હશે તે એ રાજાને જોઈને વિચાર કરવા લાગ્યો કે—આ તો કાશીનો રાજા હતો તે સાધુ કેમ થયો હશે ? પછી તેણે તેને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે સઘળી બીના કહી સંભળાવી. એટલે પેલા પુરુષને નિશ્ચય થયો કે આ સાધુ (રાજા) તો એજ છે. એના કાશીમાંના રાજ્યાધિકારનો તથા ડાકોરના કંગાલપણાનો ત્યાગ કરતાં તે પુરુષ તો એક જ છે, અને તે રાજ તથા આ કંગાલપણું એ બેઉ મિથ્યા છે.

સિદ્ધાંત—એજ રીતે ઇશ્વરની મોટી ઉપાધિ (એટલે રાજ્યપદ્વી) અને જીવની નાની ઉપાધિ (એટલે કંગાલપણું) એ બંને મિથ્યા છે. એ બંનેને વિષે ચૈતન્યબ્રહ્મ છે તે સત્ય છે. એ ભાગત્યાગ લક્ષણાથી એકતાનો बोध થાય છે. એજ રીતે ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યથી જીવાત્મા અને પરમાત્માના અભેદજ્ઞાનનો बोध થાય છે. જીવાત્મામાં જીવ પદથી અને

ઇશ્વરાત્મામાં ઇશ્વરપદથી ભેદ ભાસે છે, તેમજ જીવાત્મા અલ્પજ્ઞ છે અને ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે, તેથી પણ ભેદ ભાસે છે. તે ભાગત્યાગ લક્ષણાની રીત જીવાત્મામાંથી જીવપદ તથા અલ્પજ્ઞપણારૂપી વિરુદ્ધ અંશને કાઢી નાંખવાથી અને ઇશ્વરાત્મામાંથી ઇશ્વરપદ તથા સર્વજ્ઞપણારૂપી વિરુદ્ધ અંશને કાઢી નાંખવાથી બન્નેમાં ' આત્મા ' એ એકજરૂપ રહે છે.

એ પ્રમાણે જીવ-ઇશ્વરમાંથી ભાગ ત્યાગ લક્ષણાથી ઉપાધિરૂપ વાચ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને નિરૂપાધિક એક લક્ષ્યાર્થ ગ્રહણ કરવો. એમ કરવાથી જ અભેદજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એ રીતે ' તત્ત્વમસિ ' એ શામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદનું મહાવાક્ય છે. ઉદાલક નામના એક મોટા બ્રહ્મનિષ્ઠ ઋષિએ પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને એ મહાવાક્યનો ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટાંતોથી નવવાંર ઉપદેશ કર્યો હતો. અને તેનો અર્થ ' તે સત્-પરમતત્ત્વ-બ્રહ્મ તું છે ' એવો થાય છે.

શિષ્ય-હે ગુરુ મહારાજ ! આપે તત્ત્વમસિ એ

શામવેદનું મહાવાક્ય કહ્યું, એજ પ્રમાણે બીજા વેદનાં મહાવાક્ય છે કે નહીં ? હોય તો કૃપા કરીને મને સમજાવો.

ગુરુ-ચારે વેદે એકએક મહાવાક્યથી સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે.

૧ ‘ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ’ એ ઋગ્વેદના ઐતરેય ઉપનિષદનું મહાવાક્ય છે. પ્રજ્ઞાન એટલે ચૈતન્ય એજ બ્રહ્મ છે. એવો એ વાક્યનો અર્થ છે. ૨ ‘ અહંબ્રહ્માસ્મિ ’ એ યજુર્વેદના વૃહદારણ્યક ઉપનિષદનું મહાવાક્ય છે. અહં એટલે હું (જીવ), બ્રહ્મ એટલે પરમાત્મા અને અસ્મિ પદ જીવ અને બ્રહ્મનું એકતા બોધક છે. એટલે ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ એવો તેનો અર્થ થાય છે.— ૩ ‘ તત્ત્વમસિ ’ એ સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદનું મહાવાક્ય છે. તે વિષે તને સવિસ્તર સમજાવ્યું છે. ૪ ‘ અયમાત્માબ્રહ્મ ’ એ અથર્વ વેદના માંડૂક્ય ઉપનિષદનું મહાવાક્ય છે. અયં એટલે હું આત્મા બ્રહ્મ છું, અપ્રીતિ સ્વપ્રકાશ અને અપરોક્ષ આત્મા એજ બ્રહ્મ છે, એવો એ મહાવાક્યનો અર્થ છે. એ રીતે ચારે વેદોએ બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો છે.

હવે તત્પદ ઇશ્વરમાં અને ત્વંપદ જીવમાં વાચ્યરૂપ ઉપાધિ શું છે, તે વિસ્તારથી ગુરુ શિષ્યને સમજાવે છે.

દુહો.

તત્પદ ઉપાધિ માયા કહી,

ત્વંપદ અવિદ્યા જાણ;

બે ઉપાધિ દૃશ્ય ત્યાગ કરી,

પોતે શુદ્ધ ભગવાન. ૩૦

અર્થ—તત્પદ ઇશ્વર, તેની ઉપાધિ માયા છે; અને ત્વંપદ જીવ, તેની ઉપાધિ અવિદ્યા (અજ્ઞાન) છે. એ માયા તથા અવિદ્યા એ બંને ઉપાધિ દૃશ્ય છે તેનો ત્યાગ કરીને પોતે શુદ્ધ ભગવાન છે, એટલે ઉપાધિ રહિત શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મરૂપ છે. તત્પદ અને ત્વંપદનો અર્થ ઇશ્વરની ઉપાધિ માયા અને જીવની ઉપાધિ અવિદ્યા કહી, એ તેનો વાચ્યાર્થ જાણવો, એ બંનેનો લક્ષ્યાર્થ પોતે શુદ્ધ ભગવાન છે.

જીવની નાની અને માયાની મોટી ઉપાધિ સમજવા સારુ આ નીચે કોષ્ટક આપ્યાં છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

દેહસંબંધી	ઉપાધિ	અવસ્થા સંબંધી	ઉપાધિ	અભિમાનસંબંધી	ઉપાધિ
ઇશ્વરની	જીવની	ઇશ્વરની	જીવની	ઇશ્વરની	જીવની
વિરાટ	સ્થૂળ	ઉત્પત્તિ	જાગ્રત	બ્રહ્મા	વિશ્વ
હિરણ્યગર્ભ	સૂક્ષ્મ	સ્થિતિ	સ્વપ્ન	વિષ્ણુ	તૈજસ
અવ્યાકૃત	કારણ	પ્રલય	સુષુપ્તિ	રુદ્ર	માજ્ઞ

એ પ્રમાણે ઇશ્વરની માયારુપ ઉપાધિ તથા જીવની અવિદ્યારુપ ઉપાધિ દૃશ્ય છે એમ જાણીને ત્યાગ કરવી, અને પોતે તેનો દ્રષ્ટા આત્મા શુદ્ધ બ્રહ્મારુપ છે એમ જાણવું. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના તેરમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્મિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોજ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! સર્વ ક્ષેત્રો એટલે શરીરોને વિષે રહેલો ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે જીવાત્મા છે, તેને હું અદ્વિતીય બ્રહ્મારુપ જાણ. એ રીતે ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞ બંનેનું જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન જ મને અભિમત (સંમત) છે. અર્થાત્ એવું

જ્ઞાન જ સ્વરૂં જ્ઞાન છે.

તેમજ શ્રીમદ્ ભાગવતના ચતુર્થસ્કંધના અઠા-
વીશમા અધ્યાયમાં ઇશ્વરે જીવને કહ્યું છે કે-

॥ શ્લોક ॥

અહં ભવાન્ન ચાન્યસ્ત્વં ત્વમેવાહં વિચક્ષ્વ મો।
ન નૌ પશ્યંતિ કવયાશ્ચિદ્રં જાતુ મનાગપિ ॥

અર્થ-હે જીવ ! જે હું હું તેજ તું છે, મારાથી
તું જુદો નથી એમ વિચારી જો. જ્ઞાની પુરુષો તારામાં
ને મારામાં જરા પળ ભેદ દેખતા નથી. આપણ બંને-
ને એક રૂપજ જાણે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ
કહ્યું છે કે-

જ્ઞાનીત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

અર્થ-જ્ઞાની તો મારો આત્માજ છે.

તેમજ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે-

બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ।

અર્થ-બ્રહ્મવેત્તા પોતે બ્રહ્મરૂપ જ છે. વઢી-

सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।

અર્થ—આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે. વઢી બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની શ્રુતિ છે કે—

एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ।

અર્થ—સર્વના નિયંતા અંતર્યામી અમૃતરૂપ એજ તારો આત્મા છે.

भेददर्शीनी श्रुतिओए पण निंदा करी छे, जेमके-
अन्योवसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः ।

અર્થ—જે પરમાત્મા છે તે અન્ય છે અને હું અન્ય છું, એ પ્રકારનો ભેદ જાણે છે, તે બ્રહ્મને અને પોતાને નહીં જાણનારો પશુ જેવો છે. એવા ભેદદર્શીને ભય પ્રાપ્ત થાય છે. કહ્યું છે કે—

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।

અર્થ—જે પરમાત્મામાં નાના પ્રકારના ભેદ જુએ છે તે વારંવાર જન્મ મરણને પામે છે. તથા—

उदरमन्तरं कुरुते अथ भयंगतो भवति ।

અર્થ—જે એક અદ્વૈત પરમાત્મામાં દ્વૈતભાવના કરે છે તે ભયને પ્રાપ્ત થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રુતિસ્મૃતિઓએ તથા પુરાણો વગેરેએ આત્મા પરમાત્માનું અભૈદપણું નિરૂપણ કરેલું છે. માટે હે શિષ્ય ! તારા આત્માને બ્રહ્મરૂપ જાણ.

શિષ્ય—હે મહારાજ ! આપ કહોછો કે તારા આત્માને તું બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણ; પણ મારામાં તો જન્મ, મરણ, ક્ષુધા, પિપાસા, શોક અને મોહ એ છ ઝર્મિઓ રહેલી છે, અને બ્રહ્મ તો એ ઝર્મિઓથી રહિત અજર, અમર પરમાનંદરૂપ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, ત્યારે હું બ્રહ્મરૂપ શી રીતે થાઉં ?

ગુરુ—બ્રહ્મ એ છ ઝર્મિઓથી રહિત છે; પરંતુ તે પોતે દેહાદિકના જન્મ મરણાદિક ધર્મ પોતાના આત્મામાં માની લીધા છે, વાસ્તવિક રીતે આત્મા તો દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા મનથી જુદો જ છે. તે વિષે તને ખુલાસાથી સમજાવું.

દુહો.

જન્મ મરણ દેહને કહી, ક્ષુધા પિપાસા પ્રાણ;
શોક મોહ મનના ધર્મ, પોતે બ્રહ્મ પ્રમાણ. ૩૧

ટીકા—જન્મ અને મરણ એ બે ઝર્મિઓ સ્થૂઠ

વેદની કહેલી છે; કેમકે સ્થૂળ વેદ જ જન્મે છે અને મરે છે, આત્માને જન્મ મરણ છેજ નહીં. અને ક્ષુધા ઇટલે ભૂખ અને પિપાસા ઇટલે તરસ એ બે ઉર્મિઓ પ્રાણની કહેલી છે, કેમકે અન્ન તથા જલ વિના પ્રાણ રહી શકતા નથી, માટે પ્રાણનો દ્રષ્ટા આત્મા ક્ષુધા પિપાસાથી રહિત છે. હવે શોક અને મોહ એ બે ઉર્મિઓ રહી તે મનની છે, કેમકે જાગ્રત તથા સ્વપ્ન અવસ્થામાં મનને શોક તથા મોહ થાય છે, પણ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં એમાંનું કાંઈ થતું નથી, કારણ કે સુષુપ્તિમાં મનનો લય થઈ જાય છે. માટે શોક અને મોહ એ બે ઉર્મિઓ મનની જ છે; મનથી ભિન્ન આત્માની નથી. એ રીતે એ છ ઉર્મિઓથી રહિત તું પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

सर्वं खल्विदं ब्रह्म-इटલે આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે.

अयमात्मा ब्रह्म-इटલે આ આત્મા બ્રહ્મ છે. તેમ જ વૃદ્ધદારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ કહ્યોલ બ્રાહ્મણ પ્રત્યે કહ્યું છે કે—“ આ અપરોક્ષ ઇટલે અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રકાશક તારો આત્મા તે સર્વાંતર છે, તે ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શોક, મોહ, જરા

અને મૃત્યુ એ છ ઊર્મિઓથી રહિત સર્વાંતર આત્મા
તે તું છે. ”

હવે જ્ઞાનીને પણ પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવવાં પડે છે તે કહે છે.

ચોપાઈ.

દેહને માથે પ્રારબ્ધ કર્મ,
હું પોતે અભોક્તા પરબ્રહ્મ;
એમ જે જાણે અનુભવયુક્ત,
તેને કહીએ જીવન્મુક્ત. ૩૨

અર્થ—પ્રારબ્ધકર્મના ફલરૂપ સુખ દુઃખાદિક
ભોગ દેહ ભોગવે છે, પણ હું તો તેનો પ્રકાશક અભો-
ક્તા પરબ્રહ્મરૂપ છું. એ પ્રમાણે જે પુરુષ અનુભવ પૂ-
ર્વક જાણે છે તેને જીવન્મુક્ત કહીએ, એટલે તેને જી-
વતે જ મુક્તિ પામેલો પુરુષ જાણવો.

વિવેચન—કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે. ૧ સંચિત, ૨
ક્રિયમાણ અને ૩ પ્રારબ્ધ.

૧ સંચિત—જીવે અનેક જન્મોમાં કરેલાં કરો-
હો કર્મો એકઠાં થાય છે, તે અજ્ઞાનયુક્ત સૂક્ષ્મ શ-

રીરમાં રહે છે, તેને સંચિત-સંચય કરેલાં-એકઠાં કરેલાં કર્મ કહે છે.

૨ ક્રિયમાણ-આ ચાલુ દેહે કરીને જે જે કર્મો થાય છે તેને ક્રિયમાણ કર્મ કહે છે.

૩ પ્રારબ્ધ-પૂર્વનાં સંચિત કર્મોમાંથી ફલ આવવાને પ્રવૃત્ત થયેલાં જે કર્મોને લીધે આ દેહ ઉત્પન્ન થયો છે, અને આ દેહમાં જે કર્મોથી સુખ-દુઃખ વગેરેનો ભોગ થાય છે, તેને પ્રારબ્ધકર્મ કહે છે.

ઉપર કહેલાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોમાંનાં પેહેલાં બે પ્રકારનાં એટલે સંચિત અને ક્રિયમાણ કર્મો આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થવાથી તે જ્ઞાનાગ્નિ કરીને બઢીને ભસ્મ થઈ જાય છે, એમ ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે.

હવે ત્રીજા પ્રકારનાં પ્રારબ્ધ કર્મો તો ભોગવ્યા વિના છૂટતાં જ નથી. પ્રારબ્ધ કર્મોનો તો ભોગથી જ નાશ થાય છે; કારણ કે પ્રારબ્ધ કર્મોને લીધે જ દેહ દયાત રહે છે, પ્રારબ્ધ કર્મોનો ક્ષય થયો કે તરત દેહ નાશ પામે છે. માટે જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની સર્વને પ્રારબ્ધ કર્મ તો અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે.

पंचदशीना सातमा प्रकरणमां विद्यारण्य स्वामीए
पण कह्युं छे के-

॥ श्लोकः ॥

अवश्यं भावि भावानां प्रतिकारो भवेद्यदि ।
तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नल राम युधिष्ठिराः ॥

अर्थ-अवश्य प्रवानां जे प्रारब्ध कर्मनां फल
रूप सुख-दुःखादिक तेने मटाडवानो जो उपाय होत
तो नळ, राम अने युधिष्ठिर दुःख पामत नही. माटे
प्रारब्धकर्मनुं निवारण करवाने तो इश्वर पण समर्थ
नथी. प्रारब्धकर्म तो भोगव्येज छूटे छे. ते उपर तने
दृष्टांत कहुं छुं.

दृष्टांत-कोइ एक पारधीए एक मृगने मारवा
सारु धनुष्य खेंचीने जोरथी एक बाण मार्युं, तेथी
ते मृग वींधाइने मरण पाम्युं. पछी ते पारधीना
मनमां एम आव्युं के ए बाण हवे आगळ न जाय
तो ठीक; परंतु तेम थतुं नथी; कारण के ज्यां सुधी
बाणनो वेग छे त्यां सुधी अवश्य जवानुं छे, तेनो
वेग थइ रह्या पछी ज पडवानुं छे. हवे पारधीए ते

મૃગનું મરતી વચ્ચતનું દુઃખ જોઈ વૈરાગ્ય પામીને પોતાની પાસે હાથમાં તથા માથામાં જે બીજાં બાળો હતાં તે બધાં માગીને બાઢી નાંખ્યાં અને હવેથી આવું હિંસાનું કામ નહીં કરવું એવો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ હાથમાંથી છુટી ગયેલા બાળને રોકવાને તે સમર્થ નથી. આ ઠેકાણે માથામાંનાં તીર તે સંચિત જાણવું, હાથમાંનાં તીર તે ક્રિયમાણ જાણવું અને છુટેલું તીર તે પ્રારબ્ધ સમજવું. એજ પ્રમાણે જ્ઞાની પોતાનાં સંચિત તથા ક્રિયમાણ કર્મોને જ્ઞાનાગ્નિથી બાઢી નાંખવાને સમર્થ છે, પણ જેમ હાથમાંથી છુટેલું બાળ રોકી શકાતું નથી તેમ ભોગ આપવાને પ્રવૃત્ત થયેલાં પ્રારબ્ધકર્મને રોકવાને સમર્થ નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોકઃ ॥

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તું નેચ્છસિ યન્મોહાત્કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! સ્વભાવથી થયેલાં પોતાનાં

પ્રારબ્ધ કર્મથી બંધાયેલો તું, જે કરવાને ઇચ્છતો નથી તે પણ મોહને લીધે પરવશ થઈને કરીશજ.

શિષ્ય--સંચિત તથા ક્રિયમાણ કર્મો જ્ઞાનાગ્નિથી નાશ પામે છે, ત્યારે પ્રારબ્ધકર્મ કેમ નાશ ન પામે?

ગુરુ--પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવવાને માટે જ આ વર્તમાન દેહ બંધાયો છે, તે જો પ્રારબ્ધકર્મ જ્ઞાનાગ્નિથી બળી જાય તો તેની સાથે દેહ પણ પડી જવો જોડાઈ, પણ તેમ થતું નથી; કારણ કે જનક, ભગીરથ તથા શિશ્વરધ્વજાદિક મોટા રાજાઓ મહાજ્ઞાની હતા, તેઓનાં પ્રારબ્ધકર્મો જો જ્ઞાનાગ્નિથી બળી ગયાં હોત તો તેઓ જીવન્મુક્ત કહેવાત નહીં, કેમકે પુરુષ પ્રારબ્ધ કર્મના યોગે કરીને જ જીવે છે. માટે જ્ઞાનથી પ્રારબ્ધ કર્મ નિવૃત્ત થતાં નથી. એ ઉપર શ્રુતિનું પ્રમાણ છે કે—

॥ શ્લોકઃ ॥

પ્રારબ્ધં ભોગતો નશ્યેત્ શેષં જ્ઞાનેન દહ્યતે ।

શારીરં ત્વિતરત્ કર્મ તદ્દ્વેપિ પ્રિયવાદિનોઃ ॥

અર્થ--પ્રારબ્ધ કર્મને ભોગવવાથી તેનો નાશ

થાય છે, અને બાકી રહ્યાં જે સંચિતકર્મ તે જ્ઞાનથી બઢીને ભસ્મ થઈ જાય છે, અને શરીર સંબંધી ક્રિયમાણ કર્મ થાય છે તે તે જ્ઞાનીનો સાથે દ્વેષ કરનારાઓને તથા સ્નેહ કરનારાઓને જાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીની નિંદા તથા દ્વેષ કરનારને જ્ઞાનીનાં અશુભ કર્મો જાય છે અને સેવા સ્તુતિ કરનારને શુભ કર્મો જાય છે. વઢી તે ઉપર શ્રુતિનું બીજું પ્રમાણ છે કે—

यथा नद्यः समुद्रं प्राप्य नाम रूपे त्यजन्ति तथा विद्वान् पुण्यपापेविधूय निरंजनः परमशाम्यमुपैति । सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति ॥

અર્થ—જેમ નદીઓ સમુદ્રને પ્રાપ્ત થઈને નામ રૂપનો ત્યાગ કરી દે છે, તેમજ જ્ઞાની પણ પુણ્ય પાપનો ત્યાગ કરી અવિદ્યામલથી રહિત થઈને શુદ્ધ બ્રહ્મભાવને પામે છે. અને તે જ્ઞાનીના જે સ્નેહી તથા સેવા કરનારા છે તે તેનાં પુણ્યકર્મોને ગ્રહણ કરે છે, અને જે તેના દ્વેષી તથા નિંદા કરનારા છે તે તેનાં પાપકર્મોને ગ્રહણ કરે છે.

ઉપર લખેલાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે—પ્રારબ્ધ કર્મને લીધે થતાં સુખ દુઃખાદિકનો ભોક્તા બેદર જ છે; હું (આત્મા) પોતે અભોક્તા પરબ્રહ્મરૂપ છું. એ પ્રમાણે જે અનુભવથી નિશ્ચય કરીને જાણે છે તેને જીવન્મુક્ત કહેવો.

શિષ્ય—જીવન્મુક્તના બીજાં વિશેષ લક્ષણો હોય તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ -જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો શ્રુતિ સ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે કહેલાં છે—

॥ શ્લોકઃ ॥

અહં બ્રહ્માસ્મ્યહં બ્રહ્માસ્મ્યહં બ્રહ્મેતિ નિશ્ચયઃ ।
ચિદહં ચિદહં ચેતિ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥

અર્થ—હું બ્રહ્મ છું, હું બ્રહ્મ છું, હું બ્રહ્મ છું, હું ચૈતન્ય સ્વરૂપ છું, હું ચૈતન્ય સ્વરૂપ છું, એવો જેનો નિશ્ચય છે તેનું નામ જીવન્મુક્ત છે.

॥ શ્લોકઃ ॥

સર્વેચ્છાઃ સકલાઃ શંકાઃ સર્વેહાઃ સર્વનિશ્ચયાઃ ।
ધિયા યેન પરિત્યક્તાઃ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥

અર્થ—સંપૂર્ણ ઇચ્છા, સંપૂર્ણ શંકા, સંપૂર્ણ ચેષ્ટા, સંપૂર્ણ નિશ્ચય જેને બુદ્ધિવડે કરીને ત્યજી દીધો છે તેજ જીવન્મુક્ત છે.

॥ શ્લોક : ॥

સાધુભિઃ પૂજ્યમાનોઽપિ પીડ્યમાનોઽપિ દુર્જનૈઃ ।
સમમેવ ભવેદ્યસ્ય સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥

અર્થ—સાધુઓએ કરીને પૂજ્યમાન થયો થકો અને દુર્જનોએ કરીને પીડાયમાન થયો થકો એ બન્નેમાં (સાધુમાં અને દુર્જનમાં) જે સમબુદ્ધિવાળો છે તેજ જીવન્મુક્ત છે.

હવે દેહ હું છું એમ જે કોઈ માને છે તેને મહા દોષવાન જાણવો તે વિષે કહે છે.

ચોપાઈ.

દેહને હું માને જે કોઈ,
મહા દોષી કહીએ સોઈ;
આત્મબુદ્ધિ જેને માઈ,
મહાપુણ્ય જાણીએ તાઈ. ૩૩

અર્થ—જે કોઈ પુરુષ દેહને હું છું એમ માને છે તે મહાપાપી કહેવાય છે, અને જેને હું સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મસ્વરુપ આત્મા છું એવી બુદ્ધિ થઈ છે તેનાં મહા પુણ્ય જાણવાં.

વિવેચન—હે શિષ્ય ! મેં પૂર્વે તને અનેક દાખલા દૃષ્ટાંતોથી સમજાવ્યું છે કે—દેહ આત્માનો નથી, એ તો પંચ મહાભૂતનો છે, તેમ છતાં દેહમાં અહંતા મમતા રાખીને જે કોઈ પુરુષ એમ વકે છે કે—‘આ દેહ મારો છે અથવા આ દેહ છે તે હું છું’ એમ માને છે તેને ઘણો જ પાપી જાણવો. કેમકે જે પારકી વસ્તુને પોતાની કહે છે (એટલે પંચભૂતનો દેહ છે તેને મારો કહે છે) તે મિથ્યાવાદી મહા પાપી છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—“ નાનૃતાત્પાતકં પરં ” એટલે અસત્ય (જૂઠું) બોલવા સમાન વીજું એકે પાપ નથી. વળી એવું બોલનારને મહામૂઠ જાણવો, કેમકે દેહ હાડકાં, મઠ, મૂત્ર, માંસ, રુધિર, વાત, પિત્ત, કફથી ભરેલો દુર્ગંધવાળો અને કેવળ અશુદ્ધ છે, તેમ છતાં તેને હું છું એમ કહેનારને મૂઠ કેમ ન કહેવો ? શ્રોમદ્ ભાગવતના અષ્ટમસ્કંધમાં પણ કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોકઃ ॥

ક્વદેહો ભૌતિકોઽનાત્મા ક્વ ચાત્મા પ્રકૃતેઃ પરઃ ।
કસ્ય કે પતિપુત્રાદ્યા મોહ એવ હિ કારણમ્ ॥

અર્થ—પંચમહાભૂતથી બનેલો અનાત્મા દેહ ક્યાં
અને પ્રકૃતિથી પર આત્મા ક્યાં ! અર્થાત્ દેહ કાંડ
આત્મા નથી, આત્મા તો દેહથી ભિન્ન છે, તથાપિ
મોહને લીધે આત્મા માની લીધો છે. પતિ પુત્ર વ-
ગેરે કોનાં ? કોઈનો પતિએ નથી ને પુત્રેય નથી,
પણ મોહે કરીને પોતાનાં માની લીધાં છે. માટે
મોહ છે એજ મૂઠપણું છે, કેમકે જે પોતાનું નથી
તેને પોતાનું કહેવું એના જેવું મૂઠપણું બીજું શું છે ?
માટે દેહાધ્યાસીને મહા મૂર્ખ અને મહા પાપી જા-
ણવો. પુરાણ ગ્રંથોમાં પણ કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોકઃ ॥

દેહાત્મ બુદ્ધિજં પાપં ન તદ્ગોવધ કોટિભિઃ ।
આત્માઽહં બુદ્ધિજં પુણ્યં ન ભૂતં ન ભવિષ્યતિ ॥

અર્થ—કરોડો ગાયોને માર્યાથી જે પાપ ઘાય
છે તેના કરતાં પણ અધિક પાપ દેહને આત્મા ક-

રીને માનવાથી થાય છે, અને હું આત્મા છું એવી બુદ્ધિ રાખ્યાથી જે પુણ્ય થાય છે તે કોઈ દિવસ થયું નથી ને થશે પણ નહીં. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે-“ દેહાભિમાનીને સર્વ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે મહા પાપી તથા આત્મઘાતી છે. ” વળી કહેવત છે કે-‘ આત્મઘાતી મહાપાપી ’ માટે દેહાત્મ બુદ્ધિ નહીં રાખતાં શુદ્ધાત્મબુદ્ધિ રાખવી. અને એમ જાણવું જે દેહ તો પંચભૂતનું કાર્ય છે, અને આત્મા છે તે પંચભૂતનું કારણ છે. દેહ જડ, વિકારી, અનિત્ય, પરિ-છિન્ન, સાવયવ અને દૃશ્ય છે; અને આત્મા તો ચૈતન્ય, અવિકારી, નિત્ય, પરિપૂર્ણ, નિરવયવ, દ્રષ્ટા અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. માટે આત્મા દેહથી કેવલ ભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. બ્રહ્મવિચાર રાખવો એ મહાપુણ્ય દાતા છે. સિદ્ધાંત મુક્તાવલીમાં પણ કહ્યું છે કે-

॥ શ્લોકઃ ॥

સ્નાતં તેન સમસ્ત તીર્થ સલીલે દત્તાપિ
સર્વાવનિર્યજ્ઞાનાં ચ કૃતં સહસ્રમણિલા દેવાશ્ચ
સંપૂજિતાઃ ॥ સંસારાન્ન સમુદ્ધૃતાઃ સ્વપિતરસ્ત્રૈ-

લોક્ય પૂજ્યોપ્યસૌ । યસ્ય બ્રહ્મવિચારણે ક્ષ-
ણમપિ સ્થૈર્ય મનઃ પ્રાપ્નુયાત્ ॥

અર્થ-જે પુરુષનું મન એક ક્ષણવાર પણ બ્રહ્મ વિચારને વિષે સ્થિરતાને પામે છે, તેણે ઘેર બેઠાં સર્વ તીર્થોનાં જલમાં સ્નાન કર્યું, સઘડી પૃથ્વીનું દાન કર્યું, હજારો યજ્ઞ કર્યા, સઘડા દેવતાઓની પૂજા કરી અને સર્વ પિતૃઓને સદ્ગતિ આપી એમ જાણવું. અને એ પુરુષ પોતે પણ ત્રૈલોક્યમાં પૂજાય છે.

એ પ્રમાણે જ્યારે એક ક્ષણવારના બ્રહ્મવિચારથી પણ મહા પુણ્ય થાય છે, ત્યારે સદા સર્વદા હું બ્રહ્મ સ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મા છું એવી જેની બુદ્ધિ થઈ હોય તેના પુણ્યનો તો પાર પણ નથી.

ઉપરની તેત્રીશમી ચોપાઈનું પૂર્વાર્ધ “દેહને હું માને જે કોઈ, મહાદોષી કહીએ સોઈ.” એનો અર્થ બીજી રીતે આમ પણ થાય છે. જેમ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષ એકઠા મળવાથી મહાદોષ એટલે ત્રિદોષ (સન્નિપાત) કહેવાય છે, અને જેને સન્નિપાત થયો હોય તે અવશ્ય મરણને શરણ થાય છે, તેમ

જે પુરુષ દેહને હું છું એવું માને છે તેને પણ મહાદોષ
 એટલે સન્નિપાત થયો છે એમ જાણવું. શ્રીમદ્ ભાગ-
 વતમાં પણ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહ્યું
 છે કે—“હે ઉદ્ધવજી ! અહંતા ને મમતારુપ જે બુદ્ધિ
 છે તેને સન્નિપાત જાણવો.” માટે દેહને વિષે અહં-
 બુદ્ધિ રાખવી નહીં.

ચોપાઈ.

જેને તું કહે છે દેવ, તે તું ચૈતન્ય સ્વયમેવ;
 બીજોદેવ માને જે કોય, એજ બંધન તેને હોય.૩૪

અર્થ—જેને તું દેવ કહે છે, તેજ તું પોતે ચૈત-
 ન્યસ્વરુપ છે. એ પોતાના પ્રત્યગાત્મા સિવાય બીજો
 દેવ છે એમ જે કોઈ માને છે, તેને તે માનવાપણું જ
 બંધનકારક છે.

વિવેચન—હે શિષ્ય ! જેને તું ચૈતન્યરુપ સ્વયં
 પ્રકાશ દેવ માને છે તેજ તું પોતે છે. અર્થાત્ સર્વ
 પ્રાણી માત્રમાં આત્મારુપ દેવ એક જ રહેલો છે.
 માટે ચૈતન્ય સ્વરુપ દેવાત્મા હું પોતે છું એમ જાણવું,
 અને એવું જ્ઞાન ભૂલીને જે કોઈ પુરુષ, બીજો દેવ છે

અમ માને છે, એ ભેદબુદ્ધિ જ તેને બંધનનો હેતુ છે.
શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોકઃ ॥

કો દેવો યો મનઃ સાક્ષી મનો મે દૃશ્યતે મયા ।
તર્હિ દેવસ્ત્વમેવાઽસિ એકો દેવ ઇતિ શ્રુતેઃ ॥

અર્થ—શિષ્ય ગુરુને પૂછેછે કે—દેવ કોણ છે ?

ગુરુ—જે મનનો સાક્ષી છે એટલે જે મનને જા-
ણનાર છે તેજ દેવ છે.

શિષ્ય—મારું મન તો મને દેખાય છે.

ગુરુ—ત્યારે દેવ તું જ છે, અને તે વળી સર્વ ભૂત
પ્રાણી માત્રમાં એક જ છે એવું શ્રુતિમાં કહેલું છે.

વિવેચન—કોઈ શિષ્યે પોતાના બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને
પૂછ્યું કે—દેવ કોણ છે ? ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે—જે મનનો
સાક્ષી છે તેજ દેવ છે. ત્યારે શિષ્ય વિચારવા લાગ્યો
કે—મારા મનનો સાક્ષી એટલે મનને જાણનાર કોણ
દશે ? શું વિષ્ણુ દશે ? કે બ્રહ્મા દશે ? કે શિવ દશે ?
કે કોઈ બીજો દેવ મારા મનને જાણનારો દશે ? એવી

શંકા ઉત્પન્ન થવાથી તેણે ફરીથી પૂછ્યું કે-મારા મનને જાણનાર કોણ હશે ? ત્યારે ગુરુ બોલ્યા કે-તારા મનને તું પોતે જ જાણે છે. એ ઉપરથી શિષ્યના મનને નિશ્ચય થયો કે ગુરુજીનું કહેવું સ્વસ્ત છે, કેમકે મનનો ધર્મ સંકલ્પ વિકલ્પ કરવાનો તથા સુખ દુઃખ ભોગવવાનો છે, અને એવા મનના ધર્મને જાણનારો હું પોતે જ છું. વળી કોઈને આપણે વાત કરતા હોઈએ અને તે જો વરોવર મન લગાવીને ન સાંભળતો હોય તો જે વાત આપણે કરતા હોઈએ તે તેના મનમાં ઉતરતી નથી. પછી એ વિષે આપણે તેને કાંઈ પૂછીએ છીએ ત્યારે તે પુરુષ કહે છે કે-ભાઈ ! મારું મન બહાર બીજે ઠેકાણે ગયું હતું, તેથી મેં એ વાત સાંભળી નથી, હવે ફરીથી કહો, મારું મન ઠેકાણે છે માટે વરોવર સાંભળીશ. એ રીતે પ્રથમ મન બહાર ગયું હતું અને હવે મન ઠેકાણે છે એવું જે જાણે છે તેજ મનનો સાક્ષી છે. એવો શિષ્યને નિશ્ચય થયો. પછી તેણે ગુરુને કહ્યું કે-મારું મન તો મને જ જણાય છે. ત્યારે ગુરુ બોલ્યા કે-ત્યારે તો તું જ દેવ છે, અર્થાત્ તારો આત્મા જ સ્વ-

યંપ્રકાશ દેવરૂપ છે, અને તે દેવ કીડીથી કુંજર સુધી સર્વ પ્રાણી માત્રમાં એક જ છે એમ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહેલું છે.

એ રીતે ચોત્રીશમા દુહાથી સ્વયંપ્રકાશ જ્યોતિ-રૂપ ચૈતન્ય દેવનું સર્વાત્માપણું સિદ્ધ કર્યું, અને જીવ ઇશ્વરનું ભેદપણું નષ્ટ કરી અભેદપણાનું નિરૂપણ કર્યું. એજ અભેદ વિચારને આત્મજ્ઞાન-અદ્વૈતજ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાન-બ્રહ્મજ્ઞાન કહે છે. એવું જ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થયું છે તેને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો જાણવો અને તે જીવતે છતે મુક્ત (જીવન્મુક્ત) છે એમ જાણવું. તેને પછી કાંઈ કર્તવ્ય કરવું રહ્યું નથી.

પરંતુ બીજા મુમુક્ષુ પુરુષો શ્રવણાદિકમાં પ્રવૃત્ત છતાં જેઓની મનોવૃત્તિ બહારના વિષયોના સંકલ્પ વિકલ્પથી ચંચલ છે તેઓની મનોવૃત્તિ સ્થિર થવાને માટે તેઓએ યોગાભ્યાસ કરવો જોઈ-એ, તેટલા સારુ હવે તેનું નિરૂપણ કરે છે.

દુહો.

પ્રથમવૃત્તિનો ત્યાગ કરી, બીજી ઉઠવા ન દઈએ;
વચ્ચે નિર્વિકલ્પદશાનો, અભ્યાસ કરતા રહીએ. ૩૫

અર્થ-પ્રથમવૃત્તિ એટલે હું દેહ છું તથા કર્તા-

ભોક્તા, સુખી-દુખી હું, એવી જે વૃત્તિ તેનો ત્યાગ કરીને અહંતા-મમતારૂપ અથવા વિષયોના ભોગ ભોગવવારૂપ બીજી વૃત્તિ તેને ઉત્પન્ન થવા દેવી નહીં. અને એ એક વૃત્તિ મટીને બીજી ઉત્પન્ન થતા પેદેલાં વચમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અભ્યાસ કરતા રહેવો.

શિષ્ય-મન તો ઘણું ચંચલ છે, તેની વૃત્તિનો ત્યાગ શી રીતે કરવો ?

ગુરુ-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે કહ્યું છે કે-“ હે અર્જુન ! તું મન વશ થવું મહા કઠણ છે એમ કહે છે તે સ્વરૂં છે, પણ તે ચંચલ મન અભ્યાસે કરીને તથા વૈરાગ્યે કરીને વશ પામી શકાય છે. ” માટે મનને વશ કરવાનો મુખ્ય ઉપાય તો વૈરાગ્ય અને યોગાભ્યાસ જ છે.

શિષ્ય-સમાધિ એટલે શું ? અને તેના કેટલા પ્રકાર છે ?

ગુરુ-યોગાભ્યાસ વડે ધ્યાતા (ધ્યાન કરનાર) અને ધ્યાન એ બન્નેને ત્યજી કેવલ ધ્યેય એટલે પરબ્રહ્મમાં ચિત્તવૃત્તિ તદાકાર થઈ જાય, તેને સમાધિ ક-

દે છે. જેમ જલને વિષે સ્થિત લવણ જલના સંબંધ-થી પોતાના સ્વરૂપનો પરિત્યાગ કરીને જલરૂપ થઈ જાય છે, તેમ જ પરબ્રહ્મને વિષે સ્થિત મન પોતાના મનનત્વ સ્વરૂપનો પરિત્યાગ કરીને પરબ્રહ્મ સાથે એકતાને પામે છે તેને સમાધિ કહે છે. એ સમાધિ બે પ્રકારની છે. ૧ સવિકલ્પ અને ૨ નિર્વિકલ્પ.

શિષ્ય-સવિકલ્પ સમાધિ કોને કહે છે ?

ગુરુ-સવિકલ્પ સમાધિ બે પ્રકારની છે. ૧ દૃશ્યાનુવિદ્ધ અને ૨ શબ્દાનુવિદ્ધ. તેમાં અંતઃકરણમાં સાત્ત્વિક વગેરે વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ દૃશ્ય છે અને તેનો હું દ્રષ્ટા સાક્ષી ચૈતન્યરૂપ છું એવો જે આત્માનો અનુભવ કરવો તેને દૃશ્યાનુવિદ્ધ સમાધિ કહે છે. અને હું અસંગ, સત્ત્વરૂપ, ચૈતન્યરૂપ, આનંદરૂપ તથા સ્વયંપ્રકાશરૂપ છું એવી રીતે શબ્દોચ્ચાર પૂર્વક આત્મામાં અનુભવ કરવો તેને શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ કહે છે.

શિષ્ય-નિર્વિકલ્પ સમાધિ કોને કહે છે ?

ગુરુ-સવિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસ વડે સંકલ્પ

વિકલ્પાદિક દૃશ્ય વૃત્તિઓનું અનુસંધાન ટઢી જડ ચિત્તની વૃત્તિ સંકલ્પ રહિત થઈ પરબ્રહ્મને વિષે વાયુ રહિત સ્થલમાં રહેલા દીપકની પેઠે નિશ્ચલ થાય તે-
ને નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે. ગીતામાં પણ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહેલું છે કે—

॥ શ્લોક: ॥

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેંગતે સોપમા સ્મૃતા ।
યોગિનો યત ચિત્તસ્ય યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥

અર્થ—જેમ વાયુ વિનાની જગ્યામાં રહેલો દીવો
ચ્છાયમાન થતો નથી પણ અચલ રહે છે, તેમ આ-
ત્મયોગ સિદ્ધ થતાં એવા યોગીનું ચિત્ત નિર્વિકલ્પ
સમાધિમાં અચલ રહે છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે પણ
કહ્યું છે કે—

॥ શ્લોક ॥

નષ્ટે પૂર્વ વિકલ્પે તુ યાવદન્યસ્ય નોદયઃ ।
નિર્વિકલ્પૈક ચૈતન્યં સ્પષ્ટં તાવદ્વિભાસતે ॥

અર્થ—પ્રથમના તમામ સંકલ્પ દૂર થઈ જઈ
જ્યાં સુધી બીજો કોઈ સંકલ્પ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય

નહી, ત્યાં સુધી નિર્વિકલ્પ એક સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્ય સ્પષ્ટ ભાસે છે.

શિષ્ય-યોગસમાધિથી શું ફલ મળે છે ? તે કૃપા કરીને કહો.

ગુરુ-વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પંચદશીના પ્રથમ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે-“નિર્વિકલ્પ સમાધિથી આ સંસારમાંનાં કરોડો સંચિત કર્મો નાશ પામે છે અને શુદ્ધ ધર્મ વધે છે. શ્રેષ્ઠ યોગીઓ અને ‘ધર્મમેઘ’ એટલે ધર્મરૂપી અમૃતની હજારો ધારા વર્ષાવનારી સમાધિ કહે છે. આ સમાધિથી સમગ્ર વાસનાજાળનો નાશ થઈ પુણ્ય પાપ નામનાં કર્મસંચય નિર્મૂળ થઈ જાય છે. અને તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્ય પ્રતિબંધ વિનાનાં થઈને પ્રથમ જે આત્મતત્ત્વ પરોક્ષ ભાસતું હોય તે હસ્તામલકવત્ (હાથમાં રહેલા આમળાની પેઠે) સાક્ષાત્ થઈ અપરોક્ષ बोध उत्पन्न કરે છે.

આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાને માટે શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, સમાધિ અને અનુષ્ઠાન એ સાધનો છે, તેમાં સમાધિ વિષે તો કહ્યું. હવે શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન વિષે ગુરુ શિષ્યને કહેછે.

દુહો.

શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન કરી,
કરીએ સાક્ષાત્કાર;
સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મ હું,
કહે છે વેદ પુકાર. ૩૬

અર્થ-પ્રથમ વેદાંત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું, પછી શ્રવણ કરેલા જ્ઞાનનું મનન એટલે વારંવાર મનમાં ચિંત્વન કરવું અને પછી તેનું નિરંતર નિદિધ્યાસન કરીને આત્માનો નિઃસંદેહ અપરોક્ષ અનુભવરૂપ સાક્ષાત્કાર સંપાદન કરવો. એ સાક્ષાત્કારનું રૂપ એ છે કે-“સાક્ષાત્ સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મ તે હું છું” એવો જે અપરોક્ષ અનુભવ તેનું નામ સાક્ષાત્કાર છે એમ વેદ ઊંચા સ્વરે પોકારીને કહે છે.

વિવેચન-વેદાંતશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય કાનવડે સાંભળીને ગ્રહણ કરવું તે શ્રવણ કહેવાય છે. છ પ્રકારનાં લિંગદ્વારા વેદાંતના તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવો તેનું જ નામ શ્રવણ છે. એ છ પ્રકારનાં લિંગનાં નામ:-
૧ ઉપક્રમોપસંહાર, ૨ અભ્યાસ, ૩ અપૂર્વતા, ૪ ફલ,

૫ અર્થવાદ, અને ૬ ઉપપત્તિ છે. હવે તેનું પ્રથક્ પ્ર-
થક્ વિવેચન કરી બતાવું છું.

૧ ઉપક્રમોપસંહાર—જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું
પ્રતિપાદન કરવું યોગ્ય હોય તે પ્રકરણમાં આદિથી
અંત સુધી તેજ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું તેનું નામ
ઉપક્રમોપસંહાર કહેવાય છે. જેમકે છાંદોગ્ય ઉપ-
નિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયના આદિમાં ‘અદ્વિતીય બ્રહ્મ
જ એક છે’ અને અંતમાં ‘આ આત્મા જ જગત્ત્વમય
છે’ એ રીતે ઉપક્રમોપસંહાર કર્યો છે.

૨ અભ્યાસ—ઉપર પ્રમાણે જે પ્રકરણમાં જે
વસ્તુ પ્રતિપાદન કરવી યોગ્ય છે તે વસ્તુનું વારંવાર
પ્રતિપાદન કરવું તેનું નામ અભ્યાસ કહેવાય છે.
જેમકે છાંદોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ‘તત્ત્વમસિ’
વાક્યદ્વારા અદ્વિતીય બ્રહ્મનું નવ વાર પ્રતિપાદન
કર્યું છે.

૩ અપૂર્વતા—જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુ પ્રતિ-
પાદન કરવી યોગ્ય હોય તે વસ્તુનું બીજાં પ્રમાણોથી
અતિરિક્ત પ્રમાણોના વિષયનો ત્યાગ કરીને તેજ

વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું તેને અપૂર્વતા કહે છે. જેમ કે છાંદોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કેવલ ઉપનિષદોની શ્રુતિઓનાં પ્રમાણોથી જ અદ્વિતીય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. બીજાં પ્રમાણોનું નામ પણ દીધું નથી.

૪ ફલ-જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુ પ્રતિપાદન કરવી યોગ્ય હોય, તે પ્રકરણમાં તે વસ્તુનું અથવા તે વસ્તુના અનુષ્ઠાનનું શ્રવણ કરવું તેનું નામ ફલ કહેવાય છે. જેમ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના ઉપદેશથી મુમુક્ષુ પુરુષ આત્માને ઓળખે છે, બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મમાં જ લીન થઈ જાય છે. એ રીતે અદ્વિતીય બ્રહ્મજ્ઞાનનું બ્રહ્મપ્રાપ્તિ શ્રવામાં પ્રયોજન છે અને તે જ્ઞાનવડે કહેલી જે મોક્ષ પ્રાપ્તિ તેને ફલ કહે છે.

૫ અર્થવાદ-જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુ પ્રતિપાદન કરવી યોગ્ય હોય તે પ્રકરણમાં તે વસ્તુની પ્રશંસા કરવી તેનું નામ અર્થવાદ છે. જેમકે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે-સઘલ્લા પ્રપંચના અધિષ્ઠાનરૂપ જે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તેના શ્રવણવડે નહીં શ્રવણ કરેલો સઘલ્લો પ્રપંચ શ્રવણ કરેલો થાય છે, તેમજ બ્રહ્મજ્ઞાનથી નહીં જાણેલું સઘલ્લું જગત્ જાણવામાં આવે છે,

ને બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારે કરીને અસાક્ષાત્કાર થયેલું સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ વગેરે જે પ્રશંસા તેને અર્થ-વાદ કહે છે.

૬ ઉપપત્તિ—જે પ્રકરણમાં જે વસ્તુ પ્રતિપાદન કરવી યોગ્ય હોય તે પ્રકરણમાં તે વસ્તુનું દૃષ્ટાંતોએ કરીને પ્રતિપાદન કરવું તેનું નામ ઉપપત્તિ છે. જેમ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે-એક માટીના પિંડનું જ્ઞાન શ્રવાથી તે માટીમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સઘળાં પાત્રોનું જ્ઞાન થાય છે. તે પાત્રોનાં નામ રૂપ સર્વ મિથ્યા છે, વસ્તુતાએ સાચાં નથી, એક માટી જ સત્ય છે. એ રીતે દૃષ્ટાંતરૂપ યુક્તિથી નામરૂપાત્મક જગતનું મિથ્યાપણું ઠરાવી એક અદ્વિતીય બ્રહ્મનું જ પ્રતિપાદન કરવું તેને ઉપપત્તિ કહે છે.

એ રીતે છ લિંગદ્વારા જીવ અને બ્રહ્મની એકતા કરનારા અર્થનું અનુસંધાન (શોધન) કરવું તેનું નામ શ્રવણ છે.

દ્વે મનન વિષે કહુંછું:—શ્રવણ કરેલા અર્થનું વેદાંત શાસ્ત્રની યુક્તિઓથી નિરંતર ચિંત્વન કરવું તેને મનન કહે છે.

જ્યાં સુધી, દેહ એજ આત્મા હશે કે તેથી જુદો હશે ? આત્મા બ્રહ્મરૂપ હશે કે નહીં ? એવો સંશય હોય છે, ત્યાં સુધી યથાર્થ આત્મજ્ઞાન થતું નથી. માટે એ સંશયની નિવૃત્તિ માટે શ્રવણ અને મનન કરવાં જોડા. એ શ્રવણ તથા મનનવડે ‘ આત્મા દે-હથી જુદો અને બ્રહ્મરૂપ છે ’ એવો નિશ્ચય થાય છે. એવી રીતે નિશ્ચય કરેલા આત્મસ્વરૂપમાં એકાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ પટલે હું બ્રહ્મ છું એવી વૃત્તિ સદા સર્વદા રહેવી, એનું જ નામ નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. યોગ શાસ્ત્રમાં જેને ધારણા કહે છે તેજ નિદિધ્યાસન છે, અને પરમાત્મામાં સદા સર્વદા ચિત્તવૃત્તિ રહેવી તેનું જ નામ ધ્યાન છે.

એ પ્રમાણે શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન ક-રીને “ સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મ તે હું છું ” એવો સાક્ષા-ત્કાર કરવો.

હવે સચ્ચિદાનંદ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા સારુ સત્પુરુષનો સ્વાગમ કરવા વિષે ગુરુ શિષ્યને કહે છે.

દુહો.

વિષય વિષવત્ ત્યાગ કરી,

કરીએ સાધુ સંગ;
પોતે સચ્ચિદાનંદ સદા,
જેમનો તેમ અભંગ. ૩૭

અર્થ—શબ્દાદિક વિષયોને ફેર સમાન જાણી તેનો ત્યાગ કરીને સત્પુરુષનો સમાગમ કરવો, અને પોતે સદા સર્વદા સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ પ્રત્યગાત્મા મન વાળીથી અગોચર અપ્રમેય સ્વયંપ્રકાશ અઘ્નરૂપ છે.

વિવેચન—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયોને ફેર સરસ જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો. અને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરથી રહિત અને ક્ષમા, દયા, સરલતા, સંતોષ, જ્ઞાન વૈરાગ્યથી યુક્ત એવા શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુનો સંગ એટલે સમાગમ કરવો. એવા સદ્ગુરુના સમાગમથી તેમનામાં જેવા ગુણો હોય છે તેવા પોતામાં આવે છે. જેમ પારસમણિના સંબંધથી લોહું કુંદન એટલે સુવર્ણ થઈ જાય છે, તેમ અજ્ઞાની જીવ સત્પુરુષના સમાગમથી બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. અષ્ટાવક્રમુનિ

જનકરાજાને કહ્યું છે કે-

શ્લોક.

મુક્તિમિચ્છસિ ચેત્તાત વિષયાન્ વિષવત્ત્યજ ॥

ક્ષમાર્જવ દયા તોષ સત્યં પીયૂષવદ્ ભજ ॥

અર્થ-હે રાજન્ ! જો તું મોક્ષની ઇચ્છા રાખ-
તો હોય તો વિષયોને ફેર સરસા જાળીને તેનો ત્યાગ
કર, અને ક્ષમા, સરલતા, દયા, સંતોષ તથા સત્યને
અમૃત સમાન જાળીને તેનું સેવન કર.

હવે જીવાત્મા પોતે (પ્રત્યગાત્મા) સદાસર્વદા
એટલે ત્રણ કાલમાં અને ત્રણ અવસ્થામાં સચ્ચિદાનંદ
બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, અને તે પણ જેમનો તેમ અભંગ છે, એ-
ટલે મન તથા વાણીથી અગોચર, સ્વતઃસિદ્ધ, સ્વયં-
પ્રકાશ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, પરિપૂર્ણ, સર્વવ્યાપક જેવો છે
તેવોજ અઘંડરૂપ છે.

શિષ્ય-હે સ્વામી ! તમે પ્રથમ એમ કહ્યું હતું
કે-નામ રૂપ તો મિથ્યા છે, ને વઢી દમણા એમ
કહોછો કે-મારું સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે,
ત્યારે એ પણ નામ રૂપ કહેવાય છે. માટે મારા મન-

નો સંશય ટાલો.

ગુરુ—એ કાંઈ નામ રુપ નથી; કેમકે જે રુપ દીઠું અને નામ ધરાવ્યું તે મિથ્યા છે, પણ જે સદા સર્વદા છે જ, તેનું નામ રુપ હોય નહીં. તેનું વિવેચન કરીને નિશ્ચય કરવો જે સચ્ચિદાનંદ સાક્ષી સ્વયં-સ્વરુપ છું.

જીવાત્મા અવિદ્યારુપ ઉપાધિએ કરીને પોતાના આત્મસ્વરુપને ભૂલી ગયો છે, તેનું ભાન બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના સમાગમથી થાય છે. માટે મુમુક્ષુ પુરુષે સદા સર્વદા સત્સંગ કરવો. મહાત્મા ભર્તૃહરિ કહી ગયા છે કે—

॥ શ્લોકઃ ॥

જાડ્યં ધિયો હરતિ સિંચતિ વાચિ સત્યં ।

માનોન્નતિં દિશતિ પાપમપા કરોતિ ॥

ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિક્ષુ તનોતિ કીર્તિં ।

સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ ॥

અર્થ—સત્પુરુષોનો સમાગમ બુદ્ધિનું જડપણું હરે છે, વાણીમાં સત્યતા સીંચે છે, માન અને મોટાઈ આપે છે, સર્વ પાપ દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે

ને સઘલી દિશાઓમાં કીર્તિનો ફેલાવો કરે છે. વઢી કહ્યું છે કે—

સત્સંગ ગંગાની પેઠે પાપનો નાશ કરે છે, માણસોનાં મનને ચંદ્રિકાની પેઠે પ્રસન્ન કરે છે, સૂર્યનાં કીરણોની પેઠે જગતનાં અંધારાને (અજ્ઞાનને) મટાડે છે, છાયાની પેઠે સર્વ તાપને ટાલે છે, કામદુધાની પેઠે કામના પૂરી પાડે છે, એવો દુર્લભ સત્સંગ છે. કલ્પવૃક્ષ તો જે કલ્પના કરીએ તેજ આપે છે, કામદુધા ગાય તો જે કામના કરીએ તેજ આપે છે અને ચિંતામણિ તો જે ચિંત્વન કરીએ તેજ આપે છે; પણ સત્પુરુષોનો સંગ તો એ સઘલું આપે છે. માટે સુજ્ઞપુરુષે તો નિરંતર સત્સંગમાં જ કાલ નિર્ગમન કરવો. દુર્ગુણી મનુષ્યોનો સંગ લેશમાત્ર પણ કરવો નહીં, કારણ કે તેઓ પોતાના જેવા બીજાને કરવાને ઇચ્છે છે. જેમ એક નકટો હોય તે બીજાને પણ નકટો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ દુર્ગુણી મનુષ્યો પણ પોતાની ટોળી વધારવાને ઇચ્છે છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભલ.

દૃષ્ટાંત—એક માણસ પોતાના ઘરમાં નકામો બેશો રહેતો હતો. અને જે આવે તેની સાથે નકામાં

गप्पां सप्पांमां वखत गाळतो हतो. एक दिवस एक अफीणी मनुष्य तेना घर आगळ थडने जतो हतो, तेने सहज बोलावीने ते कहेवा लाग्यो के भाई ! आम शुं छानामाना चाल्या जाओछो ? जरा आवीने बेसो तो खरा ? एवं सांभळीने ए अफीणी तेना घरमां गयो अने वातचित्तथी तेनुं मन रंजन कर्युं. पछी ते अफीणी तो रोज तेने घेर जवा लाग्यो ने धीरे धीरे पेला माणसने अफीण खावानी टेव पाडी. प्रथम तो ते अफीणी पोतानी गांठनुं अफीण खवरावतो हतो, पण पेलाने अफीण गळे पड्या पछी तो तेणे आपवुं बंध कर्युं, तेथी तेने डाबली राखवी पडी. एक महिनानी अंदर तो तेने घेर दश बार अफीणीआनी टोळी रोज एकठी मळीने कसुंबापाणी पीवा लागी. छ महिनामां तो ते एवो बंधाणी थड गयो के आखो दहाडो अफीणना धेनमां चकचूर रहे, ने कशुं कामकाज सूझे नही, तो पछी आत्मज्ञान मेळवीने मोक्ष पामवानुं तो क्यांथी ज सूझे ? आ माणसनो पेठे ज जुगारीआ, दारुडीआ, रंडोवाज वगैरे दुर्व्यसनी माणसोनी

ટોળીઓ બંધાય છે. જ્ઞાનગીતામાં સત્સંગનો મહિમા આ પ્રમાણે કહ્યો છે:—

॥ શ્લોક: ॥

સત્સંગેન પરં પ્રાપ્ય દુસ્તરં તરતેઽચિરાત્ ।

તસ્માદતિ પ્રયત્નેન સત્સંગં સતતં કુરુ ॥

અર્થ—સત્સંગથી સચ્ચિદાનંદ પરિપૂર્ણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને આ ભવસાગર (સંસારરૂપી સમુદ્ર) ને તરીને પાર ઉતરવું મહા કઠીન છે તે પણ તુરત તરીને પાર ઉતરાય છે. માટે અતિ પ્રયત્ને કરીને પણ નિરંતર સત્સંગ કરવો.

શિષ્ય—હે ગુરુદેવ ! આપે આ સંસારને સમુદ્રની ઉપમા આપી તેનું શું કારણ ?

ગુરુ—આ સંસાર દુસ્તર એટલે તરવો મહા કઠણ છે. અને તે મોટા સમુદ્ર જેવો છે, તેમાં સ્ત્રી પુત્રાદિકમાં મોહરૂપી ઘુમરીઓ (ભમરીઓ) છે, ક્ષુધા તૃષ્ણા હર્ષ શોકાદિરૂપી તરંગ છે, કામ ક્રોધ લોભ મોહ અહંકારાદિકરૂપી મગરમઝ્છ છે, અધ્યાત્મ અધિભૂત અધિદેવ એ ત્રણ તાપરૂપી વડવાનલ અગ્નિ

છે, દુર્વાસનારૂપી શેવાલ છે, અને અનેક વિષયોરૂપી જલ છે. એવા દુસ્તર સંસાર સમુદ્રને ગુરુરૂપી નૌકા વિના તરી શકાતો નથી. વઢી હે શિષ્ય ! આ સંસારને અનેક દુઃખદાયી કંટકયુક્ત વનની ઉપમા આપી છે. તે ઉપર મહાત્મા માધવદાસજીએ એક ભજન નીચે પ્રમાણે કહેલું છે.

પદ.

એવું વીડ વાધ્યું કંઠ કાઠનું, તે છેડ્યું નવ છેડાયરે;
 કબુદ્ધિ વોરડી વહુ થઈ, માંહી હું હું કરતા હરમાયરે.
 જીજ્ઞાણી જાઠાં ઊરમી, માંહી મોહ ઘોરડ છે મોટારે;
 અજ્ઞાન આકડા અતિઘણા, તેનાં ફલ લાગ્યાંછે ચોટારે.
 નિંદા ગઢીનાં જાડવાં, માંહી વિષયા વેલના ગોટારે;
 માયા મમતાના રાફડા, માંહે સંશય સર્પ છે મોટારે.
 આશા તૃષ્ણા આવલ ઘણી, તેનાં ફલ કોણે નવ સ્વાધારે
 વીજાં જાઠાં લાગ્યાં મોહજાઠનાં, માંહે કર્મ કંથારાં
 વાધ્યાંરે.

લોભ વાવઢીયા વહુ થયા, માંહે ક્રોધ કેરડા જાઝારે;
 મન હંસલો ચારો ચરે, મેલી કુલની મરજાદારે.
 ઇર્ષ્યા અરણી અતિઘણી, એની ગંધ લાગે છે કુડી રે;

ગુરુગમની જેને ગત જડી, તેણે વીડ નાંખ્યું છે સૂડીરે.
 બ્રહ્મઅગ્નિની ઝાઝામાં, તેણે સૂડ મેલ્યું છે બાઝીરે;
 માધવ સાધુના સંગમાં, હું તો બ્રહ્મ રહ્યો છું ભાઝીરે.

એવા સઘનવનને ભસ્મ કરવાને આત્મવિચાર
 એજ દાવાનલ (અગ્નિ) છે.

શિષ્ય—જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હોય
 ત્યાં સુધી તો સત્સમાગમ કરવો યોગ્ય છે, પણ આ-
 ત્મજ્ઞાન થયા પછી સત્સંગ કરવાની શી જરૂર છે ?

ગુરુ—આ દેહના સાંસારિક વ્યવહારે કરીને
 બાહ્યવૃત્તિ થાય છે તેથી, તથા મનની વૃત્તિ એવી
 ચંચલ છે કે— જો સત્સંગ કરવામાં ન આવે તો મા-
 યાના પ્રપંચથી દેહાધ્યાસ વધી જઈ વિપરીત બુદ્ધિ
 થઈ જાય છે. સૌભરીઋષિ અને જહમરત જેવા મહાજ્ઞાની
 પુરુષોની વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ હતી, તો તારા જેવા
 અલ્પજ્ઞ પુરુષની બુદ્ધિ ફરી જાય એમાં આશ્ચર્ય શું ?
 માટે જ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી નિરંતર સદ્ગુરુનો
 સમાગમ કરવો, અને વેદાંતાદિ સત્શાસ્ત્રોનું શ્રવણ
 કરવું. તેથી બુદ્ધિ નિર્મલ રહે છે અને આત્મજ્ઞાન સ-
 દોદિત રહે છે, અને પરિપૂર્ણ અલંકાર એકરસ પરમા-

તમાના સ્વરૂપાનુસંધાનથી મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.
ઉપજાતિવૃત્ત.

મુમુક્ષુજનના સુખબોધ માટે,
ટીકા કરી ગુર્જર વાળી વાટે;
પંચીકરણના કર્તા શ્રીરામ,
દ્વિ ભૂજ જોડી કરુંછું પ્રણામ.

અર્થ-આ સંસારમાં મુમુક્ષુજનોને અનાયાસ
આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવા માટે આ પંચીકરણની ગુ-
જરાતી ભાષામાં સરલ ટીકા કરી છે, તે પંચીકરણના
મૂલ કર્તા સદ્ગુરુ શ્રીરામબાવાને બે હાથ જોડીને
સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરુંછું.

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमदखंडानंद सरस्वती
रामगुरु विरचित पंचीकरण तथा तेनी गुजराती टीका समाप्त.

इति श्री पंचीकरण
समाप्त.

॥ ॐ तत्सव ॥

॥ अथ पैङ्गलोपनिषत् ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादा-
य पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ आ (तत्पदतुं लक्ष्यार्थरूप शुद्ध सच्चिदानंद ब्रह्म) पूर्ण
(व्यापक) छे. आ (त्वंपदनो लक्ष्यार्थरूप कूटस्थ आत्मा) पूर्ण
छे. पूर्ण (माया उपहित चैतन्य ब्रह्म के जेने सबल ब्रह्म अथवा
कारण ब्रह्म कहें छे ते) थी पूर्ण (अविद्या उपहित चैतन्य वा
कार्य ब्रह्म) विशेष स्पष्ट थाय छे. पूर्ण (कूटस्थ) ना पूर्ण (स-
च्चिदानंद व्यापकपणा) ने लइने पूर्ण (सच्चिदानंद) ज अवशेष रहेछे.

अथ ह पैङ्गलो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्य द्वादश वर्ष शुश्रूषापूर्वकं
परमरहस्य कैवल्यमनुब्रूहीति पप्रच्छ ॥

निष्काम कर्म उपासनावडे अंतःकरण शुद्ध थया पछी, ब्रह्म
ज्ञाननी इच्छाथी प्रसिद्ध पैंगल ऋषिप याज्ञवल्क्य मुनिने वीधि
पूर्वक प्राप्त भइने बार वर्ष श्रद्धा भक्ति पूर्वक सेवा करी पछी
परम रहस्य कैवल्य (मोक्ष केवी रीते थाय ते) ने कहो: एवी
रीते पूछ्युं.

स होवाच याज्ञवल्क्यस्स देव सौम्येदमग्र आसीत् । तन्नि-
त्यमुक्तमविक्रियंसत्यज्ञानानन्दं परिपूर्णसनातनमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ॥

ते प्रसिद्ध याज्ञवल्क्य बोल्यो—हे सौम्य ! आ जगत् पूर्वे
सत् ज हतुं. ते सत् नित्यमुक्त अविक्रिय सत्य ज्ञान आनंद परि-
पूर्ण सनातन एकज अद्वितीय ब्रह्म छे.

તસ્મિન્મરુશુક્તિકા સ્થાણુ સ્ફટિકાદૌ જલ રૌપ્ય પુરુષ રેશ્વાદિવ-
લ્લોહિત શુક્લ કૃષ્ણગુણમયી ગુણસામ્યાઽનિર્વાચ્યા મૂલ પ્રકૃતિ-
રાસીત્વ । તત્પ્રતિવિમ્બિતં યત્તત્સાક્ષિચૈતન્યમાસીત્વ ॥

તે બ્રહ્મને વિષે મરુભૂમિમાં જલની પેઠે, છીપમાં રુપાની પેઠે,
ઠુંડામાં પુરુષની પેઠે અને સ્ફટિકાદિ વિષે રેશ્વાદિની પેઠે; લોહિત
(રંગ) શુક્લ (સ્વર) કૃષ્ણ (તમો) ગુણવાળી, ગ્રણે ગુણની
સમાન અવસ્થાવાળી, અનિર્વચનીય મૂલ પ્રકૃતિ હતી. તે પ્રકૃતિમાં
જે પ્રતિબિંબિત બ્રહ્મ તે સાક્ષી ચૈતન્ય હતું

સા પુનર્વિકૃતિ પ્રાપ્ય મત્ત્વોદ્રિક્તાઽવ્યક્તાઽઽસ્ત્યાઽઽવ-
રણશક્તિરાસીત્વ । તત્પ્રતિવિમ્બિતં યત્તદાશ્વર ચૈતન્યમાસીત્વ । મ
સ્વાધીન માયાસર્વજ્ઞસ્મૃષ્ટિ સ્થિતિ લયવામાદિ કર્તા જગદ્ગુર
રુપો ભવતિ । સ્વસ્મિન્વિલીનં સકલં જગદાવિર્ભાવયતિ । પ્રાણિ
કર્મવશાદેપ પટો યદ્વ પ્રસારિતઃ પ્રાણિ કર્મક્ષયાત્પુનસ્તિરોભાવય-
તિ । તસ્મિન્નૈવાશ્વિલં વિશ્વં સદ્ગોચિતપટવદ્રર્ચતે ॥

તે પ્રકૃતિ કરી વિકૃતિ (વિકાર) ને પામીને સસ્યગુણની
અધિકતાએ અવ્યક્ત નામની આવરણ શક્તિ હતી, તે આવરણ
શક્તિમાં જે પ્રતિબિંબિત બ્રહ્મ ચૈતન્ય તે ઈશ્વર ચૈતન્ય હતું. તે ઈ
શ્વર માયાને પોતાના આધિન રાખવાવાળા સર્વજ્ઞ જગત્ની ઉત્પ-
ત્તિ સ્થિતિ લયવાદિના કરનાર જગત્ના અંકુરરુપ છે, તે ઈશ્વર
પોતાને વિષે મારી રીતે લય થયેલ સકલ જગતને પ્રગટ કરીને
દેખાડે છે. જીવોના કર્મ વશથી લૂગડાંને જેમ પહોળું કરે તેમ
જગત્ને પ્રસારે છે. અને જીવોનાં કર્મોનો નાશ થવાથી પછી
સંકેલી લે છે (લય કરે છે.) તે ઈશ્વરને વિષેજ સર્વ જગત્
સંકેલેલા લુગડાની પેઠે વર્તે છે.

ઈશાધિષ્ઠિતાઽઽવરણશક્તિરો રજોદ્રિક્તા મહદાસ્ત્યા વિક્ષેપશ-

क्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद्विरण्यगर्भं चैतन्यमासीत् । स महत्तत्त्वाभिमानो स्पष्टास्पष्टं वपुर्भवति ॥

इश्वरना अधिष्ठानवाली आवरण शक्तिथी रजोगुणनी अधि-
कताए महत् नामनी विक्षेप शक्ति हती. ते विक्षेप शक्तिमां जे
प्रतिबिम्बित ब्रह्म चैतन्य ते हिरण्यगर्भं चैतन्य हतुं. ते महत्तत्त्व,
अभिमानो हिरण्यगर्भतुं स्पष्टास्पष्ट शरीर छे.

हिरण्यगर्भाधिष्ठित विक्षेपशक्ति तस्तमोद्रिक्ताऽद्वयाराभिधा-
स्थूलशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद्विराट् चैतन्यमासीत् ।
स तदभिमानो स्पष्ट वपुस्सर्व स्थूलपालको विष्णुः प्रधान पुरुषो
भवति ॥

हिरण्यगर्भना अधिष्ठानवाली विक्षेप शक्तिथी तमोगुणनी
अधिकताए अहंकार नामनी स्थूल शक्ति हती. ते स्थूल शक्ति-
मां जे प्रतिबिम्बित ब्रह्मचैतन्य ते विराट्चैतन्य हतुं. ते स्थूल
शक्तिना अभिमानो ते विराट्चैतन्य स्पष्ट शरीरवाळा, सर्व
स्थूल शरीरना पालक विष्णु प्रधानपुरुष छे.

तस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः ।
अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवीः । तानि पंचतन्मात्राणि त्रिगुणानि
भवन्ति । सृष्टुकामो जगद्योनिस्तमोगुणमधिष्ठाय सूक्ष्म तन्मात्राणि
भूतानि स्थूलीकर्तुं सोऽकामयत् ॥

ते आत्माथी आकाश उत्पन्न थयुं, आकाशथी वायु, वायुथी
अग्नि, अग्निथी जल, जलथी पृथ्वी उत्पन्न थय. तेओ पांच तन्मा-
त्राओ त्रय त्रय गुणो युक्त छे. सृजवानी इच्छावाळा ते जगत्ना
कारणरूप इश्वर तमोगुणना अधिष्ठान थय सूक्ष्म तन्मात्राओ जे
अपंचीकृत पंच महाभूतो तेने स्थूल करवानी इच्छा करता हवा.

सृष्टेः परिमितानि भूतान्येकमेकं द्विधाविधाय पुनश्चतुर्धा क-

ત્વા સ્વસ્વેતર દ્વિતીયાંશે:(શે) પંચવાસંયોજ્ય પંચીકૃત ભૂતૈરન-
ન્તકોટિ બ્રહ્માણ્ડાનિ તત્તદ્દળોચિત ચતુર્દશ ભુવનાનિ તત્તદ્ભુવનો-
ચિત ગોલક સ્થૂલશરીરાણ્યસૃજત્ ॥

સૃષ્ટિ અર્થે નિર્માણ કરેલા પંચભૂતોને એક એકના બધે ભાગ
કરીને તેમાંના એક એક ભાગને રહેવા દઈ 'બીજા બીજા, એક
એક ભાગના ચાર ચાર ભાગ કરીને પોત પોતાના ભાગથી જુદા
જુદા બીજા ભાગ વિષે જાંડીને એક એક ભૂતના પાંચે ભૂતના
ભાગ આવે તેમ પંચીકૃત (સ્થૂલ) ભૂતો કરી. તે પંચીકૃત ભૂતો-
વડે અનંતકોટિ બ્રહ્માંડો, તે તે બ્રહ્માંડોને યોગ્ય તેઓમાં ચતુર્દશ
ચતુર્દશ ભુવનો, તે તે ભુવનોને યોગ્ય સ્થાનકો અને સ્થૂલ શરી-
રોને સૃજતા હવા.

સ તેષાં પંચભૂતાનાં રજ્વાંશં ચતુર્થા કૃત્વા ભાગત્રય પંચવૃત્તયા
પ્રાણં સૃજત્ ॥ સ તેષાં રજઃ ચતુર્થભાગેન કર્મેન્દ્રિયાણ્યસૃજત્ ॥ સ તેષાં
સત્ત્વાંશં ચતુર્થા કૃત્વા ભાગત્રય સૃષ્ટિતઃ પંચક્રિયા (વૃક્ષા)
ત્મકમન્તઃકરણમસૃજત્ ॥ સ તેષાં સત્ત્વ ચતુર્થભાગેન જ્ઞાનેન્દ્રિયાણ્યસૃ-
જત્ ॥ સત્ત્વ સમષ્ટિતઃ ઇન્દ્રિયપાલકાનમસૃજત્ ॥

તે ઇશ્વરે તે પંચભૂતોના પાંચ રજોઅંશના ચાર ભાગ કરીને
ત્રણ ભાગથી પાંચ વૃક્ષવાળા પ્રાણને સૃજ્યો. તે ઇશ્વર તે પાંચ
ભૂતોના પાંચ રજો અંશના ચોથા ભાગવડે કર્મેન્દ્રિયો સૃજતા
હવા તે ઇશ્વર તે પાંચ ભૂતોના પાંચ સત્ત્વાંશના ચાર ભાગ કરીને
ત્રણ ભાગ મૃષ્ટિથી પંચક્રિયા (વૃક્ષ) વાળું અંતઃકરણ સૃજતા
હવા. તે ઇશ્વર તે પાંચે ભૂતોના સત્ત્વ ગુણના ચોથા ભાગવડે
જ્ઞાનેન્દ્રિયો સૃજતા હવા. અને સત્ત્વગુણની સમષ્ટિથી ઇન્દ્રિયોનાં
પાલન કરવાવાળા દેવોને સૃજતા હવા.

તાનિ મૃષ્ટાન્યંદે પાચિક્ષિપતાતદાગ્નયા સમષ્ટયષ્ઠં વાપ્યતાન્ય-

तिष्ठन्नातदाज्ञयाऽहंकार समन्वितो विराट् स्थूलान्परक्षत्वा हिरण्य-
गर्भस्तदाज्ञया सूक्ष्माण्यपालयत्। अण्डस्थानि तानि तेन विना
स्पर्शितुं चेष्टितं वा न शोक्तुः। तानि चेतनी कर्तुं सोऽकामयत्। ब्रह्माण्ड
ब्रह्मरन्ध्राणि समस्त व्यष्टि मस्तकान्विदार्य तदेवाऽनु प्राविशत् ।
तदा जडान्यपि तानि चेतनवत्स्वस्वकर्माणि चक्रिरे ॥

ते देवोने सृष्टिओना ब्रह्मांड विषे स्थापन कर्या. ते इश्वरनी
आज्ञावडे समष्टि ब्रह्मांडने व्यापीने ते देवताओ स्थित थता हवा.
ते इश्वरनी आज्ञावडे अहंकार समन्वित विराट् स्थूलोनु रक्षण
करता हवा. हिरण्यगर्भ ते इश्वरनी आज्ञावडे सूक्ष्मोनु पालन क-
रता हवा. ब्रह्मांडमां रहेला तेओ ते इश्वरना विना विचरवाने के
चेष्ट करवाने शक्तिवाला थया नहीं, तेओने चेतन करवाने ते
परमात्मा इच्छा करता हवा. ब्रह्मांडनां ब्रह्मरन्ध्रेने अने सघळा
व्यष्टि मस्तकोने विदारीने ते परमात्माज पछी प्रवेश करता
हवा. ते वखते तेओ जडो पण चेतननी पेठे पोत पोतानां कर्मो
करता हवा.

सर्वज्ञेशो मायालेश समन्वितो व्यष्टिदेहं प्रविश्य तया मो-
हितो जीवत्वमगमत्। शरीरत्रय तादात्म्यात्कर्तृत्व भोक्तृत्व तामग-
मत्। जाग्रत्स्वप्न सुषुप्ति मूर्च्छा मरण धर्मयुक्तो घटीयन्त्रवदुद्विग्नो
जातोमृत इव कुलालचक्रन्यायेन परिभ्रमतीति ॥ इति प्रथमोऽ
ध्यायः ॥

सर्वज्ञ इश्वर माया लेश समन्वित थइ व्यष्टि देहमां प्रवेशी
ने ते वडे मोहीत थइ जीवपणाने पामतो हवो. स्थूल, सूक्ष्म,
कारण ए त्रण शरीरना तादात्म्यथी कर्तापणां अने भोक्तापणांने
पामतो हवो. जाग्रत्. स्वप्न, सुषुप्ति, मूर्च्छा, मरण धर्मयुक्त

થઈ ઘટીયંત્રની પેઠે જન્મતો મરતો હોય તેમ ઉદ્વિગ્ન થઈ કુલાલ-
કન્યાયવહે પરિભ્રમણ કરે છે.

પવી રીતે પૈંગલોપનિષત્ના પ્રથમ અધ્યાયનો પરમહંસ સ્વામી
ઉદ્યાનંદગીરી કૃત ગુર્જર શબ્દાર્થ સમાપ્ત.

અથ પૈંગલો યાજ્ઞવલ્ક્યમુવાચ. સર્વલોકાનાં સૃષ્ટિસ્થિત્યન્ત-
કૃદ્વિભુરીશઃ કથં જીવત્વમગમદિતિ । સ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કારણ દેહોદ્રવ પૂર્વકં જીવેશ્વર સ્વરૂપં વિવિચ્ય ક-
થયામીતિ સાવધાનેનૈકાગ્રતયા શ્રૂયતામ્ ॥

હવે પૈંગલ ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિને કહે છે. સર્વ લોકોની
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય કરનાર વ્યાપક ઇશ્વર જીવપણું કેવી રીતે
પામતા હવા? પવી રીતે પૂછવાથી તે પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિ
બોલ્યા. સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કારણ દેહની ઉત્પત્તિ પૂર્વકં જીવ ઇશ્વરનાં
સ્વરૂપને વિવેચન કરીને હું કહું છું. તે સાવધાનતાવહે અને એકા-
ગ્રતાવહે સાંભળ.

ईशः पञ्चीकृतमहाभूत लेशानादाय व्यष्टिसमष्ट्यात्मक स्थूल
शरीराणि यथा क्रममकरोत् । कपाल चर्मन्त्रास्थि मांस नखानि
पृथिव्यंशाः । रक्त मूत्र लाला स्वेदादिकअंशुअंशाः । सुतृष्णोष्ण
मोह मैथुनाद्या अग्न्यंशाः । प्रचारणोत्तारण श्वासादिका वाय्वं-
शाः । काम क्रोधदियो व्योमांशाः एतत्संघातं कर्मणि सञ्चितं
त्वगादि युक्तं बाल्याद्यवस्थाऽभिमानास्पदं बहुदोषाश्रयं स्थूल
शरीरं भवति ॥

ઇશ્વર પંચીકૃત મહા ભૂતોના લેશોને ગ્રહણ કરીને વ્યષ્ટિ
સમષ્ટિરૂપ સ્થૂલ શરીરો યથાક્રમ કરતા હવા. નાડી, ચામડી,

આંતરડાં, હાડકાં, માંસ, નજીરો એ પૃથિવીના અંશો છે. લોહી, મૂત્ર, લાલ, પરસેવો આદિ જલના અંશો છે. શુક્ર, તૃષ્ણ, ઉષ્ણ, મોહ મૈથુનાદિ અગ્નિના અંશો છે. પ્રસારણ (ફેલાવું) ઉત્તરણ (ઉર્ન્નૈષ્ણિમેષ) શ્વાસાદિક વાયુના અંશો છે. કામ ક્રોધાદિક આકાશના અંશો છે. એઓનો સંઘાત (સમૂહ) કે જે કર્મોવડે સંચિત, ત્વગાદિયુક્ત, બાલ્યાદિ અવસ્થાના અભિમાનનું સ્થાન, અને બહુ દોષોનું આશ્રય સ્થૂળ શરીર છે.

અથાપશ્ચીકૃતમહાભૂત રજોશ ભોગત્રય સમષ્ટિઃ પ્રાણમમૃજત્ ।
પ્રાણાપાન વ્યાનોદાન સમાનાઃ પ્રાણવૃત્તયઃ । નાગ કૂર્મ કુકલ
દેવદત્ત ધનંજય ઉપપ્રાણાઃ । હૃદાસન નાભિ કંઠ સર્વાંગાનિ
સ્થાનાનિ ॥

હવે અપંચીકૃત પંચમહાભૂતના રજોઅંશોના ત્રણ ભાગ સમષ્ટિથી પ્રાણ સૃજતા હતા. પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એઓ પ્રાણની વૃત્તિઓ છે. નાગ, કૂર્મ, કુકલ, દેવદત્ત, અને ધનંજય એઓ ઉપપ્રાણો છે. હૃદય, ગુદા, નાભિ, કંઠ અને સર્વાંગ એઓ પ્રાણા-
વિનાં અનુક્રમે સ્થાનો છે.

આકાશાદિ રજોગુણ તુરીય ભાગેન કર્મેન્દ્રિયમમૃજત્ । વા-
ક્યાણિપાદ પાયૂપસ્થાતદૃતયઃ । વચનાદાન ગમન વિસર્ગાનન્દા-
સ્તદ્વિષયાઃ ।

આકાશાદિ પંચભૂતના રજોગુણના ચોથા ભાગવડે કર્મેન્દ્રિયો રૂપે કરતા હતા. વાણિ, હસ્ત, પગ, ગુદા, લિંગ તે વૃત્તિઓ (કર્મેન્દ્રિયોનાં નામો) છે. બોલવું, લેવું, દેવું, જવું, મલત્યાગ અને આનંદ અનુક્રમે તેના વિષયો (ક્રિયાઓ) છે

एवं भूत सत्त्वांश भागत्रय समष्टित अंतःकरणममृजत् । अंतःकरण मनो बुद्धि चित्ताहंकारास्तद्वृतयः । संकल्प निश्चय स्मरणाभिमानानुसंधानास्तद्विषयाः । गल वदन नाभि हृदय भ्रूमध्यं स्थानम् । भूत सत्त्वं तुरीय भागेन ज्ञानेन्द्रियममृजत् । श्रोत्र त्वक्चक्षु जिह्वा घ्राणास्तद्वृतयः । शब्द स्पर्श रूप रस गन्धास्तद्विषयाः । दिग्घातार्क प्रचेतोऽश्वि वन्दीन्द्रोपेन्द्र मृत्युकाः । चन्द्रोविष्णुश्चतुर्वर्कः शंभुश्च करणाधिपाः ॥

एवी रीते पंचभूतानां सत्त्वगुणना त्रण भागना समूहथी अंतःकरण मृजता हवा. अंतःकरण, मन, बुद्धि, चित्त अने अहंकार तेओ वृत्तियुं छे. स्मरण, संकल्प, निश्चय, अनुसंधान अने अभिमान अनुक्रमे तेना विषयो छे. कंठ, मुख, नाभि, हृदय, भ्रूमध्य स्थान छे. पंचभूतना सत्त्वगुणना चोथा भागवडे ज्ञानेन्द्रियोने मृजता हवा. श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, जीव्हा, घ्राण तेनी वृत्तियो छे. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, क्रमथी तेना विषयो छे. अग्नि, इन्द्र, उपेन्द्र, यम (मृत्यु) प्रजापति ए कर्मेन्द्रियोना; नारायण, चंद्र, ब्रह्मा, नारायण अने रुद्र ए अंतःकरणादिना; दिग्पाल, वायु, सूर्य, वरुण अने अश्विनिकुमारो, ए ज्ञानेन्द्रियोना अनुक्रमे अधिपती (देवता) ओ छे.

अथान्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमयानन्दमयाः पञ्चकोशाः अन्नरसेनेव भूत्वा अन्नरस नाभि वृद्धि प्राप्यान्नरसमय पृथिव्यां यद्विलीयते सोऽन्नमयकोशः तदेव स्थूलशरीरम् । कर्मेन्द्रियैस्तह प्राणादिपञ्चकं प्राणमयकोशः । ज्ञानेन्द्रियैस्तह मनो मनोमयकोशः । ज्ञानेन्द्रियैस्तह बुद्धिर्विज्ञानमय कोशः । एतत्को-

શત્રયં લિङ્ગ શરીરમ્ । સ્વરૂપાજ્ઞાનમાનંદમયકોશઃ તત્કારણ-
શરીરમ્ ॥

હવે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય
પાંચ કોશો છે. અન્નરસવડેજ ઉત્પન્ન થઈ, અન્નરસવડે ક્રમથી
બુદ્ધિ પામીને, અન્નરસમય પૃથિવીમાં જે લય પામે છે, તે અન્નમય
કોશ છે; તેજ સ્થૂલ શરીર છે. કર્મેન્દ્રિયો સાથે પ્રાણાદિ પંચક
મઝીને પ્રાણમયકોશ છે; જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત મન મનોમયકોશ છે;
જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત બુદ્ધિ વિજ્ઞાનમય છે. પાંચ કોશ મઝીને સૂ-
ક્ષ્મ શરીર છે. સ્વરૂપનું અજ્ઞાન આનંદમય કોશ છે. તે કારણ
શરીર છે.

અથ જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચકં કર્મેન્દ્રિયપંચકં પ્રાણાદિપંચકં વિયદા
દિપંચકમન્તઃકરણચતુષ્ટયં કામ કર્મ તમાસ્યષ્ટપુરમ્ ॥

હવે જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચક, કર્મેન્દ્રિયપંચક, આકાશાદિપંચક, અંતઃ
કરણ ચતુષ્ટય, કામ, કર્મ, તમ આ અષ્ટપુર છે.

ઈશાજ્ઞયા વિરાજો વ્યષ્ટિદેહં પ્રવિશ્ય બુદ્ધિમધિષ્ઠાય વિશ્વત્વ
મગમત્ । વિજ્ઞાનાત્મા ચિદાભાસો વિશ્વો વ્યાવહારિકો જાગ્રત્સ્થૂ-
લ દેહાભિમાની કર્મભુરિતિ ચ વિશ્વસ્ય નામ ભવતિ । ઈશાજ્ઞયા
સૂત્રાત્મા વ્યષ્ટિ સૂક્ષ્મશરીરં પ્રવિશ્ય મન અધિષ્ઠાય તૈજસત્ત્વમગ-
મત્ । તૈજસઃ પ્રાતિભાસિકસ્સ્વપ્નકલ્પિત ઇતિ તૈજસસ્ય નામ ભ-
વતિ । ઈશાજ્ઞયા માયોપાધિરવ્યક્ત સમન્વિતો વ્યષ્ટિ કારણશરીરં
પ્રવિશ્ય પ્રાજ્ઞત્વમગમત્ । પ્રાજ્ઞ અવિચ્છિન્નઃ પારમાર્થિકસ્સુષુપ્ત્ય-
ભિમાનીતિ પ્રાજ્ઞસ્ય નામ ભવતિ ॥

શ્રીશ્વરની આજ્ઞાવડે વિરાટ વ્યષ્ટિ દેહમાં પ્રવેશ કરીને બુદ્ધિ-

નો અધિષ્ઠાતા થઈને વિશ્વપણાને પામતો હવો. વિજ્ઞાનઆત્મા, ચિ-
દાભાસ, વિશ્વ, વ્યવહારિક, જાગ્રત્ સ્થૂલ દેહાભિમાની, કર્મનો
મોક્તા એવી રીતે વિશ્વનાં નામ છે. ઇશ્વરની આજ્ઞાવડે મૂંઝાત્મા
વ્યષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીરમાં પ્રવેશ કરીને મનનો અધિષ્ઠાતા થઈને તૈજ-
સપણાને પામતો હવો તૈજસ, પ્રાતિભાસિક, સ્વપ્નકલ્પિત એવી
રીતે તૈજસનાં નામ છે. ઇશ્વરની આજ્ઞાવડે માયા ઉપાધિ અવ્યક્ત
સમન્વિત વ્યષ્ટિ કારણ શરીરમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાજ્ઞપણાને પામતો
હવો. પ્રાજ્ઞ, અવિચ્છિન્ન, પારમાર્થિક, સુષુપ્તિ અભિમાની એવી રીતે
પ્રાજ્ઞનાં નામ છે.

અવ્યક્ત લેશાઽજ્ઞાનાચ્છાદિત પારમાર્થિક જીવસ્ય તત્ત્વમ-
સ્યાદિ વાક્યાનિ બ્રહ્મણૈકતાં જગુઃ । નેતરયોર્વ્યાવહારિક પ્રાતિ-
ભાસિકયોઃ । અન્તઃકરણ પ્રતિવિમ્બિત ચૈતન્યં ય તદેવાવસ્થાત્રય
ભાજ્યભવતિ । સ જાગ્રત્સ્વપ્ન સુષુપ્ત્યવસ્થાઃ પ્રાપ્ય ઘટિયન્ત્રવદુદ્ગિન્નો
જાતો મૃત ઇવ સ્થિતો ભવતિ ॥

અવ્યક્તલેશ અજ્ઞાન આચ્છાદિત પારમાર્થિક જીવની તત્ત્વ
મસિઆદિ વાક્યોવડે બ્રહ્મની સાથે એકતા કહે છે. પણ બીજા
પ્રાતિભાસિક અને વ્યાવહારિક એ બેની નહીં. જે અંતઃકરણ પ્રતિ-
બિંબિત ચૈતન્ય તેજ અવસ્થાત્રયને ભજનાર (મોક્તા-સેવનાર) છે.
તે જાગ્રત્ સ્વપ્ન સુષુપ્તિ અવસ્થા પામીને ઉદ્વિગ્ન થઈ ઘટીયંત્રની
પેઠે જન્મતો મરતો હોય તેની પેઠે સ્થિત થાય છે.

અથ જાગ્રત્સ્વપ્ન સુષુપ્તિ મૂર્ચ્છા મરણાવસ્થાઃ પञ्च भवन्ति ।
તત્તદેવતાઽનુગ્રહાન્વિતૈઃશ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયૈશ્શબ્દાદ્યર્થ વિષય ગ્રહણ
જ્ઞાનં જાગ્રદવસ્થા ભવતિ । તત્ર ભ્રૂમધ્યં ગતો જીવ આપાદ મસ્ત-

कं व्याप्य कृषि श्रवणाद्यखिल क्रिया कर्त्ता भवति । तत्तत्फल भुक् च भवति । लोकान्तरगतः कर्माजित फलं स एव भुङ्के । स सार्वभौमवद्व्यवहाराच्छ्रान्त अन्तर्भवनं प्रवेष्टुं मार्गमाश्रित्य तिष्ठति । करणोपरमे जाग्रत्संस्कारोत्थ प्रबोधवद्ग्राह्य ग्राहक रूप स्फुरणं स्वप्नावस्था भवति । तत्र विश्व एव जाग्रत्व्यवहारलोपा-
न्नाडीमध्ये चरं तैज सत्त्वमवाप्य वासनारूपकं जगद्वैचित्र्यं स्व-
भासाभासयन् यथोपितं स्वयं भुङ्के ॥

अथ जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति, मूर्च्छा, मरण ए पांच अवस्था-
ओ छे. ते ते करणोना देवना अनुग्रहवडे श्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियो क-
रीने शब्दादि नामना विषय ग्रहण करवानुं ज्ञान ते जाग्रदवस्था
छे. ते जाग्रदवस्थां भ्रमध्यगत जीव आपाद मस्तक व्यापिने
कृषि श्रवणादि समग्र क्रियानो कर्त्ता थाय छे. अने ते ते क्रियानां
फलनो भोक्ता थाय छे. लोकान्तरगत कर्माजित फल तेज भोगवे
छे. ते सार्वभौमवत् (चक्रवर्त्ति राजानी पेठे) व्यवहारथी शांत
थइ अंतर्भवनमां प्रवेश करवाने मार्गनो आश्रय करीने स्थित
थाय छे. करणोनां उपराम थये सते जाग्रतना संस्कारो उदय
थइने जाग्रत्नी पेठे ग्राह्य ग्राहकरूप स्फुरण ते स्वप्नावस्था छे.
ते स्वप्नावस्थां विश्वज जाग्रत् व्यवहारना लोपथी नाडी मध्ये
संचरतो थहो तैजसपणाने पामीने वासना रूपवाळा विचित्र जग-
त्तने पोताना प्रकाशवडे प्रकाशतो सतो यथा इच्छितने पोते ज
भोगवे छे.

चित्तैककरणा सुषुप्त्यवस्था भवति । भ्रम विश्रान्त शकुनिः
पक्षौ संहृत्य नीडाऽभिमुखं यथा गच्छति तथा जीवोऽपि जा-

ગ્રસ્ત્વપ્ત પ્રપञ्चे વ્યવહૃત્ય શ્રાન્તોઽજ્ઞાનં પ્રવિશ્ય સ્વાનન્દં મુક્તે ।
 અકસ્માન્મુદ્ગરદણ્ડાયૈસ્તાડિતવદ્વયાઽજ્ઞાનાભ્યામિન્દ્રિયસંઘાતઃક-
 મ્પનિવ મૃતૈતુલ્યા મૂર્છર્થ ભવતિ । જાગ્રત્સ્વપ્ન સુષુપ્તિ મૂર્છાઽવ-
 સ્થાનામન્યા બ્રહ્માદિ સ્તસ્વ પર્યન્તે સર્વ જીવ ભય પ્રદા સ્થૂલ
 દેહ વિસર્જની મરણાવસ્થા ભવતિ ॥

ચિત્તાનાં પંચીકરણવડે સુષુપ્તિ અવસ્થા થાય છે. જેમ શ-
 કુંભી (પક્ષી) મટકવું છોડી શાંતિ લેવા પોતાની પાંખો સંકેલી
 માઠા તરફ જાય છે. તેમ જીવ પણ જાગ્રત્ સ્વપ્નપ્રપંચનો વ્યવ-
 હાર તજીને શાંતિ લેવા અજ્ઞાનમાં પ્રવેશીને પોતાના અનિદને મો-
 ગવે છે. અકસ્માન્ મુદ્ગર લાકડી આદિવડે મારેલાનો પેટે, ભય
 અને અજ્ઞાનથી ઇન્દ્રિયના સંઘાતવડે કંપની પેટે મૃત તુલ્ય મૂર્છા
 અવસ્થા થાય છે. જાગ્રત સ્વપ્ન સુષુપ્તિ મૂર્છા અવસ્થાઓથી જુદી
 બ્રહ્માદિથી સ્તંભ (પાણીના પોરા) પર્યંત સર્વ જીવોને ભય પેદા
 કરનાર સ્થૂલ દેહ વિસર્જન કરનારી મરણાવસ્થા છે.

કર્મેન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ તત્તદ્વિપયાન્પ્રાણાન્સંહૃત્ય કામ
 કર્માન્વિત અવિદ્યાભૂત વેષ્ટિતો જીવો દેહાન્તરં પ્રાપ્ય લોકાન્તરં
 ગચ્છતિ । પ્રાક્કર્મફલ પાકેનાવર્ત્તાન્તર કીટવદ્વિશ્રાન્તિ નૈવ ગચ્છ-
 તિ । સત્કર્મ પરિપાકતો બહૂનાં જન્માનામન્તે નૃણાં મોક્ષેચ્છા જા-
 યતે તદા સદ્ગુરુમાશ્રિત્યં ચિરકાલ સેવયા બન્ધમોક્ષં કાશ્ચત્પ્રયાતિ.

કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેના તેના વિષયો અને પ્રાણોને સંકેલી
 લઈને કામકર્માન્વિત (યુક્ત) અવિદ્યા સ્વરૂપવડે વેષ્ટિત જીવ દે-
 હાન્તરને પામીને લોકાન્તરમાં જાય છે. પૂર્વકર્મનાં ફલમોગવડે
 આવર્ણથી આવર્ત (તરંગ) ને પ્રાપ્ત થતા કીડાની પેટે તે જીવ

વિધાંતિને પામતોજ નથી. સત્કર્મોનાં પરિપાકથી અનેક જન્મોની અંતે મનુષ્યોને મોક્ષેચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે સદ્ગુણો આશ્રય કરીને ચિરકાલ સેવાવડે બંધથી મોક્ષને કોઈક પામે છે.

અવિચારકૃતો બંધો વિચારાન્મોક્ષો ભવતિ । તસ્માત્સદા વિચારયેત્ । અધ્યારોપાપવાદતસ્સ્વરૂપં નિશ્ચયીકર્તુ શક્યતે । તસ્માત્સદા વિચારયેજ્જગજ્જીવ પરમાત્મનો । જીવભાવ જગદ્રાવ બાધે પ્રત્યગભિન્નં બ્રહ્મેવાવશિષ્યત્ इति ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

અવિચારકૃત બંધ છે, અને વિચારથી મોક્ષ થાય છે. તેથી સદા વિચાર કરવો. અધ્યારોપના અપવાદથી સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાને શક્તિમાન થાય છે. તેથી જગત્, જીવ અને પરમાત્માનો સદા વિચાર કરે. વિચારવડે જીવભાવ જગદ્રાવ બાધ કર્યે સતે પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મજ બાકી રહે છે. इति.

एवी रीते परमहंस स्वामी उद्यानंदगीरीकृत पैंगलोपनिषत्ना द्वितीय अध्यायनो गूर्जर शब्दार्थ समाप्त. ॥

અથ હૈનં પૈંગ્લલઃ પ્રપચ્છ યાજ્ઞવલ્ક્યં મહાવાક્યવિવરણમનુ-
બ્રૂહીતિ । સદ્દેવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્તત્ત્વમસિત્વં તદસિત્વં બ્રહ્માસ્યહં
બ્રહ્માસ્મીત્યનુસંધાનં કુર્યાત્ । તત્ર પારોક્ષ્ય શબ્દસ્તર્વજ્ઞત્વાદિ લ-
ક્ષણો માયોપાધિ સચ્ચિદાનન્દ લક્ષણો જગદ્યોનિસ્તત્પદવાચ્યો
ભવતિ । સ એવાન્તઃકરણ સંભિન્નબોધોઽસ્મિત્પ્રત્યયાઽવલમ્બનસ્ત્વ-
સ્પદવાચ્યો ભવતિ ॥

हवे प्रसिद्ध एषा पैंगलश्रुति याज्ञवल्क्य मुनिने महावाक्य
विवरण कहो एम पुछवाथी ते प्रसिद्ध याज्ञवल्क्य मुनि
बोल्या. ते तुं छे, तुं ते छे, तुं ब्रह्म छुं, हुं ब्रह्म छुं. एम
अनुसंधान करे. ते तत्त्वमसिमां जेनुं परोक्षज्ञान छे तेवो, स-

બલ (યત્નપરાયણ) અને સર્વજ્ઞપણાદિ લક્ષણોયુક્ત, માયાઝળાધિવાળો, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, જગત્તું કારણ ઇશ્વર તત્ત્વપદનો વાચ્યાર્થ છે. તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ ઇશ્વરજ અંતઃકરણથી અભિન્ન બોધને વિષય કરનાર અને હું એવા જ્ઞાનના અવલંબનવાળો જીવ ત્વંપદનો વાચ્યાર્થ છે.

પર જીવોપાધિ માયાઽવિદ્યે વિહાય તત્ત્વમ્પદ લક્ષ્યં પ્રત્યગભિન્નં બ્રહ્મ ॥

ઇશ્વર અને જીવની ઉપાધિ, ક્રમથી માયા અને અવિદ્યા તજીને, તત્ત્વમ્ પદનાં લક્ષ્યને પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મ કહે છે

તત્ત્વમસીસહં બ્રહ્માસ્મીતિ વાક્યાર્થ વિચારઃશ્રવણં ભવતિ ।
 એકાન્તેન શ્રવણાર્થાનુસંધાનં મનનં ભવતિ । શ્રવણ મનન નિર્વિ-
 ચિકિત્સેઽર્થે વસ્તુન્યૈકતાન વૃત્તયા ચેત્તસ્થાપનં નિદિધ્યાસનં ભ-
 વતિ । ધ્યાતૃ ધ્યાને વિહાય નિવાતસ્થિત દિપવદ્ધ્યેયૈકગોચરં
 ચિત્તં સમાધિર્ભવતિ ॥

તે તું છે એમ અને હું બ્રહ્મ છું એમ વાક્યાર્થનો વિચાર શ્રવણ છે. એકાંતે શ્રવણ કરેલા અર્થનું અનુસંધાન મનન છે. શ્રવણ મનનથી નિશ્ચય કરેલા અર્થવાળી વસ્તુ વિષે એકાગ્ર વૃત્તિવડે ચિત્તનું સ્થાપન તે નિદિધ્યાસન છે. ધ્યાતૃ અને ધ્યામને તજીને પવન રહિત સ્થાનમાં રહેલા દિવાની પેઠે એક ધ્યેય ગોચર ચિત્ત સમાધિ છે.

તદાનીમાત્મગોચરાવૃત્તયસ્સમુત્થિતા અજ્ઞાતા ભવન્તિ । તા-
 સ્મરણાદનુમીયન્તે । ઇહાનાદિ સંસારે સશ્ચિતાઃ કર્મકોટ્યોઽને-
 નૈવ વિલયં યાન્તિ । તતોઽધ્યાસ પાટવાત્સહસ્રશસ્સદાઽમૃત ધારા
 વર્ષતિ । તતો યોગવિત્તમાસ્સમાધિ ધર્મમેઘં પ્રાહુઃ । વાસનાજાલે

નિશ્શેષમમુના કર્મસંશ્ચયે પુણ્ય પાપે સમૂલોન્મૂલિતે । પ્રાક્પરોક્ષમ-
પિ કરતલામલકવદ્વાક્યમપ્રતિવદ્ધાપરોક્ષ સાક્ષાત્કારં પ્રસૂયતે ।
તદા જીવન્મુક્તો ભવતિ ॥

તે સમાધિ વચ્ચે આત્મગોચર વૃત્તિઓ સમ્યક્ પ્રકારે ઉઠે
છે, પણ સમાધિ વચ્ચે તે વૃત્તિઓ અજ્ઞાતા છે અર્થાત્ જણાતી
નથી. તો પણ તે સમાધિથી ઉત્થાન થયેલાં સ્મરણથી ‘વૃત્તિ-
ઓ છે’ એમ અનુમાન કરાય છે. આ અનાદિ સંસાર વિષે સંચય
કરેલાં કરોડો કર્મો એ સમાધિવડેજ લય પામી જાય છે. ત્યાર
પછી અભ્યાસની દૃઢતાથી સદાય હજારો ધર્મરૂપ અમૃતની ધારા-
ઓ વર્ષે છે, તેથી યોગને જાણનારાઓમાં ઉત્તમ તે સમાધિને ધર્મ-
મેઘ કહે છે. આ સમાધિને વિષે સમગ્ર વાસનાજાલ નાશ પામે
છે. કર્મવડે સંચય કરેલાં પુણ્યપાપ મૂલસહિત ઉઘડી જાય છે.
પહેલાં જ્ઞાન પરોક્ષ હતું, પણ પછી હાથમાં રહેલા આમળાની પેટે
પ્રતિબંધ રહિત વાક્ય જ્ઞાનનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે.
ત્યારે જીવન્મુક્ત થાય છે

ईशः पञ्चीकृतभूतानामपञ्चीकरणं कर्तुं सोऽकामयत । ब्रह्मा-
ण्डतद्गतलोकान्कार्यरूपांश्च कारणत्वं प्रापयित्वा ततस्सूक्ष्माङ्गं क-
र्मेन्द्रियाणि प्राणाश्च ज्ञानेन्द्रियाण्यन्तःकरणचतुष्टयं चैकीकृत्य
सर्वाणि भौतिकानि कारणे भूत पंचके संयोज्य भूमिं जले जलं
बन्धौ बन्धि वायौ वायुमाकाशे चाकाशमहङ्कारे चाहङ्कारं महति-
महदे व्यक्तेऽव्यक्तं पुरुषे क्रमेण विलीयते ॥

તે હશ્વર પંચીકૃતભૂતાનું અપંચીકરણ કરવાને ઇચ્છતા હતા.
બ્રહ્માંડ અને તેની અંદરના કાર્યરૂપ લોકોને કારણતા પ્રાપ્ત કરીને
ત્યાર પછી સૂક્ષ્મ શરીર કે એ કર્મેન્દ્રિયો, પ્રાણો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને

અંતઃકરણચતુષ્ટયને એક કરીને સર્વ ભૌતિકોને પોતામાં કારણ અપંચીકૃત મૂતપંચક વિષે જોડીને, મૂમિ જલમાં, જલ અગ્નિમાં, અગ્નિ વાયુમાં, વાયુ આકાશમાં અને આકાશ અહંકારમાં, અહંકાર મહતત્ત્વમાં મહતત્ત્વ અવ્યક્તમાં તથા અવ્યક્ત પુરુષમાં ક્રમવદે લય કરે છે.

વિરાદહિરણ્યગર્ભેશ્વરા ઉપાધિ વિલયાત્પરમાત્મનિ લીયન્તે । પશ્ચિકૃત મહામૂતસમ્ભવ કર્મસશ્ચિત સ્થૂલ દેહઃ કર્મક્ષયાત્સત્કર્મ પરિપાકત અપશ્ચિકરણં પ્રાપ્ય સૂક્ષ્મેણૈકીભૂત્વા કારણરૂપત્વમાસાદ્ય તત્કારણં કૂટસ્થે પ્રત્યગાત્મનિ વિલીયતે । વિશ્વ તૈજસ પ્રાજ્ઞાસ્સ્વસ્વોપાધિ લયાત્પ્રત્યગાત્મનિ લીયન્તે । અણ્દ જ્ઞાનાગ્નિના દગ્ધં કારણૈસ્સહ પરમાત્મનિ લીનં ભવાતિ ॥

વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ અને ઈશ્વરની ઉપાધિ લય થવાથી તેઓ પરમાત્માને વિષે લય પામે છે. પંચીકૃત મહામૂતથી ઉત્પન્ન થયેલ અને સંચિત કર્મવડે પ્રાપ્ત કરેલ સ્થૂલદેહ, તે કર્મનાં ક્ષયથી અને સત્કર્મ ફલદેવાને તત્પર થવાથી અપંચીકરણ પામીને સૂક્ષ્મ સાથે એકરૂપ થઈ, કારણરૂપતાને પામીને, તે કારણ કૂટસ્થ પ્રત્યગાત્મા વિષે લય પામે છે. વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ પોત પોતાનાં ઉપાધિના લયથી પ્રત્યગાત્મા વિષે લય પામે છે. બ્રહ્માંડ જ્ઞાનાગ્નિ-વડે દગ્ધ થઈ કારણ સહિત પરમાત્મા વિષે લય થાય છે.

તતો બ્રાહ્મણસ્સમાહિતો મૂત્વા તત્ત્વમ્પદૈક્યમેવ સદા કુર્યાત્ । તતો મેષોઽપાયંઅંશુમાનિવાત્માઽઽવિર્ભવતિ ॥ ધ્યાત્વા મધ્ય સ્થમાત્માનં કલશાન્તર દીપવત્ । અંગુષ્ઠમાત્રમાત્માનમધૂમ જ્યોતિરુપકમ્ ॥

તેથી મુમુક્ષુ સમાહિત થઈને તત્ અને ત્વમ્પદનું એકપણું જ સદા કરે. તેથી જેમ વાદળાંને દૂર કરીને સૂર્ય બહાર નિકળે છે

તેમ આત્મા આવીર્ભાવ પામે છે. કલશની અંદર રહેલા દીપની પેઠે, હૃદયની મધ્યમાં રહેલા, અધૂમ, જ્યોતિરુપવાળા, અંગુષ્ઠમાત્ર આત્માને ધ્યાનવડે પમાય છે માટે—

પ્રકાશયન્તમન્તસ્થં ધ્યાયેત્કૂટસ્થમવ્યયમાધ્યાયન્નાસ્તેમુનિશ્ચૈવ
ચામુષ્ણેરામૃતેસ્તુયઃ ॥ જીવન્મુક્ત સ વિજ્ઞેયસ્ત ધન્યઃ કૃતકૃત્યવા-
ન્ । જીવન્મુક્ત પદં ત્યક્ત્વા સ્વદેહે કાલસાત્કૃતે ॥ વિશત્યદેહ મુ-
ક્તત્વં પાવમાનોઽસ્પન્દતામિવ ॥ અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયં તથા
રસં નિલમગન્ધવચ્ચયત્ । અનાદ્યનન્તં મહતઃ પરં ધ્રુવં તદેવ શિષ્ય
ત્યમલં નિરામયમ્ ॥ ઇતિ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥

અંતરમાં રહેલ, પ્રકાશ કરનાર, કૂટસ્થ, અવ્યય, આત્માનું ધ્યાન કરે. જે મુનિ જાગ્રતર્થી સુષુપ્તિ પર્યંત અને જન્મર્થી મરણ પર્યંત ધ્યાન કરતો જ સ્થિત થાય છે, તે જીવન્મુક્ત જાણવો. તે ધન્ય છે, અને કૃતકૃત્ય થયેલો છે. તે જીવન્મુક્તપદ તર્જીને પછી પોતાનો દેહ કાલવશ કર્યે સતે, જેમ હંધન રહિત અગ્નિ સ્પંદ રહિત (શાંત) થાય છે, તેમ વિદેહમુક્તપણને પામીને, જે શબ્દ રહિત, સ્પર્શરહિત, રૂપરહિત, વ્યાપારરહિત, રસરાહેત, નિત્ય, અગંધવાળું, અનાદિ, અનંત, મહત્ત્વથીપર, અચલ, વિકાર રહિત અને માયા રહિત છે, તેજ બાકી રહે છે.

॥ પૃથ્વી રીતે પૈંગલોપનિષત્ના તૃતીય અધ્યાયનો પરમહંસ સ્વામી ઉદ્યાનંદગીરીકૃત ગૂર્જર શબ્દાર્થ સમાપ્ત. ॥

અથ હૈનં પૈઙ્ગલઃ પપ્રચ્છ યાજ્ઞવલ્ક્યં જ્ઞાનિનઃ કિં કર્મ કા
ચં સ્થિતિરિતિ । સ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ અમાનિત્વાદિ સમ્પન્નૌ
મુમુક્ષુરેકવિંશતિ કુલં તારયતિ । બ્રહ્મવિન્માત્રેણ કુલમેકોત્તરશતં
તારયતિ ॥

હવે પ્રસિદ્ધ એવા પૈંગલક્રુષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિને જ્ઞાનીનું કર્મ શું ? અને સ્થિતિ શું ? એમ પુછતા હવા. ત્યારે તે પ્રસિદ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા. અમાનિત્વાદિ સંપન્ન અને મુમુક્ષુ એવો પુરુષ એકવીશ કુલમે તારે છે. અને ફક્ત બ્રહ્મને જાણવાવડેજ એકસો એક કુલમે તારે છે.

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવ ચ । બુદ્ધીં તુ સારથિઃ
વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥ इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । जङ्गमानि विमानानि हृदयानिमनीषिणः ॥

રથીને આત્મા જાણ અને રથને શરીરજ જાણ. સારથી તો બુદ્ધિને જાણ. અને લગામને મનજ જાણ. અશ્વો ઇન્દ્રિયોને કહે છે. તેઓને જવાના રસ્તાઓ વિષયો છે. ગમન કરનારાઓને વિષે બુદ્ધિમાનોનાં હૃદયો વિમાનો છે.

आत्मेन्द्रिय मनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्महर्षयः । ततो नारायण-
स्साक्षाद्दृश्ये सुप्रतिष्ठितः ॥ प्रारब्धकर्मपर्यंत महिर्निर्मोकवद्व्यवह-
रति । चन्द्रवच्चरते देहीसमुक्तश्चानिकेतनः ॥

ઇન્દ્રિય મન સહિત આત્મા (જીવાત્મા) ભોક્તા છે, એમ મહર્ષિઓ કહે છે. તેથી સાક્ષાત્ નારાયણ હૃદય વિષે સારીરીતે સ્થિત છે. જે દેહિ પ્રારબ્ધ કર્મ પર્યંત પૃથિવી વિષે મુક્તની પેટે વ્યવહાર કરે છે, ચંદ્રની પેટે વિચરે છે અને ઘર રહિત છે, તે મુક્તજ છે.

तीर्थे श्वपच गृहे वा तनुं विहाय याति कैवल्यम् । प्राणान-
वकीर्य याति कैवल्यम् । तंश्वादिग्बलिं कुर्यादथवा खननं चरेत् ।
पुंसः प्रव्रजनं प्रोक्तं नेतराय कदा च न ॥

તીર્થે શ્વપચ ગૃહે વા તનું વિહાય યાતિ કૈવલ્યમ્ । પ્રાણાન-
વકીર્ય યાતિ કૈવલ્યમ્ । તંશ્વાદિગ્બલિં કુર્યાદથવા યનનં ચરેત્ ।
પુન્સઃ પ્રવ્રજનં પ્રોક્તં નેતરાય કદા ચ ન ॥

रीरने पछी दिशामां बलि करे, अर्थात् अरण्यमां पशु पक्षि आ-
दिने भक्ष्य माटे अर्पण करे, अथवा जमिनमां खाडो खोदीने दांट.
आवी रीते करवानुं संन्यासवाळा पुरुषने माटे कहुं छे. बीजाने
कदाचित् पण नहीं.

नाशौचं नाग्निकार्यं च न पिण्डं नोदकक्रिया । न कुर्यात्पा-
र्वणादीति ब्रह्मभूताय भिक्षवे ॥ दग्धस्य दहनं नास्ति पक्वस्य प-
चनं यथा । ज्ञानाग्नि दग्धे देहस्य न श्राद्धं न च क्रिया ॥ याव-
च्चोपाधि पर्यंतं तावच्छ्रूषयेद्गुरुम् । गुरुवद्गुरुभार्यायां तत्पुत्रेषु
च वर्त्तनम् ॥

ब्रह्मभूत (ब्रह्मरूप) थएला भिक्षुकरे माटे आशौच नथी, अग्नि
कार्य नथी, पिंड नथी अने उदक क्रिया नथी. तेनां पार्वणादिक
पण करवां नहीं. जेम रांधेलां अन्ननुं फरीने रांधवापणुं नथी,
तेम ज्ञानाग्निवडे बलेलानुं फरी बाळवापणुं नथी. ज्ञानाग्निथी दे-
हना दहन थया पछी तेना माटे श्राद्ध नथी अने क्रिया पण नथी.
ज्यां सुधी शरिरादि उपाधि छे, त्यां सुधी गुरुनी सेवा करे
अने गुरुनी पेठे गुरुनी स्त्री विषे तथा तेमना पुत्रो विषे
वर्तन करे.

शुद्ध मानसश्शुद्ध चिद्रूपस्तसहिष्णुस्तोऽहमस्मि सहिष्णु-
स्तोऽहमस्मीति प्राप्ते ज्ञानेन विज्ञाने ज्ञेये परमात्मानि हृदि संस्थिते
देहे लब्धे शान्तिपदं गते तदा प्रभा मनो बुद्धिः शून्यं भवति ॥ अ-
मृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजनमेवं स्वात्मानं ज्ञात्वा वेदैः प्रयो-
जनं किं भवति । ज्ञानामृत तृप्त योगिनो न किञ्चित्कर्त्तव्यमस्ति
तदस्ति चेन्न स तत्त्वविद्भवति । दूरस्थोऽपि न दूरस्थः पिण्डव-
र्जितः पिण्डस्थोऽपि प्रत्यगात्मा सर्वव्यापी भवति ॥

શુદ્ધ મનવાલો, શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ, સહનશીલ તે હું હું તે સહનશીલ હું હું. એવા પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનવડે હૃદય વિષે સ્થિત જ્ઞેયરૂપ પરમાત્માને જાણે સતે, અને દેહમાં શાંતિ પદનો લાભ થયે સતે તે કાલમાં ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ લય થાય છે. અમૃતવડે તૃપ્ત થયેલાને જલ સાથે શું પ્રયોજન છે ? એવી રીતે પોતાના આત્માને જાણીને વેદો સાથે શું પ્રયોજન છે ? જ્ઞાનરૂપી અમૃતથી તૃપ્ત થયેલા યોગીને કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. જો કર્તવ્ય છે તો તે તત્ત્વવિદ્ નથી. જે દુર સ્થિત છતાં પણ દુર નથી, શરીરમાં રહેલો છતાં પણ શરીર રહિત છે. એવો તે પ્રત્યગાત્મા સર્વ વ્યાપક છે.

હૃદયં નિર્મલં કૃત્વા ચિન્તયિત્વાઽપ્યનામયમ । અહમેવ પરં સર્વમિતિપश्येत्परं सुखम् ॥ यथा जले जलं क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् । अविशेषो भवेत्तद्गज्जीवात्म परमात्मनोः ॥

અર્થ:-હૃદય નિર્મલ કરીને અને અનામય ચિંતવન કરીને હુંજ સર્વ ઉત્કૃષ્ટ પરમ સુખ હું, એમ જુએ. જેમ જલ વિષે જલ, દુધ વિષે દુધ, અને ઘૃત વિષે ઘૃત નાંખે સતે એકરૂપ થાય છે, તેના જેવું જીવાત્મા પરમાત્માનું એકપણું થાય છે.

દેહેજ્ઞાનેનદીપિતે બુદ્ધિરખણ્ડાકારરૂપાયદા ભવતિ તદાવિદ્વાન્બ્રહ્મજ્ઞાનાગ્નિનાકર્મવન્ધં નિર્દહેત । તતઃપવિત્રં પરમેશ્વરાખ્યમદ્વૈત-રૂપં વિમલામ્બરાભમ । યથોદકે તોયમનુપ્રવિષ્ટં તથાઽઽસ્ત્મરૂપો નિરુપાધિ સંસ્થિતઃ । આકાશવત્સૂક્ષ્મશરીર આત્મા ન દૃશ્યતે વાયુવદન્તરાત્મા । સર્વાહમભ્યન્તર નિશ્ચલાત્મા જ્ઞાનોલ્કયા પश्य-તિ ચાન્તરાત્મા ॥

અર્થ:—દેહ વિષે જ્ઞાનવડે પ્રકાશિત બુદ્ધિ જ્યારે અઘંડાકાર રૂપ થાય છે. ત્યારે વિદ્વાન બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે કર્મબંધનને બાળે છે. ત્યાર પછી જેમ જલમાં જલ મળે છે, તેમ પરમેશ્વર નામવાળા, પવિત્ર, અદ્વૈતરૂપ, આકાશના જેવી ઉપમાવાળા (વ્યાપક) અને ઉપાધિ રહિત આત્મસ્વરૂપ વિષે સમ્યક્ સ્થિત થાય છે. આત્મા આકાશની પેઠે વ્યાપક છે. તથા મૂઘ્મ સ્વરૂપ હોવાથી અંતરાત્મા જણાતો નથી. તે નિશ્ચલ સ્વરૂપ અંતરાત્મા બહાર તથા અંદર જ્ઞાનરૂપ તેજપુંજવડે દેસે છે.

યત્રયત્રમૃતોજ્ઞાની યેન વા કેન મૃત્યુના । યથા સર્વગતં વ્યોમ તત્રતત્રલયંગતઃ ॥ ઘટાકાશમિત્રાત્માનાઃવિલયં વેત્તિતત્ત્વતઃ । સગચ્છતિનિરાલમ્બં જ્ઞાનાલોકંસમન્તતઃ ॥

અર્થ:—જ્યાં જ્યાં જ્ઞાની મરે છે, ત્યાં ત્યાં જે તે પ્રકારના મૃત્યુવડે સર્વવ્યાપક આકાશની પેઠે લય પામે છે. જેથી ઘટાકાશની પેઠે જીવાત્માના વિલયને તત્ત્વથી જાણે છે, તેથી તે સર્વત્ર, નિરાલંબ, જ્ઞાન અને અલોકને પામે છે.

તપેદ્વર્ષસહસ્રાણિ એકપાદસ્થિતોનરઃ । એતસ્યધ્યાનયોગસ્ય કલાંનાર્હન્તિષોડશીમ્ ॥ इदंज्ञानमिदं ज्ञेयंतत्सर्वं ज्ञातुं मिच्छति । अपिवर्षसहस्रायुश्शास्त्रान्तंनाधिगच्छति ॥

અર્થ:—મનુષ્ય એક પગે સ્થિત થઈ હજારો વર્ષ તપ કરે, તો પણ તે ધ્યાન યોગની સોઝમી કઢાને યોગ્ય નથી. આ જ્ઞાન છે,

આ જ્ઞેય છે એમ તે સર્વ જાણવાને ઇચ્છેછે, પણ હજારો વર્ષની આ-
યુષથી શાસ્ત્રના અંતને પમાતું નથી.

વિજ્ઞેયોઽક્ષર તન્માત્રો જીવિતં વાઽપિ ચચ્ચલમ્ । વિહાય શા-
સ્ત્રજાલાનિ યત્સત્યં તદુપાસ્યતાં ॥ અનન્ત કર્મ શૌચં ચ જપો યજ્ઞ-
સ્તથૈવચ । તીર્થ યાત્રાભિગમનં યાવત્તત્ત્વં ન વિંદતિ ॥

અર્થ:—તે અક્ષરજ જાણવા યોગ્ય છે, વળી જીવિત પણ ચં-
ચલ છે. માટે શાસ્ત્રના સમૂહને છોડીને જે સસ્ય છે તે ઉપાસવું.
શૌચ, જપ, યજ્ઞ તથા તીર્થયાત્રાપ્રતિ જવું આદિક અનંત કર્મ,
જ્યાં સુધી તત્ત્વ જાણતો નથી, સાં સુધી છે. વીજો અર્થ—જ્યાં
સુધી શૌચ, જપ, યજ્ઞ તથા તીર્થયાત્રા પ્રતિ જવું આદિક અનંત
કર્મ છે, ત્યાં સુધી તત્ત્વ જાણતો નથી.

અહંબ્રહ્મોતિ નિયતં મોક્ષદેતુર્મહાત્મનામ્ । દ્વેપદે બન્ધમોક્ષાય ન
મમેતિ મમેતિ ચ ॥ મમેતિ વધ્યતે જન્તુર્નિર્મમેતિ વિમુચ્યતે । મનસો
હુન્મની ભાવે દ્વૈતં નૈવોપલભ્યતે ॥

અર્થ:—હું બ્રહ્મ છું એવી રીતે મોક્ષનું કારણ મહાત્માઓનું
નિશ્ચય કરેલું છે. બંધ મોક્ષને માટે મારું એમ અને મારું નહીં એમ
બે સ્થાન છે. મારું એવી રીતે માનવાથી પ્રાણી બંધાય છે,
અને મારું નહીં એમ માનવાથી મુકાઈ જાય છે. નિશ્ચય મનના
હુન્મનીભાવ વિષે દ્વૈતની પ્રતિતી નથીજ નથી.

યદા યાત્યુન્મનીભાવસ્તદાત્તત્પરમં પદમ્ । યત્ર યત્ર મનો
યાતિ તત્ર તત્ર પરં પદમ્ ॥ તત્ર તત્ર પરંબ્રહ્મ સર્વત્ર સમવાસ્થિતમ્ ।

હન્યાન્મુષ્ટિભિરાકાશં ક્ષુધાર્તઃ સ્વઢયેત્તુષમ્ ॥ નાહં બ્રહ્મેતિ જાનાતિ
તસ્ય મુક્તિર્ન જાયતે ॥

અર્થઃ—જ્યારે ઉન્મનીભાવ પામે છે ત્યારે તે પરમપદ છે. તે-
વા ઉન્મનીભાવ પામેલાનું જ્યાં જ્યાં મન જાય છે, ત્યાં ત્યાં પરમ
પદજ છે. ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર સારી રીતે રહેલા પરબ્રહ્મજ છે. હું બ્રહ્મ
નથી એમ જાણે છે તે આકાશને મુષ્ટિઓવડે ભાંગે છે. અને મુક્તિ-
થી પીડાતો ફોતરાં સ્વાંડે છે. તેની મુક્તિ થતી નથી.

ય એતદુપનિષદં નિત્યમધીતે સોઽગ્નિપૂતો ભવતિ । સ વાયુ-
પૂતો ભવતિ । સ આદિત્યપૂતો ભવતિ । સ બ્રહ્મપૂતો ભવતિ । સ
વિષ્ણુપૂતો ભવતિ । સ રુદ્રપૂતો ભવતિ । સ સર્વેષુ તીર્થેષુ સ્નાતો
ભવતિ । સ સર્વેષુ વેદેષ્વધીતો ભવતિ । સ સર્વ વેદ વ્રતચર્યાસુ ચ-
રિતો ભવતિ । તેનેતિહાસપુરાણાનાં રુદ્રાણાં શતસહસ્રાણિ જપ્તાનિ
ફલાનિ ભવન્તિ । પ્રણવાનામયુતં જપ્તં ભવતિ ॥

અર્થઃ—જે આ ઉપનિષદનું નિત્ય અધ્યયન કરે છે, તે અગ્નિ
પૂત (પવિત્ર) છે. તે વાયુપૂત છે, તે આદિત્યપૂત છે, તે બ્રહ્મપૂત છે,
તે વિષ્ણુપૂત છે, તે રુદ્રપૂત છે, તે સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન કરી ચુક્યો
છે. તે સર્વ વેદોનું અધ્યયન કરેલો છે, તે સર્વ વેદવ્રત વિષે ક્ર-
તાર્થ છે, તે પાઠવડે इतिहास પુરાણોનાં અને રુદ્રનાં સો હજારો
જપ્યાનાં ફલો થાય છે, તથા તે પ્રણવના દશ હજાર જપ ક-
રનારો છે.

દશ પૂર્વાન્દશોત્તરાન્પુનાતિ । સ પંક્તિપાવનો ભવતિ । સ મ-

હાનુ ભવતિ । બ્રહ્મહત્યા સુરાપાન સ્વર્ણસ્તેય ગુરુતલ્પગમન તત્સં-
યોગિ પાતકેભ્યઃ પૂતો ભવતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમંપદં સદા પશ્યન્તિ
સૂરયઃ । દિવીવ ચક્ષુરાતતમ્ । તદ્વિપ્રાસોવિપન્યવો જાગૃવાંસસ્સ-
મિન્ધતે । વિષ્ણોર્યત્પરમં પદમ્ ॥ ઐ સત્યમિત્યુપનિષત્ ॥ ઇતિ ચ-
તુર્થોઽધ્યાયઃ ॥ ઐ પૂર્ણમદ્ ઇતિ શાન્તિઃ ॥

અર્થઃ—તેના દશ થઈ ગણા પુરુષો અને દશ થનારા પુરુષો
પવિત્ર થાય છે, તે પાઠ કરનાર પંક્તિને પાવન કરનાર થાય
છે, તે મહાનુ થાય છે. બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, સુવર્ણ ચોરી, ગુરુ
સ્ત્રી સાથે ગમન, અને તે તે પાપો કરનારાનો સંગ કરવો, તે
પાંચ મહા પાપોથી પવિત્ર થાય છે, તે વિદ્વાનો વિષ્ણુના પરમ
પદને સદા જુએ છે. પ્રકાશનીપેઠે ચક્ષુ વિસ્તારને પામે છે. તે
વિપ્રો વ્યાપાર કરતાં છતાં અને જાગ્રતરૂપ પડદો છતાં જે વિ-
ષ્ણુનું પરમપદ છે, તેને પામે છે. ઐ સત્ય ઉપનિષત્ છે. અર્થ
ઐ પૂર્ણમદઃ એ શાંતિ પાઠ મળવો.

॥ એવી રીતે પૈંગલોપનિષદના ચતુર્થ અધ્યાયનો પરમહંસ
સ્વામી ઉદયાનંદગીરીકૃત ગુર્જર શબ્દાર્થ સમાપ્ત. ॥

॥ ઇતિ પૈંગલોપનિષત્સમાપ્ત ॥

પદ ૧ રાગ હોરી.

ખેલો મન જ્ઞાનકી હોરી, ટરે જમ ફાંસકી દોરી. ખેલો.
 સત ચિત્ આનંદ રૂપ તિહારો, ગુરૂ પ્રિયકારી છોરી;
 સન્મુખ હો કર લે અપનેપર, દ્વૈત ગુલાલ ગયોરી,
 તણ નામ રૂપકી જોરી. ખેલો મન જ્ઞાનકી હોરી.
 અસ્તિ ભાતિ પ્રિય રૂપ તિહારો, તાહિમેં ચિત્તકું ઠોરી;
 વર્ણાશ્રમ અભિમાન ગારી હૈ, વાહિકું દૂર તજોરી,
 કરો ગુરૂ વાક્યકી ચોરી. ખેલો મન જ્ઞાનકી હોરી.
 જીવકો આતમ જ્ઞાન દેત હૈ, ફગુવા એહ બ્રહ્મોરી;
 જાનહુ પંડિત કાષ્ટ જગત સખ, બ્રહ્મ અભિસેં દહોરી,
 તજો અભિમાનકી હોરી. ખેલો મન જ્ઞાનકી હોરી.
 બિખસમ જાની છોડ દે બિપયકું, શઠ સત્સંગ કરોરી;
 એસી હોરી નર નારી જો ખેલત, તાહીકો બંધ કટ્યોરી,
 કહત જયકૃષ્ણ બહોરી. ખેલો મન જ્ઞાનકી હોરી.

પદ ૨ રાગ હોરી.

જીયા તોફું સમજ ન આઈ, મુરખ તેં તો મતી ગુમાઈ. જ.
 માત પિતા મુત કુટુંબ કબીલો, ધન જોખન ઠકુરાઈ;
 કોઈ નહીં તેરો તું ન કીસીકો, સંગ રહ્યો લલચાઈ;
 ભિમરમેં તેં ધૂળ ઊડાઈ. જીયા તોફું. ૧
 રાગ દ્વૈષ તું કીનસેં કરત હૈ, એક બ્રહ્મ રહ્યો છાઈ,
 જૈસે જ્ઞાન રહે કાય જીવનમેં, ભુંક ભુંક મર જાઈ;
 ખબર અપની નહીં પાઈ. જીયા તોફું. ૨
 લાલચ લોભ બીચ તું લટકત, ભટકત રહ્યો ભરમાઈ;
 તૃષ્ણા ન જાયે મૃગજલ પીવત, અપનો ભરમ ગુમાઈ,
 રયામકો જાન લે ભાઈ. જીયા તોફું. ૩
 અગમ અગોચર અકળ અરૂપી, ઘટ ઘટ રહત સમાઈ;

સૂરદાસ પ્રભુ તીહારે ભજન બીન, કબહુ ન રૂપ દીખાઇ,
શ્યામકો ઝોલખો સદાઇ, છયા તોફ. ૪

૫૬ ૩

ઓ ભાઈ રે શાન્તિ પમાડે તેને તે સંત કહીએ;
તેના દાસના દાસ થઈ રહીએ, ઓ ભાઈ રે. ટેક.
વિદ્યાનું મૂળ મારા ગુરૂએ બતાવ્યું
ત્યારે મેહિતાનો માર શીદ ખાઈએ (૨)
કીધા ગુરૂને બોધ નવ આપે
ત્યારે તેના ચેલા તે શીદ થઈએ. ઓ ભાઈ રે.
વૈદ્યની ગોળી ખાતાં ને દુઃખ નવ જાય
ત્યારે તેની ગોળી તે શીદ ખાઈએ (૨)
લીધા વળાવા ને ચોર જ્યારે લૂંટે
ત્યારે તેની સોબતે શીદ જઈએ. ઓ ભાઈ રે.
કલ્પવૃક્ષ સેવીએ ને દારિદ્ર ઉભે
ત્યારે તેને છાયે તે શીદ રહીએ (૨)
રાજની ચાકરીમાં ભૂખ નવ ભાગે
ત્યારે તેની વેઠે તે શીદ જઈએ. ઓ ભાઈ રે.
નામ અમુલ્ય મારા ગુરૂએ બતાવ્યું ને
તે તો ચોટ્યું છે મારે હૈયે (૨)
મેહિતા નરસીંહાની વાણી છે સારી
શામળાને શરણે જઈએ. ઓ ભાઈ રે.

બહેર ખબર.

નીચે લખેલાં પુસ્તકો તથા વૈદિક, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, ન્યાય, યોગશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, વૈદ્યક તથા બીજાં અનેક પ્રકારનાં સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિંદુસ્તાની ઇંગ્રેજી વગેરે પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળશે.

અંદકાન્ત ભાગ ૧ લો ગુજરાતી....	૨-૮-૦
અંદકાન્ત ભાગ ૨ જો ગુજરાતી....	૨-૮-૦
મણીરત્નમાળા મોટી સટીક ગુજરાતી ભાષા....	૧-૦-૦
મણીરત્નમાળા નાની સટીક ગુજરાતી....	૦-૧-૦
આત્મપુરાણ ચિદ્ધનાનંદસ્વામી કૃત હિંદુસ્તાની....	૧૨-૦-૦			
યોગવાસિષ્ઠ ભાષા છ પ્રકરણ....	૬-૦-૦
યોગવાસિષ્ઠ ભાષા દો પ્રકરણ....	૦-૧૦-૦
યોગવાસિષ્ઠ ભાષા દો પ્રકરણ છોટા અક્ષર....	૦-૪-૦
તત્વાનુસંધાન ભાષા ચિદ્ધનાનંદસ્વામી કૃત....	૨-૦-૦
વિચાર સાગર નિશ્ચલદાસજી કૃત સટીક ભાષા....	૧-૮-૦
વિચાર સાગર પિતાંબરદાસજી કૃત ટીપ્પણી સહિત....	૪-૦-૦			
વિચાર અદ્રોહ્ય ,, 	૧-૮-૦
વિચારભાલા સટીક ગોવિંદદાસ કૃત ભાષા....	૦-૧૨-૦
વિચાર દીપક બ્રહ્માનંદ કૃત ભાષા....	૦-૧૪-૦
વૃત્તિ પ્રભાકર નિશ્ચલદાસજી કૃત....	૨-૮-૦
યુક્તિ પ્રકાશ ,, 	૧-૦-૦
પક્ષપાત રહિત અનુભવ પ્રકાશ કામલીવાલે બાવાકૃત	૨-૮-૦			
આનંદામૃત વાર્ષિકી આનંદગિરિ કૃત ભાષા....	૦-૧૨-૦
વૈરાગ્ય શતક હરદયાલ કૃત ભાષા ટીકા....	૦-૮-૦
સાર્જ્ઞતાવલી ભાષાએ દોહા ચોપાઈ....	૦-૩-૦

મુંદરવિલાસ જ્ઞાનસમુદ્ર મુંદરકાવ્ય ભાષામેં છંદ બંધ ૧—૮-૦	
મુંદર વિલાસ ભાષામેં છોડા.	૦—૪-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ચિદ્ધનાનંદ કૃત ભાષા ટીકા...	૬—૦-૦
સદર મણીલાલ કૃત ગુજરાતી ટીકા...	૫—૦-૦
સદર નથુરામશર્મા કૃત ,,	૨—૮-૦
સદર મધ્યમ ટીકા રેશમી ગુટકો.	૦—૮-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા શંકરભાષ્ય, આનંદગિરિકૃત. સંસ્કૃત ટીકા, શ્રીધરી ટીકા અને નવલ ભાષ્ય હિંદુસ્તાની-માં બહુજ વિસ્તારવાળી ટીકાઓ જે ભાગમાં છે.	૫—૦-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા શ્રીધરી ટીકા સંસ્કૃતમાં	૦-૧૨-૦
અષ્ટાવક ગીતા ગુજરાતી ટીકા.	૦—૮-૦
અષ્ટાવક ગીતા ભાષા ટીકા... ..	૧—૦-૦
અવધૂત ગીતા મૂળ રેશમી ગુટકો... ..	૦—૫-૦
પંચદશી ગુજરાતી ટીકા, ચંદ્રકાન્ત વિવરણ	૬—૦-૦
પંચદશી સંસ્કૃત રામકૃષ્ણ ટીકા સહિત... ..	૦-૧૨-૦
પંચદશી ભાષા ટીકા.	૩—૮-૦
બ્રહ્મસૂત્ર ભાષા ટીકા... ..	૧—૮-૦
બ્રહ્મસૂત્ર શાંકર ભાષ્ય.	૮—૦-૦
વેદાંતસાર સંસ્કૃત ટીકા તથા ભાષા ટીકા.	૦-૧૨-૦
આત્મબોધ ભાષા ટીકા.	૦—૩-૦
તત્ત્વબોધ ભાષા ટીકા... ..	૦—૧-૬
શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર બારે સ્કંધ	૨—૦-૦
ભાવપ્રકાશ ત્રણે ખંડ સંપૂર્ણ વૈદક ગ્રંથ	૫—૦-૦

ઝવેરભાઈ ઊમેદભાઈ પટેલ.

પુસ્તકો વેચનાર—રીચીરોડ અમદાવાદ.

